

360

॥ अथ गौतम सूत्र वृत्तौ ॥

(मिताक्षरा नाम्नी वृत्तिः)

३१/३ ✓

+

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीसरस्वत्यैनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ ॥ नमो रुद्राय यद्गुर्मशास्त्रं गोतमनिर्मितं॥ क्रियते हरदत्तेन तस्य वृत्ति
 र्मिताक्षरा॥ १॥ ॥ ओं वेदो धर्ममूलं॥ ॥ कर्मजन्यो भ्युदयनिश्रेयसहेतुरष्टवैख्य आत्मविशेषगुणो धर्मः॥ तस्य मूलं प्रमाणं
 वेदो मंत्रांशं अणुत्मकः॥ जातावेकवचनं॥ ॥ चत्वारो वेदाः क्रयन्तुः सामाथर्वात्मकाः॥ त एव धर्मप्रमाणं न योगिप्रत्यक्षं॥ नानुमा
 नं नार्थापत्तिर्न वाक्याद्यागमः॥ तेन तन्मूल एवोपनयनादयो धर्मविशेष्यते॥ न चैतद्वचनं केनोक्तं वनादय इति॥ धर्मग्रहणमुप
 लक्षणमधर्मस्यापि प्रतिषेधात्मको वेद एव मूलं निषेधविषयो हि ब्रह्महत्यादौ विषये प्रवृत्तिर्न विवर्तयति॥ न च रागद्वेषादिन वि
 षये प्रवृत्तस्तते निवर्तयितुं शक्यो यद्येते विषयो नुष्ठितः प्रत्यवाय हेतुर्न स्यादिति निषेधहेतुरेव प्रत्यवाय हेतुता गमयति॥
 अथ यत्र प्रत्यक्षो वेदो मूलभूतो नोपलभ्यते तत्र कथा॥ ॥ तद्विदं च स्मृतिशीले॥ ॥ तद्विदं वेदे विदं प्रवृत्तादीनां यास्मृतिस्त
 त्प्रणीतधर्मशास्त्रं यच्च तेषां शीलं अनुष्ठानं ते स्मृतिशीले अस्मदादीनां प्रमाणं॥ न तेषां अनुष्ठानं निर्मूलं संमतिः॥ संभवति च
 वेदिकानामुत्सन्नपाठवेदानुभव इति॥ तेषां तु तदानीं विद्यमानत्वे संप्रदायाविच्छेदाच्च वेदिकानुष्ठानं वेदमूलमेव॥ यथाहापस्तंबः॥

तेषां उत्सन्नाः पाठाः प्रयोगादनुमीयंत इति॥ यदि शीलं प्रमाणं अतिप्रसंगस्यात्॥ कथा॥ कतमरद्वैजौ व्यत्यस्य भार्ये जगम तुः॥ वसिष्ठ
 आं उलीमक्षमात्ता प्रजापतिः स्वां दुहितरं॥ रामेण पितृवचनाद्विचारेण मातुः शिरः छिन्नमित्यादि साहसमपि प्रमाणं स्यात्॥ नेत्याह॥
 दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च महतां॥ ॥ महतामेतादृशां साहसमपि धर्मव्यतिक्रम एव दृष्टो न तु धर्मः रागद्वेषनिबन्धनत्वात्॥ न च
 तेषां मेव विधं दृष्टमित्येतावता स्मदादीनामपि प्रसंगः॥ कुतः॥ नितु दृष्टार्थं॥ अपरदोषव्यात्॥ ॥ अपरेषां स्मदादीनां दुर्बलत्वात्
 तथा च श्रूयते॥ तेषां तेनो विशेषणप्रत्यवायोनविद्यते॥ न तद्दीक्ष्य प्रथुं जानः सीदत्यवरको जन इति॥ ॥ तुल्यबलविरोधविकल्पः॥
 आश्रयत्रदे विरुद्धे तुल्यबले प्रमाणे उपनिपततः यथा॥ अतिरात्रेषो जशिमं गृह्णाति न तिरात्रेषो जशिमं गृह्णातीति उदिते कु
 हात्यनुदिते तु होताति श्रुतिः॥ नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नमिति गोतमः॥ पक्षे जगधंगवा घ्रातमवधूतमवधूतं॥ केशकी
 टावपन्नं च मृत्युक्षेपेण मुध्यतीति मनुः॥ तत्र किं कर्तव्यं तुल्यबलविरोधविकल्पः॥ तुल्यप्रमाणप्रापितयोरेव जातीययोरर्थ
 यविकल्पः॥ तद्वेदं वेत्यन्यतरस्वीकारः॥ न समुच्चयः असंभवात्॥ अथेदानीं धर्मान्विशं न उपनयनपूर्वकत्वात् तेषामुपनयनं ताव
 दाह॥ ॥ उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टमे वर्षे॥ ॥ उपनयनानंतरभावे निजब्राह्मणत्वे अत्र ब्राह्मणहेतुण ब्राह्मणस्य सत एवोपनयनं॥

गो० वृ०

॥१॥

नतूपनयनादिसंस्कारजन्यं ब्राह्मण्यमिति शोपनार्थं ॥ किंच ॥ ब्राह्मणो न तस्यो ब्राह्मणो न सुरापिवेदिति निषेधः क्रतिनुरपनीतविष-
येन स्यात् ॥ ब्राह्मणस्याष्टमं वर्षं मुख्यमुपनयनकालः ॥ प्रथमभाविनागं भिधानादीन् संस्कारानुष्ठुष्योपनयनव्याचक्षाणस्तस्य प्राधा-
न्यं दृश्यति ॥ तेन देवानुपपत्त्या गर्भाधानादेरकरणेन उपनयनं भवति ॥ तदकरणे तु विवाहादिषु नधिकार इति सिद्धं भवति ॥ ॥ नव-
मेघं च मेवाकाम्यं ॥ कामनिमित्तं काम्यं ॥ तत्र नवमेघं च मेवाभवति ॥ नवमेतेन काम्यत्वात् ॥ अपस्तंबः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य
पंचमे इति मनुः ॥ ॥ गर्भादिः संख्यावर्षाणि ॥ ॥ वर्षाणां संख्या गर्भादिरेव भवति ॥ न जन्मादिः ॥ ॥ तद्वितीयं जन्म ॥ ॥ तदुपनय-
नं द्वितीयं जन्म ॥ अत्रास्य मातासावित्री पितात्वाचार्यः ॥ तेन द्विजत्वसिद्धिः ॥ ॥ तद्यस्मात्स आचार्यः ॥ ॥ तदुपनयनं पितुरभावे य-
स्मात्पुरुषाद्भवति स आचार्यः ॥ न च केवलं तदुपनयनात्कस्य त्वहिः ॥ वेदानुवचनाच्च ॥ ॥ अनुवचनमध्यापनं ॥ अत्र मन्त्रः उपनीत-
तुर्याहं वेदमध्यापयेदित्यत्र ॥ सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवेक्षत इति ॥ ॥ एकादशाद्वादशयोः क्षत्रियवैश्ययोः ॥ नित्यायम-
नयोः कल्पः ॥ काम्यस्तु मनुना दक्षितः ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे इति ॥ अथावका लानाह ॥ ॥ आषोऽष्टाद्वांश-
णस्यापतिता सावित्री ॥ ॥ अभिविधावाकारः ॥ आषोऽष्टाद्वांशं स्यात्सावित्री ॥ अप्रच्युता सावित्री शब्देन तदुपदे-

॥२॥

360

॥ अथ गौतम सूत्र वृत्ती ॥

(मिताक्षरा नाम्नी वृत्तिः)

37/3 +

गो० ६०

॥१॥

नतूपनयनादिसंस्कारजन्यं ब्राह्मण्यमिति शोपनार्थं ॥ किंच ॥ ब्राह्मणो न तस्यो ब्राह्मणो न सुरापिवेदिति निषेधः कति नुरपनीतविष-
येन स्यात् ॥ ब्राह्मणस्याष्टमं वर्षं मुख्यमुपनयनकालः ॥ प्रथमभाविना गभ-
धानादीन् संस्कारानुष्ठुष्योपनयनव्याचक्षाणस्तस्य प्रा-
न्यं दृश्यति ॥ तेन देवानुपपत्त्या गभ-
धानादेरकरणेन उपनयनं भवति ॥ तदकरणे तु विवाहादिषु नधिकार इति सिद्धं भवति ॥ ॥ नव-
मेषं च मेवाकाम्यं ॥ कामनिमित्तं काम्यं ॥ तन्नवमेषं च मेवाभवति ॥ नवमे तेन काम्यं इत्युपस्तब्धः ॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यो विप्रस्य
पंचमेशति मनुः ॥ ॥ गभ-
धानादिः संख्यावर्षाणि ॥ ॥ वर्षाणां संख्या गभ-
धानादिरेव भवति ॥ न जन्मादिः ॥ ॥ तद्वितीयं जन्म ॥ ॥ तदुपनय-
नं द्वितीयं जन्म ॥ अत्रास्य माता सा विधीयता त्वाचार्यः ॥ तेन द्विजत्वमिति सिद्धिः ॥ ॥ तद्यस्मात्स आचार्यः ॥ ॥ तदुपनयनं पितुरभावे य-
स्मात्पुरुषा इति स आचार्यः ॥ न च केवलं तदुपनयनात्कस्य त्वमिति ॥ वेदानुवचनाच्च ॥ अनुवचनमध्यापनं ॥ उपनीत-
तुर्याहं वेदमध्यापयेदिति ॥ सकल्यं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रवक्षत इति ॥ ॥ एकादशद्वययोः सत्रियवैश्ययोः ॥ नित्योयम-
नयोः कल्पः ॥ काम्यस्तु मनुना दक्षितः ॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोष्टमे इति ॥ अथावका लानाह ॥ ॥ आषोऽष्टा द्वां-
षा स्यापतिता सा वित्री ॥ ॥ अभिविधावाकारः ॥ आषोऽष्टा द्वां-
षा स्या स्या सा वि-
त्र्यपतिता अप्रच्युता सा वित्री शब्देन तदुप-
य-

॥२॥

360

॥ अथ गौतम सूत्र वृत्ती ॥

(मिताक्षरा नाम्नी वृत्तिः)

31/3 +

बेल्वपालोशोवांशपादंशो ॥ ॥ बेल्वः पातालोवांशपादंशः न पुनः समुच्चितौ ॥ ॥ अश्वपैतवौशो ॥ ॥ पीलुर्वसविशेषः
उत्ताउत्तायीतिप्रसिद्धः ॥ शोवक्षत्रियवेभ्यविषये ॥ ॥ यज्ञियोवासवेषां ॥ ॥ सर्वेषामुक्तालाभेयज्ञियोवावक्षोदंशः स्यात् ॥ ॥
अपीडितायूपवक्राः सरालकाः ॥ ॥ अपीडिताः कीटादिभिरदूषिताः यूपवक्राः यूपवदयवक्राः सरालकाः सत्वचः एवविधाद
ताः सर्वेषां ॥ ॥ मूर्द्धललाटनासाग्रप्रमाणः ॥ ॥ यथासंख्यमेवेत्येते ॥ मूर्धप्रमाणे ब्राह्मणस्य दंडः ॥ उल्लाटवधिक्षत्रिय
स्य ॥ नासावधिवैभ्यस्येति ॥ ॥ मुज्जलिटशिराजटाश्च ॥ ॥ अत्रनयथासंख्यामुताः उत्तसर्वकेशाः ॥ जटिकाकेशाधार
णाः ॥ जटाकेशसंहतिः ॥ शिरवामात्रैवमटायेषांते शिराजटाः ॥ सर्वेषामयं सामान्यधर्मः ॥ छंदोगा पक्ष्यामुज्जराव्यहणं ॥
द्रव्यहस्तउच्छिष्टाः निधायानामेत् ॥ ॥ मूत्रपुरीषयोः कर्मभोजनादिचोच्छिष्टत्वे निमित्तं ॥ द्रव्यहस्तस्सनुच्छिष्टश्चेत्तद्रव्यम
निधायानामेत् ॥ उच्छिष्टः सन्नद्रव्यहस्तश्चेत्तद्रव्यनिधायानामेत् ॥ तथाचमनुः ॥ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ॥
अनिधायैव तद्रव्यमाचोतः भुचितामियादिति ॥ किंच ॥ भक्ष्यभोज्यादिद्रव्यविषये तद्रव्यनिधायैव मूत्रपुरीषयोः कर्मकृत्वा
पुनरुपातं निधायानामेत् ॥ वस्त्रदंडादिविषये त्वनिधायैवानामेत् ॥ अथ द्रव्यशुद्धिरुच्यते ॥ ॥ द्रव्यशुद्धिः परिमार्जनं

प्रदाहतक्षणनिर्णयनमिन्नेन समर्तिकदारवतांतवानां ॥ ॥ तेन सीदीनां द्रव्याणां यथाक्रमं परिमार्जनादिशुद्धयः ॥ तेजसं
कांश्यादि ॥ मार्तिकमृन्मयादि ॥ दारवं दारुमयादि ॥ तांतवं तंतुमयादि ॥ जेषां क्रमेण परिमार्जनं भस्मना कांश्यास्यशकृतासौ
वलीराजतयोः ॥ अमृन्मयास्य ॥ इदं शुद्धिश्छिन्नानामेतेजसानामेवंभूतानामुत्सर्गइतिकेव ॥ ॥ रजश्चलाचंडादिस्पृष्टाना
मकोटनपंचगव्यंप्रक्षिप्यकावशितकृत्वोमार्जनाकुद्धिः ॥ मार्तिकानांप्रदाहः ॥ प्रकृष्टोदाहः ॥ वलंतिरापत्तिर्यथास्यातथाविधो
दाहः शोधनं ॥ इदं स्पृशपिहतानां ॥ अत्रवसिष्ठः ॥ मद्यमूत्रपुरीषैस्तृष्णैश्च भक्ष्याश्लेषाणितैः ॥ संस्पृष्टं नैव भुध्येत्तपुनः पा
कनमृन्मयमिति ॥ दारवाणांतक्षलं शुद्धिः ॥ इदममेध्यावासितानां ॥ अन्यत्र प्रोक्षणप्रक्षालनादि ॥ तांतवानां नितेजना
कुद्धिः ॥ इदं स्पृशदूषितानां ॥ मलादिदूषितानां धावनं तन्मात्रछेदनं वा ॥ स्पर्शदूषितानां बकुनां प्रोक्षणाकुद्धिरिति मनुः ॥
तेजसवडुपलमाणिरावभुक्तीनां ॥ ॥ उपलादीनां तेजसवकुद्धिः ॥ परिमार्जनमिति ॥ ॥ दारुवदाल्मिभूम्याः ॥ ॥ अलिह
स्तिदंतादि ॥ भूमिर्गृहीतयोः दारुवकुक्षिस्तक्षणापिति ॥ दारववदवक्तव्यदातवदिति निर्देशादिकारस्ययाश्लेषि
कारिणापिसेवशुद्धिरुच्यते ॥ ॥ आवणनंचनं मेः ॥ ॥ आवणनमन्यतजानीयहरणमधिकाशुद्धिर्भूमेः ॥ अत्रवसिष्ठः ॥

गो० व०

॥४॥

खननादिहनाद्वीदोभिराक्रमणेनच॥चतुर्भिःभुज्यतेभूमिःचमत्स्वोपपन्नमिति॥॥वेलवड्जुविदलचर्मणा॥॥वेदलं
वेत्रवेणुविदलादिनिर्मितंविंशतिनिर्मितमप्यन्य॥रत्नादीनांत्रयाणांचेल॥द्वस्त्रवबुद्धिर्निर्लेजिनमिति॥पेवीनसिस्तुरज्जुवेणु
विदलचर्मणाअस्पृश्यस्पृष्टानांप्रोक्षणाबुद्धिरिति॥॥उत्सर्गावात्यंतोपहृतानां॥॥इदंवासिष्ठेनसमानविषयमद्यमृत्रपु
शेषैरित्यादिना॥वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ॥॥प्रोक्तंस्वउदङ्मुखोवाक्त्रोत्समाचारभेत॥॥इहानेविकल्पः॥आरभेततित्वचना
त्पादप्रक्षालनपृथगितिदिज्ञनियमः॥आपस्तंबस्तप्रत्येकपादवनेजनीमित्याह॥शोचग्रहणमन्त्रमनएवमाहन्मृत्रपुरीषा
दिज्ञोचैपिदिज्ञयमज्ञापनार्थं॥॥भुचोदेशासीनोदक्षिणंबाहुजान्वंतरात्कृत्वायज्ञोपवीत्यामीणिबंधनात्पाणिप्रक्षा
त्यवाग्यतोहृदस्पृशस्त्रिंश्वतुवापिआचामेत॥॥इदमेकंवाक्यं॥आचमनकालेभुचोदेशेनुपहृतेआसीनइत्युपलक्षणं॥
आसीनस्तिष्ठन्प्रक्षोवेति॥जान्वंतराजानुनोर्मध्येदक्षिणंबाहुं कृत्वादक्षिणंबाहुमित्युक्तत्वाद्वाहस्तस्यनावस्यभावः॥
यज्ञोपवीतिपूर्ववस्थानस्यमपियथास्थाननिवेशनार्थं॥अथोक्तंशरीरविन्यासार्थं॥तथात्वापस्तंबः॥उपासनेगुरुणावृद्धा
नामतिथीनांहोमेजयकर्मणिभोजनआचमनेत्याध्यायेत्यज्ञोपवीतीत्यादिपिवास्तवेवोपवीतार्थइति॥आमीणिबंधना

श्रीः
॥४॥

शान्तिमित्तमुपलैनयनंकथ्यते॥तदुपनयनस्यकालइत्यर्थः॥द्वाविंशतेराजन्यस्यद्व्यधिकायावेत्यस्य॥॥उभयत्राथाज्जनुव
र्तते॥शृणुप्रत्यस्येलेपोत्रदृष्ट्यः॥आहविंशाद्वर्षाज्जन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यापतितासावित्री॥॥मौंजीन्यामौवीसो
ओमेखलाःक्रमेण॥॥मुंनोदर्भोविशेषस्तद्विकारोमौंजी॥मूर्वारत्योषधिविशेषःमरलीतिद्विविडभाषायां॥तद्विकारोमौवी
ज्याचोमौवीरितिकर्मधारयः॥न्याशब्देनधनुषोबराह्यतयावत्॥सौत्रीसूत्रविकारः॥एतावर्णक्रमेणमेखलाभवन्ति॥॥
कृच्छरुक्तंस्तजिननि॥॥कृच्छःकृच्छसारः॥कृच्छविंदुमान्मृगः॥वस्तुःछाणः॥एतेषामजिनान्पुत्रीयाणिक्रमेण॥अजिनंत्वे
वातरीयंधारयेदित्यापस्तंबीयेदृश्यात्॥॥वासांसिशाणक्षौमचौरकुतपाःसर्वेषां॥॥इतिविकारःशाणःक्षुमआतसी
तद्विकारःक्षौमं॥श्वेतपट्टइत्यन्ये॥दर्भादिनिर्मितंरीरं॥ऊर्णाकंबलःकुतपः॥चत्वार्येतानिवासांसिसर्वेषां॥॥कापीसंचा
विकृत॥॥अविकृतंकापीसंचवासःसर्वेषां॥विकारःकुसुंभादिरागद्वयैर्वर्णोत्तरकल्पन॥विकृतेष्वनुमतान्याह॥॥काषा
यमयेके॥॥एकेआचार्यःकाषायेणरक्तमपिधायंमन्यते॥तत्रापिनियमः॥॥वाह्वंश्रांक्षणास्यमौंजिष्ठहारिइतरवो
रुक्कषायेणरक्तंवाह्वंश्रांक्षणास्य॥मजिष्ठयारक्तंमौंजिष्ठं॥हरिद्वारक्तंहरिदं॥तदुत्तरयोःक्षत्रियवैश्ययोश्चित्त्यावत्॥॥

शुक्रमसृज्जासूत्रविद्वर्णविद्वत्वाः। श्लेषाश्रुद्विषिकास्वेदोद्वादेशैतः। णामलाइतिमनुः॥ एतत्सर्वमर्थे मेशादेन निक्षिप्तं॥
 अस्यधावतागंधोलेपश्चपकृष्यतेअपनीयतेतावतोशोचिमिति। यस्यमसृज्जागंधमात्रंतस्यतदपकृषणं। यस्यगंधोलेपश्चतस्य
 तदुभयापकृषणं॥ ॥ तदङ्गिःपूर्वमृताच॥ ॥ तत्पूर्वकगंधवन्मलापकृषणं। तदङ्गिः। लेपगंधवन्मलापकृषणंमृदाचाङ्गिश्चैति।
 इदं हस्तयादादेरमेध्यालिसस्यशोचतेजसादिषुविशेषस्योक्तंवात॥ ॥ मूत्रपुरीषश्चेद्विस्त्रंसनाभ्यवहारसंयोगेषु॥ ॥ चका
 रःपूर्वोक्तसमुच्चये। स्रद्धेतः। मूत्रपुरीषश्चेद्विस्त्रंसनंनिरसनं। आभ्यवहारमभ्यवहार्यद्रव्यं। तेनसंयोगः। एषुनिमित्तेषुपूर्व
 वन्मृदाचाङ्गिश्चोत्तमिति॥ ॥ यत्रचाम्नायोविदध्यात्॥ ॥ यत्रचविषयेयत्रोचाम्नायोविदध्यात्तत्रतदेवभवति। यथाचमसा
 नामुच्छिष्टलिसानांमार्जलीयेदुःप्रक्षालनमिति॥ अथगुरुपसदनविधिः॥ ॥ पाणिनासव्यमुपसंगृह्यान्गुह्यमधीहिभोइत्या
 मंत्रयेतगुरुंतत्रचक्षुर्भ्रमाःप्राणोपस्पृशनिर्दशैः॥ ॥ पाणिनास्वेनदक्षिणेनसव्यमिति विशेषग्रहणदक्षिणेनतिगम्यते। गुरो
 सव्यपाणिमनंगुह्येअंगुष्ठवर्तंगृहीत्वाअधीहिभोइतिगुरुमामंत्रयेत॥ तत्रगुरोचक्षुषीमनश्चनिधायवाहेतस्यादिति। प्राणा
 शीर्षण्यानीन्द्रियाणितेषामात्मीयानामात्मनोक्तक्रमेणदर्शयस्पर्शनंकेतव्यमाणवकेन॥ ॥ प्राणायामाःत्रयःपंचदश

मात्राः॥ ॥ कार्याइतिशेषः। जानुपार्श्वतःपरिमृत्त्यनुतिमेकांकुर्यात्सैकामात्रा। ताःपंचदशपूर्वतेयावताकालेनप्रतावतंप्राणवायुं
 धारयेत्सएकःप्राणायामः। तेत्रयःकार्याः। मनुस्तु। सव्याहृतिकांसप्रणवांगायत्रीशिरसासहात्रिःपदेदायतःप्राणप्राणायामः
 सउच्यतेइति॥ ॥ प्राङ्मुखोवासनंच॥ ॥ प्राणत्रेषुदमेष्टासनंचकारात्कर्तव्यमितिशेषः॥ ॥ ॐपूर्वाव्याहृतयःपंचसत्यांताः॥ ॥
 व्याहृतिसाम। भूर्भुवःस्वःसत्यंपुरुषइतिपंच। अत्रनपुरुषव्याहृतिश्चतुर्थीसत्यव्याहृतेःपंचमीवक्तव्या। ताश्चप्रत्येकंप्राणव
 र्णविकृत्याः॥ ॥ गुरोःपादोपसंग्रहणंप्रातः॥ ॥ अहरहःप्रातर्गुरोपादोपसंग्रहणंकार्यं। व्यत्यस्तपाणिनाकार्यमुपसंग्रहणंगुरोः।
 सव्येनसव्यःस्पृष्टव्योदक्षिणेननुदक्षिणइतिमनुः॥ ॥ प्रह्मानुवचनेचाद्यंतयोः॥ ॥ ब्रह्मवेदःअनुवचनमध्यापनं। तत्राद्यंतयोश्चगु
 रोपादोपसंग्रहणंकार्यं॥ ॥ अनुज्ञातउपविशेत्प्राङ्मुखोवाहृतिकालः। शिष्यउदङ्मुखोवा॥ ॥ आचार्येणानुज्ञातस्तद्व्याहृतःप्राङ्मुख
 उदङ्मुखोवापविशेत्कार्यानुगुणाविकल्पः॥ ॥ सावित्रीचानुवचनं॥ ॥ तत्सावित्र्यंविष्णवेत्येवमेतत्तदेवत्यसाचानुव
 चनीयते॥ ॥ आदितोब्रह्मणआदाने॥ ॥ पाणिनासव्यमुपसंग्रह्यत्यादिताविच्यनुवचनानंत्युक्तंदिदंब्रह्मणेवेदस्यगुरोःसकाश

हादित आदानकोले कर्तव्यं ॥ उपनयनादनंतरं सविश्रुपदेशकोले च प्रत्यहं तु तत्र च क्षुभनस्त्वंप्रातः अध्ययनाद्यंतयोश्च गुह्ये नो दोषः
 ग्रहणमुनु शोतोपवेशनं च कर्तव्यं ॥ ॥ ॐ कारो न्यत्रापि ॥ ॥ सावित्र्यनुवचनं दण्ड्या यो कारो वक्तव्यं प्रत्यहं मध्ययनकाल इत्यर्थः ॥
 अंतरागमने पुनरुपसदनं ॥ ॥ गुरोः शिष्यस्य च मध्ये गमनभूत रागमनं ॥ ॥ प्रत्यहं कृत्या यंतरागमने पुनरुपसदनं कर्तव्यं ॥ पाणिना सत्य
 मित्याद्यो को वा न्यत्रापि त्यवमंतमुपसदनं ॥ ॥ श्वनकुलसर्पमंडूकमाजरीणां च हमुपवासे विप्रवासश्च ॥ ॥ श्वादीनामंतरागमने
 अहमुपवासे विप्रवासश्च कर्तव्यः ॥ विप्रवासश्चाह ॥ चार्यकुलान्यत्रवासः मनुक्ता पशुमंडूकमाजरीश्च सर्पनिकुलेषु च ॥ अंतरागम
 ने विद्यादध्यायानामहर्निशमिति ॥ तद्धारणं ॥ ध्ययनविषयं ॥ गीतमीयंतु ग्रहणाध्ययनविषयं ॥ ॥ प्राणायामाद्यतप्रशानं चेतोषां ॥
 इतरांश्चादिव्यतिरिक्तानां पश्चादीनां अंतरागमने प्राणायामाद्यतप्रशानं चकार्यं ॥ एतत्तर्वे शिष्यस्य प्रायश्चित्तं न गुरोः ॥
 उभयोरित्यपरे ॥ ॥ उमशानास्यध्ययनं चैवं उमशानाध्ययनं चैवं ॥ ॥ अभिरुपीरभावे उमशानस्याप्यध्ययनं चैवं प्रायश्चित्तं ॥ प्राण
 यामाद्यतप्रशानं चैति ॥ द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्त्यर्थी ॥ ॥ ७ ॥ ॥ इती श्रीहरीदत्तकृतयोगातमीयवृत्तौ मितक्षरायाम्प्रथमोऽध्या
 यः ॥ ॥ उपनीतप्रसंगेनानुपनीतधर्मा उच्यते ॥ ॥ अणुपनयनाकामचारवादभक्तः ॥ ॥ आषाढश्राद्धात्मणस्त्यक्त्यापत्कृत्या

यस्मिन्देशे मणिर्बध्यते ॥ आतस्मात्पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतः शरदमकुर्वन् हृदयस्पृशः परिमाणार्थमिदं यावत् ॥ पीता हृदयं स्पृशंति
 यासु मासामज्जतितावतीरप आचामे त्रिश्चतुर्वा ॥ यत्र मंत्रवदाचमनं विहितं तत्र तेन सह चतुरन्यत्र त्रिरिति विकल्पः ॥ ॥ द्विः परिमृ
 ज्यात् ॥ ॥ प्रतियोगं सोदकेन पाणिना बोधये ॥ परिमार्जनं ॥ ॥ पादौ चाभ्युक्षेत् ॥ ॥ चकारा छिरश्च ॥ ॥ खनि चोपस्पृशेच्छीर्षण्या
 नि ॥ ॥ शीर्षे भवानि शीर्षण्या निशिरोभवानीति यावत् ॥ खनि इन्द्रियाणि तान्युपस्पृशेत् ॥ अत्र चकारः प्रतीदियमपस्पृशनाथं ॥
 ॥ ॥ मूर्धनि च दधात् ॥ ॥ चकारा न्नासौ मूर्धनि च सर्वाभिरंगुल्लिप्तिः स्पृशेदित्यर्थः ॥ ॥ सप्ताशुक्लाक्षुत्वाचपुनः ॥ ॥ स्वापादिनिमि
 तेषु पुनर्दिशामेदिति ॥ ॥ दंतश्छिष्टेषु दंतवदन्यत्र जिह्वामिश्रीनात् ॥ ॥ दंतश्छिष्टेषु छिष्टेषु जिह्वामिश्रीनादन्यत्र दंत
 वन्नाशुचित्वं ॥ तत्रापि ॥ ॥ प्राक्च्युते रित्येके ॥ ॥ सत्यपि जिह्वामिश्रीने यावत्पुनः स्वस्तेनान्यवने तावन्नाशुचित्वमिति ॥ ॥
 च्युतेष्वास्वाववद्विद्यानिगिरन्नेवतुचिः ॥ ॥ आस्वाव आस्यजलं ॥ निगिरणमंतः प्रवेशनं ॥ च्युतेषु निगिरन्नेवतुचिरिति वक्तव्ये
 आस्वाववद्विद्यादिति वचनामास्वावच निगिरणादेव तु चिरिति ज्ञापनाय ॥ ॥ न मुख्याचिषुष उच्छिष्टं कुर्वीत न च दं गे निपतंति ॥
 मुखे भवामुख्याविषुष आस्वावविंदो भूत्यादिषु पतिताना प्रायत्यं न रिति ॥ ॥ लेपगंधापकर्षणेशो च मध्ये मध्यस्थः ॥ ॥ वसा

क्रमेणायश्चित्तमस्मि । तत्र स्मृत्यंतरं । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वायुन उग्रः ॥ प्रायश्चित्तार्थमर्हति स्त्रियो यथितान् च ॥ कु
नेकादश वर्षस्य पंचवर्षात्परस्य च ॥ चरेद्गुरुमुहश्चैव प्रायश्चित्तं विभुदम ॥ अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पतिके ॥ राजदं
उश्वतस्यातः प्रायश्चित्तं चनेयत इति ॥ ॥ न तदुपस्यर्शनादशौचं ॥ ॥ तदुपस्यर्शनात्तस्याकृतोपनयनस्योदक्यादिस्पृष्ट
स्याप्युपस्यर्शनादशौचं न स्यात् ॥ स्पृष्टास्पृष्टिरुपस्यर्शनं तेन स्नानं न कर्तव्यं ॥ भुक्तोऽपि स्पृष्टतमूत्रपुरीकस्य स्पर्शनि
दपि नाचमनं ॥ इदमपि षष्ठवर्षात्प्राग्वत् ॥ किमर्थं तिहिति स्य शौचं विहितं ॥ न तावदनुष्ठानार्थं नपि स्पर्शयोग्यतार्थं । अकृत
शौचस्यापि स्पर्शयोग्यत्वात् । रक्षणार्थमिति ब्रूमः । तथा च स्मृत्यंतरं ॥ बालस्य पंचमादृष्टादृष्टार्थशौचमाचरेदिति ॥ ॥
न त्वेवैनमग्निहवनबलिहरणयोर्नियुज्यात् ॥ ॥ एनमनुपनीतमग्निहवने श्रोत्रासनहोमादौ । बलिहरणे वैश्वदेवादौ न
नियुज्यात् न नियुज्येदित्यावत् । नृशरुक्तादन्यत्रापि समंत्रके कर्मणि न नियुजीतेति । एवकारो वधारणे । अत्राश्वला
यनः । पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्स्वयंपत्यापुत्रः कुमार्यं ते वासीवेति । वृंदोगाश्च पत्नीकुंभेयादिति पत्नीकु
मार्याद्यनुज्ञाते स्मिन् पक्षे न त्वेवैनमित्यर्थः ॥ ॥ न ब्रह्मभिव्याहारयेदन्यत्र स्वध्यानिनयनात् ॥ ॥ ब्रह्मवेदः ॥ ए

तमनुपनीतं ब्रह्मनाभिव्याहारयेन्नोच्चारयेत् । किमविशेषेणेत्याह ॥ अन्यत्र स्वध्यानिनयनात् । पितृस्य सर्वस्य कर्मण उपल
क्षणे । अन्यत्रोदककर्मस्वधापितृसंयुक्तेभ्यश्चित्वा सिष्टे दर्शनात् । अगृहीताक्षरः पुत्रः पित्रोऽंस्कारमर्हतीत्यादि च ।
अन्यस्यासंभवे सर्वं पितृकर्म तदानीमत्रानुग्राहयित्वा सौकारयितव्यः ॥ उपनयनादिर्नियमः ॥ ॥ अग्नीधनादियोनियमो
वक्ष्यते स उपनयनादिरेव । अनुपनीताधिकारेण विधिभ्रंत्वा अनुपनीताधिकारार्थमिदं ॥ ॥ उक्तं ब्रह्मचर्यं ॥ ॥ अनुपनीतस्य
यदुक्तं ब्रह्मचर्यं तदुपनीतस्य अपि समागं । ननु च स्त्रीप्रिक्षणालंभननिषेधो वक्ष्यते ॥ तथपि स्मृतिस्मरणकीर्तनादिनिषेधा
र्थमिदं ॥ ॥ अग्नीधनभैक्षचरणे ॥ ॥ अग्नीधनं समिद्धोमः । भिक्षाणां समूहो भैक्षं तदर्थं प्रतिग्रहचरणं भैक्षचरणं । ते प्रत्यहं
कर्तव्ये ॥ तत्र मनुः ॥ इरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहाय स ॥ सायं प्रातश्च जुहुयात्तभिरग्निमर्तं इति ॥ अकृत्वा भैक्षच
रणमसमिध्य च पावकं ॥ अनातुरः स सत्रात्र भवकीर्णं व्रतं चरेदिति । आपस्तंबः ॥ सायमेवाग्निपूजेत्येके ॥ ॥ सत्यवचनं ॥ ॥
उपनीतेन सत्यमेव वक्तव्यं ॥ ॥ अपामुपस्यर्शनात् ॥ उपस्यर्शनेन स्नानं न दध्यहरहः कर्तव्यं ॥ ॥ एके गोदानादि । गोदानानाम
विजोऽवर्षे कर्तव्यं व्रतं । तद्वृत्तेषु द्वितीयं वृत्तं दोगानी । एके आचार्या गोदानादिस्नानमिच्छंति न ततः प्राक् दीक्षितवदस्यपि

गो० वृ०

॥ ८ ॥

ब्रह्मचर्यदीक्षानियुक्तत्वात्। नित्यस्नानस्यायं प्रतिषेधः। नैमित्तिकं तु तत्र दंडवदाद्यवर्तनं। नाप्युपश्रान्तःस्नानादिति आ-
पस्तंबदृष्टीनात्। बहिः संध्यात्वं च॥ ॥ सायं प्रातर्द्वे संधेयस्य ग्रामाद्वह्निवितः स बहिः संध्यास्तस्य कावः। ग्रामादुहरेव संध्या-
पासने कर्तव्यमिति॥ तत्कदा कथं चेत्त्याह॥ ॥ तिष्ठेत्पूर्वाभासी तो तत्रां स न्योतिषा न्योतिषो दर्शनाद्वाग्यतः॥ ॥ प्रातः संध्यां ति-
ष्ठेत्सायं संध्याभासी त। अत्यंत संयोगे द्वितीया। स्नानासनयोरुपक्रमोपसंहारौ कथयति॥ स न्योतिषकाले समारभ्य न्योतिरं-
तरदर्शनात्। प्रातर्नक्षत्रन्योनिरारभ्या सूर्यन्योतिर्दर्शनात्। सायमादित्यन्योनिरारभ्या नक्षत्रन्योतिर्दर्शनादिति॥ तावत्तं
कालं वाग्यतः स्यात्॥ तथा च मनुः॥ पूर्वसंध्यां जनयेत्तिष्ठेत्स वित्री मार्कदर्शनात्। पश्चिमांतु समासीत सम्यगृक्षविभावना-
दिति॥ ॥ नादित्यमीक्षेत॥ ॥ ब्रह्मचारिणोऽयं सर्वदादित्यदर्शनप्रतिषेधः। स्नानकस्य तु मानवं। नैक्षतोद्यंतुमादित्यनास्तंयां-
तं कदाचन। नोपरिक्तं नवारिच्छं न मध्यं न भस्मगतमिति॥ ॥ वर्जयेन्मधुमांसं गन्धमाल्यं दिवा स्वप्नं जनान्यजनयानापांश्च
कामक्रोधलोभमोहवादवादनस्नानदंतधावनहर्षं नृत्यं गीतं परिवारसयानि॥ ॥ मध्वारी निवर्जयेत्। मधुमांसिकं। मांसं मृषा-
दः। गंधः श्रृंगदनादिः। माल्यानि पुष्पाणि। दिवा स्वप्नो दिवानिद्रा। अतनमक्षणाः। अभ्यंजनं तैलाभ्यंगः। यानं शकटादिः। उपानं वस्त्रं

॥ ८ ॥

पनयनविषयमिदं। कामचारइच्छाचरणं। अपण्यन्यपि विक्रीणीयात्। श्वरुत्यापि जीवेदिति। कामवादश्रद्धीलानृतादिवदनं। का-
मभक्षः न भुनक्तु पुरुषितादिभक्षणं। चतुःपंचकलोषाभोजनमित्येतावद्यस्य सतथोक्तः। ननु ब्रह्मचर्यामुपानाद्यतिप्रसंगः॥ ॥
अदुतात्॥ ॥ कुतश्चिष्टपुरोडाशादितदतीति कुतावतद्विपरीतो अदुतात्। अनुपनीतो कुतं नोद्यादिति॥ ॥ ब्रह्मचारी॥ ॥ काम-
चारोदरयमपवादः। आषोऽशादित्युक्तत्वात्। पुप्रसंगे यो म्यतास्ति अतो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः स्यादिति। तथा च स्मृत्युक्तो प्रायश्चित्ति-
तः। विष्णुतमवकीर्णितेन भुङ्क्षु उपनयने वृत्तसत्तद्वशमत ऊर्ध्वं ब्राह्म्यावकीर्णितं ताभ्यामिति॥ ॥ यथोपपादमूत्रपुरीषो भवति॥ ॥
मूत्रपुरीषे यथोपपद्येते सतथोक्तः। प्राज्जुष्यादिरपि कुर्यात्। न भूमावनं तर्धायेत्यादिनियमोऽपि नास्ति॥ ॥ नास्याचमनकल्यो-
विद्यते॥ ॥ कल्पनिषेधादाचमनमनुज्ञानं स्त्रीषूद्रवत्॥ ॥ अन्यत्रापि मार्जनं प्रधानावोक्षणेभ्यः॥ ॥ अयमार्जनादीनि वर्जयि-
त्वाचमनकल्यो नास्ति अपमार्जनादिकमस्तीति यावत्। यद्यप्यमार्जनादीन्याचमनकल्यो नांतर्भवति तथापि पृथुर्पि दासं मुखेन ता-
नि विधीयते। त्रसोदकेन पाणिना परिमार्जनमुच्छिष्टादिति सत्यं। प्रधावाममेध्यादिलिप्तस्य अङ्गिर्दृष्टत्प्रक्षालनं मवीक्षणं
इजस्वलादिस्पृष्टस्य। इदमत्यंतबालविषयं। षष्ठ्यवर्षाद्विध्वंस्नानमिच्छंति। अस्यानुपनीतस्य एतावदुक्तमात्रकालं स्यादित्यति

९

जलाहरणं। अदत्तादानं। केनाप्यदत्तस्योत्तरस्याथस्वामिकस्यादानं। हितप्रणिषीजः॥ ॥ आचार्यतत्पुत्रस्त्रीदीक्षितव्यसने॥ ॥
 आचार्यस्यतत्पुत्रस्यतत्पुत्र्याः दीक्षितस्यवसंज्ञां वर्जयेत्। परोक्षेथोपचारिकनामग्रहणं कर्तव्यमिति। मधुमांसाद्येतत्पुत्रपर्यंतं वर्ज-
 येदिति क्रियान्वयः। अस्यापि सूत्रस्य॥ ॥ श्रुतावाचामयं नित्यब्राम्हणः॥ ॥ श्रुताश्रुतीलाः परोक्षगकारिण्यः। मद्ये मरकरद्वयं। ताश्च
 तच्च नित्यं वर्जयेत्। नित्यं ब्राम्हणवचनात्। श्रुतियुक्तेष्वयथाग्रहस्तयोः चेष्टी व्यतिरिक्तमद्योपयोगेन प्रत्यवायइति॥ ॥ अधःशोया
 सनीपूर्वाध्यायी जघन्यसंवेशी॥ ॥ अस्याथोमानयेस्पर्शः। नीचं शयासनं चास्य नित्यास्याद्गुरुसंनिधौ॥ उत्तिष्ठेत्प्रथमं चास्य चर-
 मं चैव संविशेदिति॥ ॥ वाग्वाङ्मरसंयतः॥ ॥ वाक्संयमो बकुप्रलापविहरः। वाङ्मरसंयमो ज्वरमर्दनाद्यभावः। उदरसंयमो मित-
 भोजनं॥ ॥ नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत्॥ ॥ अत्मनो नामगोत्रे गुरोः समानतो निर्दिशेत्। समानतः यथावदपलापरहित-
 मित्यर्थः। अपरः आह गुरोर्नामगोत्रे समानतः सम्यगानतः प्रदो भूत्वानिर्दिशेदिति॥ ॥ अर्चिते श्रेयसि चैवं॥ ॥ अर्चितो लोके पू-
 जितः श्रेयान् विद्यादिभिरधिकृतयोः अप्यमेव सम्यगानतः शरीतः। अत्र स्मृत्यंतरं। आचार्यं चैव तत्पुत्रं तद्भार्या दीक्षितं गुरुं। पितरं च
 पितृव्यं च मातरं मातुलं तथा। हितेषिणं च विद्वंसं च भुरूपतिमेव च। न ब्रूयात्त्रामतो विद्वान्मातुलं च भगिनी तथा। अर्चिते श्रेयसि चैत्येवं

शोयश्च यावच्च गुरुकृतं तत्सर्वमिति दिशति। तेन शयासनादिकमपि तयोः संनिधौ नीचं भवतीति शयासनस्थाननिविहाय प्रति-
 श्रवणं गुरोर्वाज्ञापयति सति प्रतिश्रवणं प्रतिवचनं कुर्वन् स शयासनस्थाननिविहाय याभिगच्छन् कुर्यात् अभिक्रमणं वचनादद-
 ष्टेन यदि बहिःस्थितो गुरुरपश्यन्नेव शिष्यं ब्रवीति तदा शिष्येणाभिक्रमणमुपसर्पणं कर्तव्यं न पुनरदृष्टो स्मीत्यनादरः कर्तव्यः
 अधस्तानासनतिर्यग्वात्सेवायां गुरुदर्शने चोत्तिष्ठेत् यदा गुरुर्न रेवेः स्नानमासिर्न चाधितिष्ठेत्स्वयं तोत्स्वेः स्नानं स्नानदागु-
 रं दृष्ट्वा चिच्छेत् तिर्यग्वात्सेवायां मूत्रपूरीषोत्सगादौ च गुरुं दृष्ट्वा चिच्छेत् चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः गच्छेत्तमनुव्रजेत् गच्छ-
 तं गुरुं अनुव्रजेत् कर्मविज्ञायास्त्याये यत्किंचिदस्य शिष्यस्य कर्तव्यं तस्य कर्तव्यं तद्विद्वत्कीर्त्यामीत्याचार्यविशिष्य यत्वाचोर्वापि
 यिकमुदकुम्भहरणादितत्त्वयमेव शतात्कृत्वा च तस्मै कृतमित्याख्यायवर्तितव्यमित्यर्थः आह ताध्यायी गुरुणा कृतः संनिधी-
 यीत न तु स्वयं चोदयेदिति युक्तः प्रियहितयोः आचार्यस्य तत्प्रियं हितं च तन् युक्तः तत्परः स्यात् प्रियं तत्कारुणीति करं हितं कालांतर-
 तत्कृतं तद्भार्यापुत्रेषु चैवं तस्याचार्यस्य भायपुत्रस्य ते पुत्रे चैव भार्याय वृद्धितित्यं अस्यापवादः नो विद्यावान्स्वपिनप्रसाध-
 नपादप्रसन्ननामर्दनोपसंहरणानि उच्छिष्टावान्भुक्तशेषावान् स्नापने स्वानीयादिभिः शिरो गमर्दनपूर्वकमभिदेहः प्रसाधन

मलंकरणं पादप्रक्षालनं तिस्रं उन्मर्दनमभ्यंगशरीरसंवाहनादि उपसंग्रहणं व्यत्यस्तपाणिनेत्यादि पूर्वोक्तं एतादृशेषु भवि
 योपुत्रेषु चन कर्तव्यानि अतएवाचार्यैर्कर्तव्यमिति सिद्धं अथोपसंग्रहणस्य प्रतिप्रसवः विशेषोपसंग्रहणगुरुभाया
 योत्तुप्रसवः विशेषप्रवासं कृत्वा प्रत्यागतेन गुरुभायाणां उपसंग्रहणं कार्यं तत्रापि नैके युवतीनां व्यवहारशान्तेन
 एके आचार्या युवतीनां गुरुभायाणां व्यवहारशान्तेन पो उन्मर्दनं प्रायेण विशेषेण विशेषाद्युपसंग्रहणं न कर्तव्यमिति म
 यंते अश्रीधनमेष चरणे इत्युक्तं तत्राश्रीधनस्य प्रतिगृह्यं व्यवस्थितत्वात्साधारणे मेष चरणविधिमाह सार्ववर्षिकं
 मेष चरणमभिरास्तपतितवर्जं सर्वेषु वर्णेषु भवं सार्ववर्षिकं अभिरास्तपतितान्वर्जयित्वा सर्वेषु वर्णेषु मेष चरित
 यं अभिरास्ता उपपातकिनः आदिमध्यांतेषु भवच्छब्दः प्रयोज्यावर्णानुपूर्व्येण भिक्षां देहीति पदद्वयस्यादिमध्या
 नेषु भवच्छब्दः संबुध्यंत प्रयोक्तव्यः स्त्रीषु स्त्रीलिङ्गः ब्राह्मणस्य भवान् भिक्षां देहीति भवति भिक्षां देहीति क्षत्रियस्य भि
 क्षां भवन् देहीति भिक्षां भवति देहीति वैश्यस्य भिक्षां देहीति भवान् भिक्षां देहीति भवतीति आचार्यं ज्ञातिगुरुस्वसृताभ
 न्यत्र उक्त आचार्यं ज्ञातिः पितृव्यादिः गुरुमातुलादिः त्वमात्मीयग्रहः अन्यत्र भिक्षाया अलाभे आचार्यादिग्रहेषु

असिद्धे कामस्त्रीसंगः क्रोधः कोपः क्रोभोद्व्याभिजायः मोहो विवेकभून्यता वादो बहुलं जल्पः वादनं वीणादीनां स्नानं सुखा
 र्थमुल्लसतोयादिना कंठाधः प्रक्षालनं दंतधावनं दंतमलापकर्षणं हर्षो भिमत्तलाभाच्चित्तोदकः गीतनृत्यप्रसिद्धे परिवारः पर
 शेषकथनं जयभयहेतुः कंठारप्रवेशादि उदं हर्षे विदुष्ट्यः ॥ गुरुदर्शने कंठप्रावृत्तावस्थिकापाशयणपादप्रसारणा
 नि ॥ ॥ परवर्षे आचार्यदयः तेषां दर्शनयोग्ये देशे कंठप्रावृत्तादीनि वर्जयेत् कंठप्रावृत्तं कंठप्रावृत्तं वस्त्रादिना ॥ अवस्थिका
 काकरोपादमोष्यावस्थानं अपाश्रयणं कुड्यस्तं भाषाश्रित्यासनं पादप्रसारणं प्रसिद्धं गुरुजनसंकाशे विनयसंकोचे
 न निषेधित्यर्थः ॥ निष्ठीवितहसितविजृम्भितावस्फोटनानि ॥ ॥ वर्जयेदिति निष्ठीवितं कंठाभ्युपगमः सशब्दं बहिर्निःसार
 णं हसितं हासः विजृम्भितं जंभिका अवस्फोटं अंगुलीनां सञ्चारमुपमर्दनं ॥ स्त्रीप्रेक्षणालंभने मेधुनशंकायां ॥ स्त्री
 णांप्रेक्षणं अवयवशो निसूपणं नयाद ॥ लिकदर्शनं आलंभनं स्पर्शनं तेषां विवर्जयेत् मेधुनशंकायां मिति वचनाद्वा
 उद्वह्नातुरासुचयंचतयाविधस्य न दोषः ॥ दूतं हीनस्वामदत्तादानं हिंसां ॥ वर्जयेदिति दूतं द्विविधं प्राण्य प्राणिने
 दात् प्राणिदूतं मेषयुवादि अप्राणिदूतं मक्षजक्रीडादि हीनसेवा हीनस्य सेवा अधोनातिप्रभते हीनाचातवेगजोवादि

रथयनानुष्ठानाभ्यां परिगृहीतायावतीशाखातावत्यत्र वेदशास्त्रेनाविर्वाहता यएकं वेदमधीते सदा दशवर्षाणि गुरुकुले ब्रह्मच
 र्यवरेत् प्रतिदशवासरवेषु यस्तु चतुरो वेदानध्येतुं समर्थः सप्रतिदशप्रतिवेदं दशवर्षाणीत्यर्थः यथाहापस्तंबः उपे
 तस्याचार्यकुले ब्रह्मचारिणोऽष्टावत्वावत्परिगृहीतौ विद्यायां तवा यावता कालेनैको वेदो द्वौ त्रयश्चत्वारो वा गृहीतुं राक्ष्या
 स्तावन्तकालमिति विद्यांते गुरुरर्थेन निमित्तं विद्यासमाप्तौ गुरुरर्थेन प्रयोजनेन निमित्तं प्रपद्यः गुरोरिदं धनमाहरणीति स
 त्वावुता तस्य वास्मानं तत इदमाहरेत्याचार्योक्तं कृत्वा स्नानं कर्तव्यं वत्सलकुण्डे वा हर्मिस्मिन् तोषितो धनेना उमिमेतेनानुज्ञातस्य वा
 स्नानं समावर्तनं कर्तव्यमिति आचार्यः श्रेष्ठगुरुणा मातेत्येकमातेत्येकं गुरुणा पित्रादीनां मध्ये उक्तं लक्षणं आचार्यः श्रेष्ठः सति
 विद्यातस्तत्तनमिति तत्रैवं जन्म तेनानेकगुरुसमवाये स एव प्रथमं गुरुः एकैवाचार्यामाता श्रेष्ठेति मन्वते तथा च वसिष्ठः उपाध्याया
 द्दशचार्याचार्याणां शतं पिता पितुर्दशगुणं माता गौरवणातिरेक्यते आपस्तंबेऽपि माता पुत्रस्य भूयांसि कर्मण्यारभते तस्या
 शुश्रूषणित्यादिनायामपीति द्विरुक्तिः पूर्ववत् ७ इती श्रीहरिदत्तकृत्यायोगोत्तमीयसूत्रावृत्तेति माता शतया द्वितीयोऽध्या
 यः २ तस्याश्च माविकल्पमेकं ब्रुवते तस्यैव मधीतवेदस्य ब्रह्मचारिणो वक्ष्यमाणाश्चत्वार आश्च माविकल्पे तस्यैव आत्मा

यजुर्वेदे अन्ये तु समुच्चीयन्त इति तत्रापस्तंबः तेषु सर्वेषु यथोपदेशमवयवो वर्तमानः क्षेमंगच्छतीति बुध्वायत्कर्मणि काशयेत्तदाह मेतेति य
 धावब्रह्मचर्याश्रममुक्त्वा अतएव ब्रह्मचर्यवान् ब्रजतीति बोधायनः मनुना तु समुच्चीयते इतिः ऋणानित्रीण्यपाकृत्य मेनो मोक्षो निवेद्यते
 अनवास्यमोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधरीति सर्वेऽपि क्रमशः तेन यथाशास्त्रं निषेविताः यथोक्तकारिणो विप्रं नयन्ति परमां गतिमिति व केऽपु
 नस्तु आश्रमाः ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैश्वानसः यद्यप्येतो पूर्वमपि ब्रह्मचार्याश्रमी तथापि प्रपित्तितेनेत्येकब्रह्मचारित्वमत्र विव
 क्षितं भिक्षुसंन्यासी वैश्वानसोऽनप्रसूः वैश्वानसप्रोक्तेन मार्गेण वर्तत इति तेनाहिस आश्रमः प्राधान्येन दर्शितः शास्त्रांतरेषु वैश्व
 नसतृतीयो भिक्षुश्चतुर्थोऽश्रमः इदं तु क्रमभेदः प्रागुक्तार्थं स्पष्टय आश्रमिण इत्यत्र वैश्वानसवर्जनार्थः तेषां यत्तत्त्वोयोनिरप्रजनन
 त्वादितरेषां तेषां तु चतुर्थेऽश्रमेऽपि वर्तमानां यत्तत्त्वोयोनिरुत्पत्तिस्तत्त्वं गृहस्थेनैवोत्पादिताश्चतुर्भिः श्रमैरधिक्रियंते गृहस्थस्य
 तिरिक्ताश्रमस्त्वानाप्रजननस्य प्रजेऽप्यदनस्य निषिद्धत्वात् तत्रातातपः चंडालाश्चान्यवसिताः परिव्राजकतापसाः तेषां नातान्यप्येति
 चंडालैः सह वायसे इति इदानीमाश्रमधर्मान् विवक्ष्यन् प्रथमनिर्दिष्टस्य ब्रह्मचारिणोऽह तत्रोक्तं ब्रह्मचारिणः तत्र तेषामध्ये ब्रह्म
 चारिणो नैकस्य यदुपकुर्वीण कल्याणयनादिर्नियम इत्येवमप्युक्तं तदेवोत्पाद्युक्तं भवति तत्र विशेषः आचार्याधीनत्वमात्रं

सहस्रशय्यावाप्येत शिरवावर्तवाप्येदा मुञ्जशिरवीतिविकल्पो नैकदंजनिदंजग्रहणविकल्पोयुक्तः अत्रस्मृत्यन्तरं अत्रैरिव
 शिरवानान्यायस्यज्ञानमयीशिरवा सशिरवीत्येतेविद्वानेतेकेषाधारिणः सशिरवंपचनं कृत्यादहिः सूत्रं त्यजेदुधः एकदंजं गृही
 त्वात्तमिक्षुर्धर्मसमाचरेत् शिरवाय तोपपीते न्यद्वाज्ञानप्रबोधितः त्रिदंजग्रहणं कृत्वा भिक्षुर्धर्मसमाचरेत् वज्रयेद्दीजवधं
 बीजनिश्रीद्यादिनितेषां वधो मुसलादिना वधात् तं न कुर्यात् तेन तं जुलस्योदनीकरणमथुपलक्षितं पक्वान्नस्यैव स्यामित्या
 दस्य समेभूतेषु हिंसानुग्रहयोः हिंसायामनुग्रहे च भूतेषु समः यो हि वस्तुनो यानुगृह्णाति तत्र तत्र निर्विकार इति अना
 रंभी ऐहिकं पारत्रिकं च न कंचिदरंभं कुर्यात् यथापस्तंबः अनीहो न मुञ्च्यते इति अथ वैखानसस्यार्ह वैखानसो वने भू
 लफलं शीतयः शीलः वैखानसो वानप्रस्थो वने वसन् भूतानि फलानि च पक्वान्यपक्वा भिवाभ्यान् पुनर्वादनं तपः कायपरि
 शोधनं तत्र भूतलफलान्यपि स्वल्पमेवाभ्यासीत् इति भ्रामणकेनाभिमाधाय भ्रामणकेनाम वैखानसं शास्त्रं तदुक्तेन प्र
 कारेणाभिमाधाय सायं प्रातः जुहुयादिति शेषः अग्राम्यभोती भूलफलान्यपि ग्राम्याणि न भुंजीत देवपितृमनुष्यभूत
 कैर्विष्टकः वन्यैरेव भूलफलैरहरहः पंचमहायज्ञानं कुर्यात् तत्र भुञ्जुः आरण्ये विविधैर्मध्येः शाकमूलफलैर्न वा एतान्येव

महायज्ञान्निर्वपेदधिपूर्वकमिति सर्वातिथिः प्रतिषिद्धवर्जं यएवमुपागच्छति ते सर्वे स्यातिथयो न पुनर्ब्राह्मणस्यातिथि
 रब्राह्मण इत्ययं नियमोऽस्ति तत्रापि स्तेनपतितादीन् वर्जयेत् प्रतिषिद्धवर्जं वैष्णवमथुपयुंजीत चिक्रा उष्ट्रमृगद्विप्रदयः ते
 र्हेतुं प्रासं वैष्णवं दध्युपयुंजीत अपि शोणोणार्थः फलभूलाद्यभावे तदपि कस्यचित् इति तत्रापि पंचपंचमवाभ्यास्येत इति रिकं व
 ज्ञेयत्वा प्रतिषिद्धवर्जमिति परं काकास्त्रिभ्यायेनोभयत्र संबध्यते न फललक्षणेन धितेति तत्र आरण्येपि वसन् हलेन लक्ष्म
 देवांनाधिवसेत् ग्रामं च न प्रविशेत् वने वसतेपि यादृच्छि कोपि ग्रामप्रवेशो निषिद्धः जटिलश्चीराग्निनवासाः जटिलः
 केशश्मश्रुनखधारी चीरं दभीदिनिर्मितवासः अग्निमुत्तरीयं तथा स्मृत्यन्तरेव्यवस्थादर्शनात् नानि सावत्सरं भुंजीत
 संवत्सरमतिक्रान्तमिति संवत्सरं तदप्यारण्यमपि नाभ्यासात् अत्र भुञ्जुः यजेदाभ्युपेजे मासि मुन्यं सर्वं संचितं शीघ्रं निवेद्या
 सोऽपि पुष्पमूलफलानि चेति उक्ता आश्रमास्तेषां विकल्पसमुच्चयादपि दर्शितो तेषां प्राधान्यं दर्शयति एकाश्रम्यत्वाच्चायाः
 प्रत्यक्षविधानाद्वा हि स्थस्य गार्हस्थ्यस्य ३ तु शोचो विरोधवाची सर्वेषु वेदशास्त्रेति हासपुराणेषु गृहस्थधर्मा एवा
 ग्निहोत्रादयः प्राच्येण विधीयन्ते ततः सर्वेषां चोपाः गार्हस्थ्यस्यैकस्यैव प्राधान्यमन्यते तत्राशक्तानां इतराश्च मध्यमवि

धीयंते प्रत्यक्षविधानदितरप्रमाणप्रत्यक्षेणोपजीव्यत्वात् द्विकेयोरित्यात् ॥ इतिहरदत्तकृत्यां गौतमीयसूत्रादौ
 तृतीयोऽध्यायः ३ ग्रहस्तु धर्माऽयंते ॥ १ ॥ हस्तः सदृशीनायां विंदेतानन्यपूर्वायिवीयसी ॥ गृहस्तु इति भाविसंज्ञायपदेनः अ
 यावाग्रहस्तस्य ये धर्मास्ते विवाहा आर्गापुत्रोत्पत्तकस्यापि समाना इति प्रदर्शनार्थं ज्ञात्याकुलेन च सदृशी अन्यस्मैवाचार्यद
 तां अवयवयसं एवंभूतां भायां विंदेतोदहेतुः असमानप्रवरैर्विवाहः समान एकप्रवरो येषां तेः सहन विवाहः तद्यथा ह
 रितकुत्सपिंगशंखदभर्तृमगवानामगिरसां वरीवयो वनाश्चेति हरितः कौत्सीनोदहेत्यादि प्रवरपंच आपस्तंबीये इष्टव्य
 ऊर्ध्वसप्तमत्पितृवंधुषो वीजिनश्च मातृवंधुषश्च पंचमातृ पितरमाभ्यतद्वंधुवर्गाण्यमाने सप्तमाभिरसऊर्ध्वजा
 तांकन्यामुदहेतु मातरमाभ्यतद्वंधुवर्गाण्यमाने पंचमाभिरसऊर्ध्वजातामुदहेतु वीजिनश्च सप्तमाहूध्व इति चकारात्सि
 ध्याति यथाक्षेत्रीवंधोऽपुत्रोत्पत्तौ वादे वरं प्रार्थयते ममक्षेत्रे पुत्रमुत्पादयति यद्वा सतानक्षये विधवां गुरवो न पुंजंते दृष्टं हि विनि
 त्रवीर्यक्षेत्रे सत्यवती वा स्यात्तस्या मोधत राश्रादीनुष्मा बुद्धतवानिति यथा हया जवल्स्यः अपुत्रेण परक्षेत्रे नियो गोत्यादित
 सुतः ३५ योरथ सोरि स्थीपिंडसता च धर्मनशति तादृचयमेतद्बीजिनश्चेति अथ विवाहभेदः श्रीसेविद्याचारि बंधुश्री

॥१४॥

बहुवचनान्तः वर्षतो सति प्रवशीलः स्यादेकत्र तिष्ठेदिति भिक्षाथी शर्ममियात् भिक्षाकाल एव ग्रामं विरोजशेषकालं
 देवालयदौ वक्षमूले रावसेत् जपन्यमानिरुत्तंचरेत् भिक्षाकाले यद्गृहमनुपपत्त्यविडं बित्तं न दद्व्यः सतदहः प्रविशेत् अ
 त्रमनुः विधूमे सन्नमुठे सयोगारभुक्तवज्जने वत्सेरावसंपाते भिक्षानित्यं यतिश्चरेदिति निरुत्ताश्रीः अधिकभिक्षात्मा
 यं गृहेष्टाशीर्वादपरो न स्यात् वाक्चक्षुःकर्मसंयतः वाक्संयमो मोनं चक्षुःसंयमपादविशेषप्रदेशादप्यत्र चक्षुषोरप्रवर्तने
 कर्मसंयमो भिक्षोचोदितकर्मनतिकर्मः अत्र वाक्संयमविरोधेतु स्मृत्यंतरं धर्मयोगं पथि प्रश्नं स्वाध्यायं च तथैव च भिक्षार्थं दि
 दिक्चनं न निंदितयतेरपीति कोपीनाछादनार्थं वा सो विभ्रयात् कोपीनमिति पुष्टप्रदेशस्य नाम तदा छाद्यते यावता तावेदं
 वा सो विभ्रयात् अधिकं तु प्रावरणादिन विभ्रयादिति प्रहीणमेके निर्णय्य एकेमेन्यंते तदपि कोपीनाछादनं जीर्णतया न्येत्य
 त्प्रक्षाल्य विभ्रयात् न विप्रमुक्तप्रापधिवनस्पतीनामंगमुपाददीत् वक्षतनादीनामंगफलपत्रादिस्त्रिविधं कृतं तो प्रच्युतं
 नापददीत न गृहीयात् स्वयंपतितं तु गृहीयादिति न द्वितीया मपत्तुं शत्रिग्रामे वसेत् यत्र वषजो प्रवशीलता तातस्य
 तु वजीमेत्वा कृतं तरेषु यत्रैकांशत्रिमुषितं तत्र ग्रामे न द्वितीयां वसेत् ग्रामेकरात्रिस्थ्यादिति मुक्तः शिखीवा सर्वानेव केना
 कोपीनयुगलं वासः कंधां शितानि वारिणी ॥ पांडुके च पिशुहीयात् कुर्यान्नान्यस्य संग्रहं ॥ ४

अंघादासुरोधर्ममुच्यते स्त्रीमतामिति कन्यायै धनप्रदानमासुरत्वं निबन्धनं तथा च स्मृत्यन्तरं यासां नाददत्ते शुल्कं ज्ञातयेन
 सविक्रयः अर्हणं तत्कुमारीणां मानं नृशस्यैव त्वमिति प्रसयादानादाक्षसः बलात्कारेण कन्यावतो निर्जित्य यदादानं सरा
 क्षसो विवाहः असंवितातोपसंगमनात्येशः सुभामताप्रमत्तावायत्रिसंज्ञातमुपसंगम्यते सपेशासो विवाहः एवमसौ विवा
 हा उक्तास्तेषु चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः आदितश्चत्वारो विवाहाः सर्ववर्णानां धर्म्याः धर्मा नृपेता प्रजास्ता भवंति षडित्येके ए
 के स्मर्तारः षट् धर्म्या इत्याहुः गांधर्वा सुरयो रधर्मादिनृपेता त्वमिति कर्मविवाहे क्षत्रियादिषु स्त्रीषु ब्राह्मणादिभ्यो जाता नानुजाणां शा
 स्त्रेषु संकेतितान् संज्ञाभेदानाह अनुलोमानंतरे कांतराद्यंतरासु जाताः सवर्णा बहो यानिषाद्दोष्यंत पारसवाः ब्राह्मणस्यानंतरा
 क्षत्रिया तस्यां जातः सवर्णः क्षत्रियस्य वैश्या तस्यां तस्माद् वैश्यः वैश्यस्य शूद्रा तस्यां तस्माद् शूद्रः ब्राह्मणस्यैकांतरा वैश्या तस्यां तस्माद् वि
 षादः क्षत्रियस्य शूद्रा तस्यां तस्माद्दोष्यंतः ब्राह्मणस्यैकांतरा शूद्रा तस्यां तस्मात्पारसवः प्रपचो नाति निर्णयस्य स्मृत्यन्तरे दृष्टव्यः प्रा
 तिलोम्येन जाता माह प्रतिलोमाः सूतमागधा योगवक्षतयै देहकचंडालाः अनंतरे कांतराद्यंतरासु जाता इत्यनुवर्तते क्षत्रियस्या
 नंतरा ब्राह्मणी तस्यां तस्मात्सूतः वैश्यस्य क्षत्रिया तस्यां तस्माद्गधः शूद्रस्य वैश्या तस्यां तस्मादयोगवः वैश्यस्यैकांतरा ब्राह्मणी तस्यां त

स्मात्क्षत्रा शूद्रस्य क्षत्रिया तस्यां तस्माद्देहः शूद्रस्यैकांतरा ब्राह्मणी तस्यां तस्माच्चंडाल इति अन्येषां मते नृपेतामेव प्रतिवर्तं संग्रह
 संज्ञाभेदानाह ब्राह्मण्यजीजनत्पुत्रानुवर्णेभ्यः अनुपूर्व्या ब्राह्मणास्तमागधचंडालान् स्पष्टोर्थः अत्रानुपूर्व्यग्रहणं वर्ण
 क्रमविवक्षापरं न त्वनुलोमपरं तेभ्य एव क्षत्रिया मूर्धावासक्त क्षत्रियधीवरपुल्कसान् तेभ्य एव वैश्या भृज्जं के व माहिष्ये वैश्य
 वैदेहान् पारसवयवकरणशूद्रान् शूद्रैत्येके एके स्मर्तार इत्युपक्रमेण ब्राह्मण्यजीजनो देत्यारभ्य ब्राह्मणी क्षत्रियो वैश्या शूद्रा
 सु ब्राह्मणादिवर्णभ्यः क्रमेण जातानां संज्ञाभेदान् व्युत्पद्यते वर्णान्तरगमनमुत्कर्षकधीभ्यां सप्तमेन पंचमेन वाचायाः प्रत्युत्तरे
 ति वाक्यशेषः तेषामेवा सवर्णादीनां अनुलोमानां नामुत्कर्षणपितृद्वारा सप्तमपुरुषा उत्कर्षवर्णान्तरप्राप्तिर्भवति अपकर्षणमा
 तृद्वारा पंचमपुरुषादपकर्षवर्णान्तरप्राप्तिर्भवति तद्यथा ब्राह्मणेनोदायां क्षत्रियायामुत्पादिता सवर्णा सापि ब्राह्मणेनोदायां तस्यामु
 त्पादिता चैवैवमासप्तम्याः सप्तमी तु ब्राह्मणेनोदायादपत्यं सूते ते ब्राह्मणजातीयमेव भवति एवं ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः सवर्णः
 पुत्रः सोपि क्षत्रियायामित्येवमापंचमात्तु पंचमस्तु क्षत्रियायां यदपत्यमुत्पादयति तत्क्षत्रियमिति मेव भवति विकल्पवैवर्थाः
 तत्रापि वर्णान्तरगमने हतत्वाध्यायबाहुल्ये सति पंचमेत्कष्टं भवति हीनवृत्त्यापंचमेनापकर्षवर्णमवतीति एवं क्षत्रियस्य वैश्यायां वै

[illegible]

१३

संपन्नाय दद्यादाद्यालंछतां विद्यावेदविद्या चरित्रं चोदितकर्मानुष्ठानं बंधवोज्ञातयोमातुल्यदयश्च शीलं विहितेषु श्रद्धा ए
ते गुणैः संपन्नाय वस्त्रयुगलेनाद्याय यथाविभवमूलं लुतां कन्यां दद्यात् एवंविधस्य विवाहस्य ब्राह्मसंज्ञा संयोगमंत्रः प्राजापत्य
सहधर्मश्चर्यतामिति प्राजापत्यसंज्ञके विवाहे सहधर्मश्चर्यतामिति प्रदानमंत्रः यद्यपि ब्रह्मादिष्वाप्यसहधर्मचर्या भवति तथा
प्यातादनया सहधर्मश्चरितव्यः नाश्रमांतरं प्रवेष्टव्यं नापि स्थितरूपं यंत्यमिति मंत्रेण समयः क्रियते एष ब्रह्मादेः प्राजापत्य
स्य विशेषः आद्यालंछतामिति समानं आर्षेणोमिधुनं कन्यावते दद्यात् आर्षसंज्ञके विवाहे गोमिधुनं स्त्रीपुंसरूपं कन्या
वते दद्यात् वस्तुधुर्वाकश्चित् आद्यालंछतामिति समानं अंतर्वेद्यत्विजदानं देवालंछत्य अंतर्वेदे घादक्षिणकाले
त्विजे कर्म कुर्वते यदलंछत्य कन्यायादानं स देवो विवाहः आद्यालंछतामिति प्रकृतं पुनरलंछत्येति वचनं वरस्याप्युडी
यकादिभिरलंकारार्थं ब्रह्मत्याः स्वयंसंयोगांधर्वः ब्रह्मत्यावध्वावरस्येष्टतः संयोगांधर्वो विवाहः स्वयमिति वचनाद्वरे
डागम्यते विज्ञेनानतिः स्त्रीमतामसुर यत्र स्त्रीमतां कन्यापितापि त्रादीनां विज्ञेन धनप्रदानेनानतिरावर्जनं क्रियते स आ
सुरो विवाहः अत्र याज्ञवल्क्यः आसुरो विष्णादानादिति मनुश्च स्मृतिभ्योऽविष्णोदत्वा कन्याये च स्वशक्तितः कन्याप्रदानं स्व

फलदायकतुल्यातान्वस्यसत्रोपायमिति श्रुणु हत्यामवाप्तेतिगर्भप्राप्तं विनश्यत इति स्मृत्यंतरं च क्रतुस्नानांतुयोभायां सन्निधौ नोप
 गच्छति तस्याजसितं मांसं पितृस्तस्य शरीरं अयं तुरागतः प्रमित्वे सत्यं यगमेने प्रत्यरायस्मरणादिधिश्च भवति क्रतावेवोपेयादुपेया
 देवतिकास्य विमतेन नियमश्च भवति आचार्यैः कूपीरसंख्याने च प्रतिपादयति सर्वत्र वापि तिष्ठति सर्वेषु वातालेषु पयादृताव
 नृते च प्रतिषिद्धिस्तमानुवर्जयिता यथाकामी भवद्विषीणावरमनुभरति वस्त्रकाममाविजनिताः संभवामेति यद्यथात्मनो
 जितेन्द्रियत्वे सत्यपि धर्मदाराः सर्वदा रक्षणीया इति स्मर्यते अप्रमत्ता रक्षतेन तु मेनमावः क्षेत्रे परवीजानि वा भुरिति अथ च मया यज्ञाः
 देवपितृमनुष्यभूतविष्णुकः अत्र पूजकश्चो देवादिषु संवाच्यते इन्द्राद्याः श्रूयमाणः प्रत्यकमभिसंबध्यते इति एहं स्मृत्यनित्यं
 देवादिषु पूजकः स्यात्तत्र देवपूजावेव देवशाकल्यमादाय प्रकायं वापि तृणं मनुष्याह एकमप्याशवेदिषु पित्र्यं पांचयत्ते न चैवा
 ज्ञायेत्कश्चिद्देवप्रतिद्वर्जमिति रघाहरहः आह अत्राद्येनोदकेन वा पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमाहर्तव्यमिति च मनुष्यपू
 जातिथिपूजा भूतपूजा खलिहरणं ऋषिपूजा ब्रह्मयज्ञः ऋषियज्ञो ब्रह्मयज्ञः यज्ञपयः तेषु प्रतिपाद्यते अत्र क्रमानुविश्रितः ब्रह्मयज्ञस्त
 नित्यत्वात्पयः बहुव्रीहिरयं तत्प्रकारश्च ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाण इत्यारभ्यतेति शीघ्रं केभिहितः अत्र नित्यराशौ ब्रह्मयज्ञस्त्यति

रिक्तकालेषु पितृणां वसन्तधीयतेति दर्शितं पितृयज्ञस्तु पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साहमन्यत् पितृभ्योनित्यमुदकं दद्यात् अन्यद्वा
 जनफलमूलारि यथोत्साहं यथावति दद्यात् अत्र च काराचिन्त्यं देवपूजां पितृपूजां च कर्तव्यमिति दर्शितं अत्र मनुष्यं च विरिणं च कृत्या
 ह नित्यं स्नात्वा द्विजः कुर्याद्देवपितृतृणमिति कात्यायनः देवतानां पितृणां च न लेदद्यात्तज्जलं न लेत् असंस्तुतप्रसीतानां स्तुते द
 द्यात्तज्जलं न लेदिति भृगुः नोदकेषु न पात्रेषु न कुक्षौ नैकपाणिना नोपतिष्ठति न चोयं य इत्यादि न प्रदीयते उशनाः आपो देवाणां स
 र्वे आपः पितृणां स्मृताः तस्मादप्युत लेदेयं पितृणां दत्तं मक्षयमिति भृगुः प्रकारान्तरमाह वाभिमात्रेण लेदित्वा चितयन् नृध्वमान
 सः आगच्छतु मे पितरं अमं गच्छत्वया जलं त्रिष्टिं जलमाकर्ष्य लेद्वैरुच्यते इति उक्तं चोक्तादिपेद्वारिण्यतो दक्षिणा मुखे इति
 देवयज्ञस्याग्निं कार्यमूलत्वादेरपि परिग्रहणकालं तावदाह ॥ भायो दिरग्निर्दीयदिर्दी ॥ भायो शक्रे विवाहो लक्ष्यते यस्मिन् यो भा
 यो ह द्यते तमग्निमारभ्य यो यस्मिन् हनिषित्वाग्निं भिर्दीया विभागः क्रियते तदहाराभ्यवासाय मुपक्रम्य अग्निं परिवरेत् दायविभागान्पूर्व
 मपि तु ज्यैष्ठ्यानुवीकमण्युपजीवतो जप्रत्यवायः तस्मिन् गृह्याणिकमणि ॥ तस्मिन्नेव परिगृहीते गृहे मनुष्यभूतनिपुंसव
 नादीनिकमणि कर्तव्यानि देवपितृमनुष्यभूतयज्ञास्वाध्यायश्च बलिकर्म ॥ तस्मिन् नित्यं नुवर्तते तत्र देवयज्ञस्य अग्निसंबंधः प्र
 सिद्धः पितृमनुष्यभूतयज्ञानां तु तदर्थमन्नमास्मिन् गृह्यामोपन्यत इति ब्रह्मयज्ञसि संबन्ध उशानसापक्षे दर्शितः अग्निसमीपे इत्येके

पतिमिति अपीरगृहीतोमेरिपंचमहायतविधानोदेतेलौकिकेप्रौक्तन्याः अथैतयसोवेभेदेवप्रयोगमाह अग्रावमिधन्वंत
 रिर्विभेदेवाः प्रजापतिः स्विष्टकृदिति होमः अत्र जुहोति वोदनाः स्वाहाकारप्रदर्शना इत्यापस्तंबस्मरणाद्देवमश्वेन स्वाहाकार
 उक्तः आग्न्यादिभिस्वाहाकारांतरैर्मानुष्यान् स्विष्टकृच्च। अग्न्युपपदेदुष्टयः होमत्वादेवाग्निमिडावप्रवित्तिवचनं बलिहरण
 पदमोनकर्तव्यमिति नियमाद्यं तस्माद्वाप्यमः स्वाहाकारो बलिहरणपिसिधो भवति तथा चान्वलप्यनः स्वाहस्यथ बलि
 हरणमिति आपस्तंबीयानां स्वाहाकारांतरा एवमंत्राः परिपठिताः अथ भूतयज्ञे बलिहरणमाह दिग्देवताभ्यथार्चं वसुधा
 देवतायाया रिकृतस्यादिशितस्येदेवतायेव लिहर्तव्यः इन्द्राय स्वाहेती शानीपर्वतं प्रागादिप्रप्रदक्षिणां कर्तव्यं द्वापुमरुतः
 गृहस्य यावत्प्राप्तस्तुमरुतः स्वाहेति बलिहरणं गृहदेवताभ्यः प्रविश्य अंतःप्रविश्य गृहदेवताभ्यः स्वाहेति ब
 लिहरणं प्रविश्येति वचनाद्वारवहिसिद्धिर्न न कर्तव्यं ब्रह्मणो मध्ये अद्भ्युदकेषु गृहस्य मध्ये ब्रह्मणो स्वाहेति ब
 लिहर्तव्यः दिग्देवताभ्यश्चेति नकारात्पृथ्वीवायुः प्रजापतिर्यजुर्वेदेवा इति स्त्रकारोत्तं देवताभ्य ब्रह्मणो नंतरं बलिहर्तव्यः
 आकृशा यस्वाहेत्यंतरिक्षे बलिरुक्षे मयः विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उक्षेपत् दिवा चोभ्यो भूतभ्यो नक्तं चारिभ्य

होता यं जातः पुत्रस्त्री च पुरुषान् पुनर्जातिनरकादुधरंति दशदेवा दशैव प्राजापत्यात् उपसृज्यतमपि उपसमस्तमपि पुरुषा
 रमत्र दशरात्रेन संबध्यते एवकारो निर्धारणपरः दशपूर्वा नृदशा परानात्मानं च ब्राह्मी पुत्रो ब्राह्मी पुत्रः ४ ब्रह्मविवाहेनो
 दा ब्राह्मी तस्या जातः पित्रा दीनृदशा पूर्वा न परान् भविष्यः पुत्रा दीनृदशा आत्मानं चैकविंशं पुनर्जाति तस्माद्ब्राह्मो विशो हः प्रशंस
 तमः इतीश्वी हरदत्तकृतायां गौतमीयस्मृत्या गृह्येति ताक्षराणां चतुर्थोऽध्यायः ७४ ७ अथ गार्भाधानकालं प्रस्तौति क
 तपुपेयात् रजोदर्शनादारभ्य षोडशा होत्राः क्रतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणकालः तत्रोपगच्छेद्गार्ग्यं तत्रापस्तंबीये विशेषः च
 तुथी प्रभृत्या षोडशी मुत्ता मुत्तरा युग्मा प्रजनिथेयसमृतुमेगेन न्युपदिशति मानवंतु क्रतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः वा
 वरास्मृताः चतुर्भिरितरैः साईमहोमिः सति गार्ग्यैः तासामाद्याश्चतसस्तु विंश्या एकादशी त्रया त्रयोदशी चोषास्तु प्रशस्ता द
 शा रात्रयः अमावास्या मष्टमी चोषमिासी चतुर्दशी ब्रह्मचारी भर्तृन्त्यमप्युतेस्त्रानकोदित इति याज्ञवल्क्यस्त एवंगुहरीति
 यं सामां मया मूलचवनेयो रिति युग्मास्तु पुनर्जातं यतो ह्ययोः युग्मास्तु रात्रिर्द्वितीया तदिह षोडशा रात्रिषु आदितानि स्यः सर्वथा पूर्वाः
 इतरा तु गच्छेदिति सर्वस्मृतिर्वादिता निवधानपरिहृत्या चतुस्तु पुनर्जनयति द्वादिना कृता वनुपयन् प्रत्य वेयादिति तथा च दशः

विषयेवश्यं कर्तव्यं अधीतेवदस्य दक्षिणां च गुरुर्वर्धे निवेशोषधार्थं निवेशो विवाहः सच प्रथमस्तदर्थं औषधार्थं रुग्णः तस्य भेषजार्थं
 वृत्त्यातदहर्जीविनेन हीनो वर्तते क्षीणः यक्ष्यमाणो यत्नं करिष्यन् अध्ययनाध्यसंयोगः अध्ययनेन संयोगो यस्य सोध्ययनसंयोगः अ
 ध्वनासंयोगो यस्य सोध्यसंयोगः बहुव्रीतिः वैभजितः कृतविभ्रयाणः सर्वस्वदानेन निद्रव्यः एते यचितो वध्यं हिरण्यादि यथाशक्ति रक्षा
 त् अददन् प्रत्यवेयादिति बहिर्येदिग्रहणानदीक्षितविषयमिदं अंतर्वेद्यं न्येभ्योपि देयं भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु इत
 रेष्टक्यनिरिक्तेषु भिक्षमाणेषु कृतान्नं पक्वान्नमवश्यं देयं इत्यादेरदानेन दोषः कृतान्नविषयेपि वसिष्ठः अवतास्य न धीया
 नायत्र भैक्षवरादिनाः तं ग्रामं दं जयेद्वा जाचोरदं जव्रतो हि स इति अयदानापवादः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्तेन दद्यात् दद्यात्
 मीति प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्तविषयेन दद्यात् यदि ते न द्रव्येणाधर्मसंयुक्तं वेत्यागमनाद्ययं करिष्यतीति जानीयात् अधर्मसंयु
 क्त इति वचनादन्यत्र प्रतिश्रुतमददन् प्रत्यवेयादिति दर्शयति प्रतिश्रवणविषये विशेषमाह कुभहृष्टभीता तर्लुब्धबालस्तु वि
 रमूढमनोमत्तवाक्यान् नृणान् नृणां कानि कुभादीनां वाक्यान् नृणानि अयथा धिनिन्यप्यपातकानि न पापं न नयति कुभः
 क्रोधाविष्टः हृष्टो हर्षाविष्टः भीतो भयाविष्टः एतेषां गुणान्तरा विष्टत्वात् वाक्यमप्रमाणतस्मात्प्रतिश्रुत्यादानेपि तेन दोषः

अथ गृहस्थस्य पूर्वभोज्यानाह भोजयेत्पूर्वमनधिकुमारव्याधितगर्भिणीस्त्ववासिनीस्तु विरान्नजघन्यांश्च अतिविष्वस्यमाणः कु
 माराः बालाः व्याधिताः संजातव्याधिः गर्भिणीः प्रसिद्धाः स्त्ववासिन्यो दुहितवो भगिन्यश्च स्त्वविरावृद्धाः जघन्याः परिचारकादयः
 एतानात्मनः पूर्वभोजयेत् पूर्वभोज्यं भुंजीत न घृण्यानां पृथक् पदत्वं तेषामनंतर्यसूचनार्थं आचार्यवित्तसखीनां तु विवेचनपर
 नक्रिया यदि भोजनकाले आचार्यो दय आगच्छेत् पुस्तदसिद्धमन्नं तेभ्यो निवेद्य तदन्नक्रिया तदिच्छातः कर्तव्या न तेषु सन्निहिते
 पुस्ततं नो भवेदित्यर्थः कुत्वा आचार्यश्च पुरयित्वा मातुला नानामुपस्थाने मधुपर्कः कुत्वा आदिषु गृहमागतेषु मधुपर्कोदयः सं
 वत्सरे पुनः पूजिताः पूजितास्तथादि संवत्सरात् पुनरागच्छेयुः पुनरपि मधुपर्कोदयः नावगिति यस्तविवहपारवर्के संवत्सरा
 दर्शनापि यस्तविवहयोरागतेभ्यस्तेभ्यो मधुपर्कोदयः मधुपर्कविधिगृह्योक्तो द्रष्टव्यः रासश्च श्रोत्रियस्य श्रोत्रियस्यैव तोरासश्च
 वं मधुपर्कोदयः अश्रोत्रियस्यासौ दत्तः अश्रोत्रियस्य रासः अस्मिन् दत्तमन्त्रेण पूजनमधुपर्कः श्रोत्रियस्य तु पाद्यमध्यमन्त्रवि
 शेषाश्च प्रकारयेत् तुराद्येन ब्राह्मणं यावन्तयेति श्रोत्रियस्य ब्राह्मणस्यातिथेः पाद्यपादोदकं अर्घ्यं फलोपहारतां ब्रूता धनं वि
 वाः पायसापूषादयः ताश्च प्रकर्षणकारयेत् समर्थः असमर्थस्तु नित्यं वासंस्कारविशिष्टं यदस्य गृहे नित्यं विद्यमानं ते देवमारुचभ

ननादिसंस्कारविशिष्टसाधयेत् मध्यतोन्नदानमेवेष्टेसाधुरत्ने यस्त्वितिथिविधारहितोपि साधुवृत्तोभवति तस्मिन्नुपस्थिते मध्य
मेन संस्कारेणानंदेयं विपरीते तु तलोदकभूमिस्वागतमंततः पूज्या न त्यागाच्च विपरीतो विद्यायुक्तोपिन साधुवृत्तः तस्मिन्निहास्य
तामिति भूमिं तृणमासनमुदकं च दद्यात् वागतमंततः अनंतरं स्वागतं च प्रयुजीत संभाषणेन पूजा कर्तव्या अनत्याशाश्च अत्याशाः
पायसापूर्णादिशिष्टकर्मः तदन्यो मध्यमरिति कर्तव्यः आशाः अज्ञानमिति यावत् शय्यात्मनावसथानुब्रज्योपासनानि सदृक् श्रेय
सोः समानि योतिथिर्विद्याविज्ञादिनात्मसदृशो यश्च श्रेयास्तयो द्वयोरप्यात्मनानुन्यानि शयनानि श्रेयानि आवसथो ग्रहे गृहे
स्नानविशेषः अनुब्रज्योपासनयोरात्मन्यसंभवात्तुल्यं न सिध्यति ते अपि कार्य इत्यर्थः अत्यशोपिहीने आत्मनः किंचिद्दे
यतिथावागते समान्येव शय्यादीनि देयातीत्येके वयं तु ब्रूमः हीनेतिथावागते अत्यशोपिशय्यादीनि देयानि न तु हीन इति कृत्वा
त्यंतलोपः कर्तव्यः अतिथिलक्षणमाह असमानग्रामिकोऽतिथिरैकरात्रिको धिवृक्षसूर्येपि स्थायी असमानग्रामिकोऽन्य
ग्रामवासी ऐकरात्रिकः एकांशत्रिवसनीत्येकरात्रिकः दृक्षाणामुपरियदासूर्यः सो धिवृक्षकोलो मध्याह्नः अथवा दृक्षाणामुप
रिसूर्यश्च यो यदानमवेति सकालः सायं वा तस्मिन् काले उपस्थितो विधिः सर्वधामान्यः कुत्रालानामवारो ग्याणामनुप्रश्नः

एवेवेति मनुः नक्तं चरेभ्यश्च सायं सायं बलिहरणेयं विशेषः नक्तं चरेभ्यः स्त्रोहेति बलिहर्तव्यः चकारात्पूर्वोक्ताभ्यश्च भवति स्वस्ति
वाच्यमिक्षादानमपूर्वं बलिहरणानंतरं भिक्षादानं कर्तव्यं स्वस्तिनेस्त्विति वचनमुक्ता भिक्षोर्हस्ते पूर्वमपोदत्वाचेति परिश्रजकेविशेषः
भृगुराह यतिहस्ते जलं दत्वा सैक्षं दत्वा पुनर्जलं सैक्षं पर्वत्रमात्रं स्यात्तज्जलं सागरोपममिति एतद्विक्षादानमतिथिपूजनाभावे मनुच्यते
स्यात् एतेपंचमहायज्ञा ब्रह्मयज्ञवर्जद्विः कर्तव्याः सायं प्रातश्च कस्मात् अथ सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रुताय न स्मर
णात् सायं प्रातर्भूतमित्युक्तमित्यादि द्वाद्यायणसूत्रवचनाच्च ददातिषु चैवं धर्मेषु ददातयोदानानियानिदानानि धर्मो लिनस्तया
दनिमित्तानितेषु चैव मय्युपूर्वं दाबमिति दानप्रसंगात्फलविशेषमाह समद्विगुणसहस्रान्त्यान्यं ब्राह्मणब्राह्मणश्रोत्रियवेदपारंगे
भ्यः अत्रात्मणश्श्रोत्रियोदिः ब्राह्मणो जातिमात्रं श्रोत्रियो धीतवेदः सांगं सकल्यं सरहस्यं चाधीतवेदो वेदपारंगः येभ्यो दत्तं यथाक्रमं
समद्विगुणसहस्रान्त्यं च फलं ददाति तथैव मनुः समप्रब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणे ब्रुवे सहस्रं श्रोत्रियो विद्याद्वनंतं वेदपारंग इति दा
नप्रसंगाद्यत्राव्येदेयमदाने च प्रत्यवायस्तो विषयमाह पुर्वथे निवेष्टोषधार्थं हस्तिक्षीणयक्षमाणाध्ययनाध्वसंयोगवेभ्वजितेषु
द्रव्यसंविभागो बहिर्वेदि यज्ञे रक्षिणा काले सदस्येभ्यो ददाने तदतर्वेदि ततो न्यत्र बहिर्वेदि द्रव्यसंविभागो हिरण्यादेर्द्वानंतं द्रुर्वर्थादि

स्वध्यायः पूर्वनात्येव धातुः विद्यागुरव आचार्योपाध्यायः नमुरकः प्राचार्यः नृपः पूर्वसूत्रद्वयमिति सन्निपाते परस्य मात्रादीनां यु
 गुपत्सन्निपाते समागमे परस्योत्तरस्य प्रथमप्रपञ्चप्रहणकार्यं आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां प्राप्तेत्येक इत्यनुकर्षः आप्तं वेन तु आचार्यप्राचार्यसन्नि
 पाते प्राचार्यमुपसंहर्योपसंनिपद्येदाचार्यमित्यादि नोक्तः उपसंहरणमुक्तमभिवादनविधिमाह स्वनामप्रोच्यायमहमिति प्रकटयित्वा भिवादेः स
 मवाये यः प्रत्यभिवादनानभिज्ञः तेन समवाये स्वनामप्रोच्यायवहरिकं प्रसिद्धनामप्रोच्याहमयमिति प्रकटयित्वा भिवादेः कार्यः अ
 भिवादेः अभिवादनं ग्यतादेरनु एवं चार्थं ज्ञानां ज्ञानचराणां समवाये अभिवादनकमेणायमहमिति स्वनामप्रोच्यायमभिवादनं कार्यं
 हीनवर्ण्यतिरिक्ताभिवाद्यविषयं तद्यथा अभिवादे ये हरदत्तशर्माहमस्मिभो इति तत्र प्रत्यभिवादनविधिर्मनुनादितिः आयुष्मान्
 भवसौम्येति वाच्यो विप्रो भिवादेने अर्वाकारस्यास्य नाम्नोते वाच्यः पूर्वाक्षरपुनरिति अस्यार्थः विप्रश्चात्रेन ब्रह्मण विषयमिदं अभिवा
 दयितुं विप्र आयुष्मान् भवसौम्येति वाच्यं सस्य नाम्नोते पूर्वाक्षरपुनरिति अकारश्च वाच्यः पूर्वाक्षरपुनरित्यकारस्य विशेषणं यस्मात्पूर्व
 मक्षरपुनरुपसंहरणोक्तः अक्षरमित्यत्रोभिधानं अकारात्पूर्वोयोः सप्तुतो वाच्यः तेन व्यजनव्यवधानेनेपि भवति आयुष्मान् भवसौम्यह
 रदत्ता इति व्यजनव्यवधानेन यथा आयुष्मान् भवसौम्य अग्निवीर इति प्रयोगः वसिष्ठस्तु संध्यक्षरे विशेषमाह आमंत्रितेयोत्यः

स्वरः सन्निपाते संध्यक्षरमप्रष्टुमाह भावं वापद्यते इति एवो प्रष्टुमाह दूराद्वृत्ते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुत्ताविति वेद्याकरणाः तत्रांते अका
 रप्रयुक्ते तयोर्धाविवि संहितायामित्यकारवकारो आयुष्मान् भवसौम्येति नो कपाणां व्यङ्ग्येति विष्ठावति प्रयोगः अज्ञसमवाय इति प
 क्षेनायमभिवादनप्रकारः तत्र स्मृत्यन्तरं अविद्वांसः प्रत्यभिवादेनाम्नायेन पूति विदुः कामंतेषु तु विप्रोऽथ स्त्रीश्चिवायमहं वदेदिति यथा
 स्त्रीपूक्तप्रकारं विना तादात्विकेन देशभाषादिनायेन केनापि शब्देनाभिवादनं तद्वत्तेषुपि भवति अभिवादनमिति सामान्यापठक्षणं प्र
 कारवीजतस्य ख्यादि प्रयुक्तस्याप्यभिधानात् अभिवादनप्रकारोत्थापत्तवः दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसायन्निमणो भिवादयीतोरः
 समं राजन्यो मध्यमं वैश्यानीचैः शूद्र इति स्त्रीपुंयोगे भिवादतो नियममेकं स्त्रीपुंयोगे जायापतिसमवाये अभिवादः सार्वविभ
 क्तिकः तसिः अभिवादेने प्राप्ते अनियममेकं मन्यते यद्यपि भर्ता प्रत्यभिवादनं सस्तथापि नदभिवादेभार्यायानियमं नेहंति अभिवाद
 य अहमयमित्यादि क्रमो नियमस्तनेहंति सामान्याभिवादनमात्रमेव एवं च भार्याया भर्तुरहरहर्नमस्कारः कार्यः एक इति वचनाद्भौत
 मस्यपक्षे नियममेव नाविशेष्यस्त्रीणां ममाह पितृव्यभार्याभिगिनीनां समवाये न्वहमित्यस्यापवादोयं मातृपितृव्यभार्याभि
 गिनीत्यतिरिक्तानां स्त्रीणां विप्रोऽथ सग्रहणमभिवादनं चनकार्यं किंतु विप्रोऽथ प्रत्यागमनमेव कार्यं मात्रादीनां विप्रोऽथ विप्रत्वं

ब्राह्मणविभागेन वेदार्थपरिज्ञानं तत्सर्वेभ्यो विज्ञादिभ्यो गरीयो गुरुतरं पूर्वसूत्रे परवर्त्तीयासीति अश्रुतं अपरमुपन्यस्तं तद्व्यावृत्त्यर्थं
 थकसूत्रत्वं कुतः पुनः श्रुतं सर्वेभ्यो गरीयत इत्यत आह एतन्मूलत्वाद्धर्मस्य श्रुतेश्च श्रुतमूलमनुष्ठानमनुष्ठानमूलो धर्म इति
 श्रुतेश्चाविच्छिन्नं संप्रदायो मूलं तदधीनं श्रुतं गरीयस्त्वं चादौ गौप्रतिपादितं ब्राह्मणं शौचावंबवति त्रिभुवी अगिरसो मंत्रकृतं मं
 त्रकृदीसीदिति मनुष्ये अथापयामास पितृभिराशुगिरसः कविः पुत्रकानिति होवाच ज्ञानेन परिगृह्यत इति चक्रि
 दन्नामी स्नानुग्राह्यवधूस्नातकराजभ्यः पयोदानं चक्रि चक्रवर्त्तकटादितत्त्वः चक्रि चक्रः दशम्या दशायां स्त्रितो दशमी स्त्र
 वृधः अनुग्राह्यो गौतः वधूगर्भित्वा रित्यर्थश्च स्नातको विद्याव्रतज्ञातकः राजभिषिक्तः पथि समागमे एतेभ्यो न्यैः पंथादयः
 इती श्रीहरदत्तस्नायोगौतमीयसूत्रवृत्ते धर्मितासरायां षष्ठोऽध्यायः ४६ ४ श्रुतं तु सर्वेभ्यो गरीय इति विद्याप्राधान्यमुक्तं
 साविद्या ब्राह्मणादिधिगंत्येति प्रथमः कल्पस्तदसावे विद्यायाश्चर्याधिगंत्येत्वा रापत्कयं त्यमाह आपत्कयो ब्राह्मणस्या
 ब्राह्मणादिद्योपयोगः अंगनिवेदाश्चत्वारो श्रीमांसा न्यायविस्तरः पुराणधर्मशास्त्रं च विद्याद्येताश्चतुर्दश उपयोगे नियमपूर्व
 कं ग्रहणं ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यश्च तस्माद्ब्राह्मणानविद्योपयोगः कार्यः स आपत्कल्प आपदिविधेः ब्राह्मणस्य तु पठस्यं तेन क्ष

त्रियस्या विद्यादिद्योपयोगः कार्य इति सिध्यति आपत्कल्प इत्याध्यायसमाप्तेरधिकक्रियते अनुगमनं भुञ्ज्या तत्र यावदध्ययनकाल
 मनुगमनमेव भुञ्ज्या नान्यत्वादसंवाहनादि समाप्ते ब्राह्मणो गुरुः समाप्ते ध्ययने ब्राह्मणो गुरुः याजनाध्यायनप्रतिग्रहाः सर्वेषां याज
 नादयो ब्राह्मणस्य रेक्षयस्ता आपदि सर्वेषामनुत्तम्यं ते न तु ब्राह्मणस्येवेति अपर आह आपदि सर्वे याजयितव्याः सर्वे अध्यायाः सर्वतश्च
 प्रतिग्रह्यं नेतुं गहीदोषोस्तीति तथा च मनुः नाध्यापनाद्याजनादौ गहीतो च प्रतिग्रहात् दोषो भवति विप्राणां जलनां युसमाहित इति पूर्वः
 पूर्वो गुरुः एते वा याजनादीनां योयः पूर्वनिर्दिष्टः स मनुतरस्माद्गुरुर्ज्ञेयः आपदि प्रतिग्रहेण जीवेत्तदसंभवे ध्यापने न तदसंभवे याज
 नेनेति तदलाभे च वृत्तिः इदं ब्राह्मणविषयं गहीतयाजनादौ रथलाभे स वृत्तिः स्याद्ब्राह्मणः सेवादिना जीवीदिति आपदि नि
 वृत्ताया तु नारदः आपदं ब्राह्मणस्तीति क्षत्रवृत्त्या भूते जने उत्सृजेत्क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः तदलाभे वैश्यवृत्तिः क्षत्रवृ
 त्तरथलाभे वैश्यवृत्त्यापि जीवेद्ब्राह्मणः अलाभग्रहणं वृत्तिसंकरामाभूदिति क्षत्रियस्य वैश्यवृत्त्युपजीवनं दं जापूयिकतया विसिप्तं
 तस्यापण्यं तस्य वैश्यवृत्ते ब्राह्मणस्यापण्यमविक्लेयं वक्ष्यते तस्येति वचना क्षत्रियस्य वैश्यवृत्त्यापि जीवतो वक्ष्यमाणमपण्यं
 न भवति गंधरसकृता निति उशाणक्षौमाजिनानि गंधश्च दनादि रसः सोऽप्युत्तमगुत्तमवणादि कृतान्नमोदनापूपादि तिस्रः शिसिधाः

गो० वृ०

॥२४॥

शापांशुविकारो गोण्यादयः क्षौमं शुभोद्भवः पट्टवस्त्रविशेषः अग्निर्नवमकटदि एतान्यविक्रेयाणि शापसौमयो विकारनिषेधात्
 प्रकृतेरनिषेधः रक्तनिर्णिकेवाससी रक्तलासादिना कृतं निर्णितं रजकादिना धोतं एवं भूतेवाससी अपत्ये क्षीरं सविकारं दध्या
 दिभिर्विकारैः सह क्षीरमपत्यं मूलफलपुष्पोषधमधुमांसतृणोदकापथ्यानि मूलमादिकेहीडादिफलं पुष्पादिपुष्पं च पकादि औष
 धं पिप्पल्यादि मधुमांसिकं मांसतृणोदकानि प्रसिद्धानि अपथ्यविषादि एतान्यपथ्यानि रसशब्देन पूर्वमेव निषिध्योपि पुनर्मधुने
 ग्रहणं सर्वथा नुबुद्धिनिशक्तावित्यत्रापि निषेधार्थं पशवश्चाहिंसासंयोगे पशवो हिंसासंयोगे मोनिकादिभ्यो हिंसासंयोगे न विक्रेयाः
 पुरुषवशाकुमारीवेहतश्चानित्यं पुरुषाः दासादयः वशावध्यागोः कुमारीवत्सतरी वेहं पृथिव्यातिनी एतेनित्यमपथ्याः नित्यमिति
 हिंसासंयोगादेयत्रापि अपरश्चाह नित्यं ग्रहणात्पूर्वे बुद्धित्वादिर्नित्यः प्रतिषेध इति तत्र वासिष्ठः कामे वाश्च यमुत्पाद्यतिलाचित्र
 तीर्त्तकिति भूमिप्रीतिवजाजायश्चैव मध्ये ननु ह्येके भूमिर्दुःखीहियवाजायश्चाः अस्मिद्धाः कृषभः सेवनं समर्थः पुंगवः अकृषा
 ननो वहनयोग्या बलिद्वैः एते चापत्य इत्येकमन्यते एकवाद्यादयं त्वनुजानमिः अत्राप्यत्राविग्रहणं हिंसासंयोगविषयमपरं नित्यम
 क्तं निषेधावित्यमः परिवर्तनं तु शब्देन नियमो नुतायत इति तत्र विशेषमाह रसानोरसेः तैलघृतगुग्गुदीनां रसेरेव नियमः कार्यः

॥२४॥

दि

समानेह निजातः वयसा तु ल्यो वयस्यः समो नेह निजातः अहः शब्दः संवत्सरवाचकः एकस्मिन् संवत्से जातः सोमो भवेन्नित्यनयो अन्यत
 रणत्राष्टुन संभाष्यः दशवर्षवृद्धः पौर्णमिः कलाधरः श्रोत्रियश्चावरस्त्रिभिः पुरे वसनगुणहीनो दशवर्षवृद्धश्च तत्रापि कलाधरः च
 तुषष्टिकलास्वन्यतमया जीवन् पंचमिव वै वै धृश्च श्रोत्रियो धीतवेदश्चकारेण महाध्यायी एते सर्वे भो भवन्नितिसंभाष्याः आपस्तंब
 तु सर्वत्राभिवादनमिच्छति दशवर्षपौरसख्यं पंचवर्षतु चारणस्त्रि वर्षपूर्ववृद्धो च श्रोत्रियो भिरादतमर्हतीति राजन्यवैश्यकर्मविद्याही
 नाः कर्मशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते राजन्यकर्म वैश्यकर्म ब्राह्मणोपि राजन्यकर्मणा वैश्यकर्मणा वा जीवन्नित्यं तद्वृद्धोपि भो भवन्निति भा
 ष्यः विद्याहीनश्च वृद्धोपि विद्याधिकेन तथा भाष्यः दीक्षितश्च प्राकृत्यात् वयस्यविषयमिदं दीक्षितश्च वयस्यः कृत्यात् सोमक
 यात् प्राकृत्या भाष्यः तः परं वृद्धवन्मान्यः उक्तमाश्रमविषये पुनरुक्तानाः श्रोत्रिवत्प्राज्ञितः सर्वेषां गुरुर्भवतीति वित्तबंधुकर्मजाति
 विद्यावयांसिमान्यानि परबलीयांसि वित्तादीनां साक्षान्मान्यत्वा संभवात् तद्वृत्तोमान्या इत्युपलक्ष्यते वित्तवानाथः बंधुमान् विद्या
 द्यैः सौंदर्याभिर्युक्तः कर्मवानुययोक्तकारी रक्षितमानभितनयुक्तः विद्यावानधीतवेदशास्त्रः वयस्वानुवयसाधिकः एतादृशा ए
 तादृशे प्रीत्यैः परस्परममवाये तु परः पोबलीयान् प्रथममान्यः मानो भिरादनादिभिः समानः अतंतु सर्वभोगरीयान् अतंतं मंत्रे

गो. ६०

॥२५॥

लोपिरश्वाथं शार्चमाददीत तदलाभे क्षत्रवृत्तिरिति शस्त्रग्रहणेति धेपि पुनरुपादानं ब्राह्मणवृत्तेः सतो निषेधार्थं अपि शब्दास्त्रिपुनोर्वैभ्यभूदौ
राजन्योर्वैभ्यकर्मि प्राणसंशये राजन्योर्वैभ्यकर्मिददीत तेनोत्तानं रक्षेदिति इतीप्सीहरत्तदेकतायांगोतमीमसूत्रादतोमितादरा
यांससमोऽध्यायः १ आपदृष्टिमात्रितो यदि तत्रैव रमेत केनासौ निवार्य इत्यत आह द्वौ लोके धृतव्रतौ राजा ब्राह्मणश्च वदुःश्रुतः
लोको गच्छेत्तदीप्सा लोपश्चात्र इष्टव्यः लोके लोके धृतव्रतौ व्रतानां कर्मणां धारयितारौ द्वे राजा ब्रह्म श्रुतश्च ब्राह्मणः तौ सर्वस्य दंडोपदेशाभ्यां
निवारयितारौ इति तयोश्चतुर्विधस्य मनुष्यजातः स्यात् सत्तानां च लनपतनसर्पणानामायुः संजीवनं चतुर्विधस्य मनुष्यजातस्य चातु
र्वर्ण्यस्य अंतरप्रभवास्त्वनुलोमादयस्तन्मूलत्वात् एषु कर्तव्याः अतः संज्ञा दृष्ट्यादयस्तु पराधिक्षयवतः येषामेकः सत्तानं बहिस्ते तपोक्ताः
तथा च मनुः तपसा बद्धुः पणवोऽष्टाः कर्महेतुना अतः सत्ता भवत्येते सुखदुःखसमन्विता इति च लनाः पश्चादयः पतनाः पक्षिणः सर्पणाः
सौरिष्ट्या भुजंगादयः एषां मनुष्यादीनां जीवने तयोः राजा ब्राह्मणयोरारयन्तं तदधीनं राजा तु परिपंचिं महादिना तेषां जीवने हेतुरस्मकं यं व
दुःश्रुत इत्यत आह अमौ प्रास्ताऽन्तेः सम्यगादित्यमुपनिषति आदित्या जीयते वृष्टिर्देष्टुं न ततः प्रजा इत्येतेन न्यायेन जीवने हेतुः न नवी
वनमात्रमेव दधीनं किंतु हि प्रसूतिरक्षणमसं करो धर्मः प्रसूतिरभिवाप्तिः दंडोपदेशाभ्यां यथोक्तं तत्कारिताया वृद्ध्यादि कारेण

नि ॥२५॥

रोगाद्युपद्रवशांत्या च अभिवृत्तिर्भवति चोरीनिग्रहणा इक्षणमपि दंडप्राप्त्यश्चितोपदेशाभ्यां वर्णानामसं करो संमेत न मावहितोपदेशाविति चिदुस
वायां दंडधारणा च धर्मोपि एतत्सर्वं तयोऽयत्तं वेदुःश्रुत इत्युक्तं प्रतिपादयति स एष वदुःश्रुतो भवति स एष इति वक्ष्यमाण इति दर्शः लोक
देवेदांगवित् लोकत्रायेन लोकव्यवहारसिद्धान्तनपदधर्मा उच्यन्ते तेषां वेदाश्चत्वारोऽक्त्यायुः सामार्थ्यवर्णः अंगानि च वृत्त्या करणं शिष्टां चो वि
किंचित्प्रातिपक्षं कल्पमूत्राणि निरुक्तमिति तेषां वेदेतापाठोऽर्थतश्च वाको वाक्येति हासपुराणकुशलः वेदशास्त्रोपयोगिनोऽङ्गानि प्रयुक्ति
रूपाणि वाक्यानि यथा कस्मिंश्चिदेकाकीचरति सूर्येकाकीचरतीत्यादीनि तां निवाक्ये वाक्यं भारतशायणादिरिति हासः पुराणां विभुपुराणां
शिखपुराणां च दशविधं तेषु कुशलः समर्थः तदपेक्षस्तद्वृत्तिः यान्येतानि लोकादीन्पुनः कानि नान्यपेक्षत इति तद्वृत्तिस्तदभिहितानां कर्म
णामनुष्ठाना चत्वारिंशता संस्कारः संस्कृतः चत्वारिंशत् संस्काराणां धानादयो वक्ष्यन्ते ते संस्कृतः त्रिषु कर्मस्वभिमतः इत्यर्थः यम
राजानि त्रीणि कर्माणि ते धर्मानस्तेषां सातत्यनानुष्ठाना तद्वृत्तिरित्यनेनैव सिद्धे पुनर्वचनमिति दाव्यार्थं षट्सु वा याज्ञनाध्यापनप्रतिग्रहः
सहस्रद्विंशतिनेषु वाभिमतः वाचा येन पूर्वोक्तं पुनियमः सामयानारिके धर्मि रानीतः पित्रादिभिः सम्यक् विहितः सर्वद्वयो ब्राह्मणः
षट्सुः परहो रीतिहा षट्सुर्विषयमाणोर्वधादिभिः परित्यजेति ज्ञा भवति योऽपि यीय रक्षा समयः तन्मूला आचाराः समयाचारास्तेषु भवत्समयाचरिकाः २
२ स्मार्तधर्मोक्तेषु भिन्नीताः ४ २

परिहारे वर्तनं तान्धादीनाह अवध्यश्चावध्यश्चादंयश्चावहिका येभापरिवाद्यश्चापरिहार्यश्चेति वधस्तादृशं वंधोनिगदुनं दंजो
 अर्थात् बहिकारोयाभादिभ्यो निर्वसितं परिवादोदोषसंकीर्तनं परिहारक्याणः पूजने वधादय एवंभूतेषु श्रुतब्रामणे सत्यबुधिपूर्वपरि
 राधेराज्ञावर्जा बुधिपूर्वस्य तु प्रसंगाभावात् इति शङ्कः प्रकारवाची यच्चान्यदेवं रूपं संभाषणादितदपि वैयर्थ्यमिति चत्वारिंशता संस्कारैरित्यु
 क्तं तानाह गर्भाधानपुंसवनसीमंतोन्नयननार्तकर्मनामकरणनप्राशनचौलोपनयनं समाहारदंडः गर्भाधानमृतायुषेयादित्यादि
 काठानियमेन सूत्रकारोक्तविधाननिषेधः गर्भादीधानादयः संस्कारास्ततश्च कृष्येष्टकाः इह तु संस्कारगणनायं स्वरूपनिर्देशमात्रं कृतं
 चत्वारिंशद्वैतानि एतानि प्रतिवेदं प्रतिशाखं च गृह्येष्टकानि स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः स्नानं समावर्तनं सहधर्मनिरि
 षीसंयोगविधाहः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणा पंचानां देवानां यज्ञोक्त्यामनुष्ठानं एतत्पंचमहायज्ञानुष्ठा
 नमहरहः कर्तव्यं न तु सकृत्तेन संस्कारमिति पंचग्रहणात्पंचैतेष्टकसंस्कारानुपुनः समुद्दिता एकः संस्कारः एतेषां च वक्ष्यमाणामना
 एकादीनां च एकयज्ञानामनुष्ठानं संस्कार इति तानाह अष्टकाण्येव श्राधश्चावल्याग्रहायणी वैशाख्युत्तीति सप्तयाकयज्ञ संस्थाः
 ऊर्ध्वमाहायण्यास्त्राण्योपापक्षान्तेष्वेकैकस्मिन्नेकाष्टका भवतीति वंदोणाः हेमंतविशारयोश्चतुर्णां परपक्षाणामष्टमी चष्ट

तथा तत्तदंशान्तरादिति रसः समुत्तरोहीनतो वेति विसिष्टः पशूनाम्य पशूनां चतुष्टयं पशुभिर्नियमः कार्यः न तद्वत्तद्वत्तान्
 षोः उवणस्य पक्षात्रस्य नियमपि प्रतिषेधः तिलानां च तिलानां नियमो न कर्तव्यः उवणकृतात्रितिलानां इत्यांतरास्त्विदरेण प्रदा
 ने निषिध्यं समानद्रव्यविषये प्रवृत्त्यसंभवात् समनामेन तु पक्षस्य संप्रत्यर्थं समेन समपरिमाणेनामेन तं उलादिना संप्रत्यर्थेतादीदृ
 कोपयोगार्थे पक्षात्रस्य नियमः कार्यः मनुस्त तिलाधान्येन तत्समा इति समेन धान्येन तिलानां नियममनुजानीति अपत्यार्थमिति विक्रिय
 निषेधात्सर्वत्र यावदुपयोगं न यो निषेधो न स्यात् रसादीनामपि नियमशङ्कनप्रदानमेव विवक्षितमन्यथा त्वीविद्यमानेन रसात्तदिद्रव्यस्य
 वृत्त्यसंभवात् सर्वथा तु हतिरशक्तावशो देण उक्तेन प्रकारेण कुटुंबधारस्यासंभवोऽशक्तिः तस्यासत्या सर्वथा वृत्तिः प्रकारवचनेन
 थालुक्तेन सर्वत्र प्रकारेण निषेधेनापि जीवेत् तत्रापि शोदेण कर्मणो न जीवेदिति तदप्येके प्राणा संशये एकेत्याद्या प्राण संशये स
 त्तिदं तोपिशोऽंकमो नुप्रयते यथा हे वासः धर्मकामार्थमोक्षाणां प्राणा संस्थितिहेतवः तानूनता किं न हतरक्षता किं न क्षितं इति तद्
 लं संकराभाध्यनियमस्तु नियमो वर्जनं श्रुद्विद्विस्तिनैव पितृमणनतेन श्रुद्वेर्णेन सह संशयं गमं संगम उज्जादि संकरः असंशयं लु
 नादित दुभयवर्तनं कर्तव्यं न तु श्रुद्विद्विस्तिनैव पितृमणनतेन श्रुद्वेर्णेन सह संशयं गमं संगम उज्जादि संकरः असंशयं लु

गो० ६०

२६

परितोर्वर्तनं तान्धादीनाह आवध्यश्चावध्यश्चादंयश्चावहिकायश्चापरिवायश्चापरिहार्यश्चेति वधस्ताडनं वंथोनिगहनं दंजो
 अर्थापरः बहिरकारायामादिभ्योनिर्वसितं परिवादोदोषसंकीर्तनं परिहारक्यागः षड्भूतेष्वधाय एवभूतेष्वधुक्तब्रह्मणोसत्यबुद्धिपूर्वपरा
 राधेराज्ञावर्जा बुद्धिपूर्वस्यनुप्रसंगभावात् इतिशब्दः प्रकारवाचीयज्ञान्यदेवंसंप्रसाधणार्थितदिवेव्यमिति चत्वारिंशतासंस्कारैरित्यु
 क्तं तानाह गर्भाधानपुंसवनसीमंतीत्रयनजातकुर्मनामकरणचप्राशवचो लोवनयनं समाहारदंडः गर्भाधानमृतायुष्यादित्यदि
 काठिन्यमेनस्तत्रकारोक्तविधाननिषेधः गर्भादीधानादयः संस्कारास्ततरे कुर्येष्टकाः इह तु संस्कारगणनायं स्वरूपनिर्देशमात्रं कते
 चत्वारिवेद्वेदानि एतानिप्रतिवेदं प्रतिशाखं च गृह्येष्टकानि स्नानं सहेधर्मचारिणीसंयोगः स्नानं समावर्तनं सहेधर्मचारि
 णीसंयोगविद्याहः पंचानां यज्ञानामनुष्ठानं देवपितृमनुष्यभूतब्रह्मणा पंचानां देवानां यज्ञास्तेषामनुष्ठानं एतत्पंचमहायज्ञानुष्ठा
 नमहरहः कर्तव्यं न तु सकृत्तेन संस्कारमिति पंचग्रहणात्पचैवेष्टकसंस्कारानुपुनः समुहित एकः संस्कारः एतेषां च वक्ष्यमाणामना
 एकादीनां च साक्यमानामनुष्ठानं संस्कार इति तानाह अष्टकाणालेव श्राधश्रावण्याग्रहायणी वैशाख्युज्जीतिसप्तयाकयज्ञसंस्थाः
 उधुमात्राहायण्यास्त्रयोः पापक्षान्तेष्वेकैकस्मिन्नेकाष्टकाभवतीति वंशोणाः हेमंती वैशारयाश्चतुर्णां सपरपक्षाणामष्टमी चष्ट

२६

तथा तत्तदत्वात्तं शास्त्रमिति रसः समतोहीनतोवेति वसिष्ठः पशूनां च पशूनां च तुष्यदां पशुभिर्नियमः कार्यः न लवणकृतान्न
 घोः उवणस्यपक्वान्नस्य नियमोपि प्रतिषेधः तिलानां च तिलान्नस्य नियमो न कर्तव्यः उवणकृतान्नं तिलानां द्रव्यांतरास्त्विकरेण प्रदा
 ने निषिध्यं समानद्रव्यविषये प्रवृत्त्यसंभवात् समनामेन तुष्यदास्यसंप्रत्यर्थे समेन समपरिमाणेनामेन तं उलादिना संप्रत्यर्थे तादीदृ
 कोपयोगार्थे पक्वान्नस्य नियमः कार्यः मनुक्तं तिलाधान्येन तत्समा इति समेन धान्येन तिलानां किं नियमस्तु जानाति अपत्यमिति विवेकिय
 निषेधात्सर्वत्रयावदुपयोगः न्योन्ये धान्यात् रसादीनामपि नियमशब्देन प्रदानमेव विवक्षितमन्यथा त्वविद्यमानेन रसात्तादिद्रव्यस्य
 वृत्त्यसंभवात् सर्वधातुदतिरशक्तावशो देण उक्तेन प्रकारेण कुटुंबधारस्यासंभवोऽशक्तिः तस्यास्तन्या सर्वथा वृत्तिः प्रकारवचनेन
 यालुक्तेन सर्वत्र प्रकारेण निषिधेनापि जीवेत् तत्रापि शो देण कर्मणान्न जीवेदिति तदर्थे के प्राणसंशये एकेत्यादि प्राणसंशये स
 त्तिदेतेपि शो देण कर्मणोऽप्यने यथा हे वासः धर्मकामार्थमोक्षाणां प्राणासंस्थिते हेतवः तानूनता किं नृतरक्षता किं नृक्षितं इति तद
 र्त्तसंकराभक्ष्यनियमस्तु नियमो व्रजेन शूद्रादिनिष्ठेन नपि ब्राह्मणेन तेन शूद्रवर्णेन सह सनो गमे संगम उज्जादि संकरः असंस्थित
 नादित उभयवर्तनं कर्तव्यं न तु शूद्रादिरस्मात्तिथ्यथाकाम्यामिति प्राणसंशये ब्राह्मणोपि शास्त्रमाददीत प्राणसंशये सति ब्राह्म

हृत्तादेतावन्तएवसंस्कारानान्यनिस्स्रतिकर्माणि काव्यादीनि चेति अथाष्टावात्मगुणाः वक्ष्यन्त इति शेषः दयासर्वभूतेषु क्षांतिरनुसूया शोचम
नायासो मंगलमकार्षणमस्पृहेति आत्मवत्सर्वभूतेषु यद्विनायावाच्यं वर्तते सततं हृष्टः कृत्स्ना एषा दया स्मृता आकुलो भिन्नो वापि नो को नो न
तादृशेत् अउ ए वा उमनः कार्यैः सानिति साधमात्मना यो धर्ममर्थकामं वा उच्यते सोऽमेव नो नो दृष्ट्या सखातः सानसूया स्मृता बुधैः इत्येवोचंमवः
शोचं वाचिकं कामिकं तथा शोचं चतुर्विधं शोचं च विभिन्नत्वदर्शिभिः यदा रंभे भवेत्सी जानित्यमन्ते तथात्मनः तद्वर्तयेद्भर्ममपि सोनायासः प्रकीर्तितः
प्रशान्तावरणानित्यमप्रशस्तविवर्जनं एतादिमंगलं शोक्तं मुनेभिस्तत्त्वदर्शिभिः आपद्यपि वकष्यामि भवेद्दीनो न कस्यचित् संविभागश्चैव विश्व
स्यान्तर्कार्पण्यमुच्यते विवर्जयेदसंनोषं विषयेषु सदानरः परद्रव्याभिलाषं च सा स्पृहा कथ्यते बुधैः इत्युक्तप्रकारेणाष्टावात्मगुणाः अथरा
ष्टः संभावनायाः एषा मुक्तवर्माह यस्येते चत्वारिंशत्संस्कारानवाष्टावात्मगुणानसंभ्रमणः सायुज्यं साठोस्यं च गच्छति साठोस्यं समानं
लोकवासित्वं एकदेशयोगात् साठोस्यं समस्तयोगात् सायुज्यमिति यस्य तुरवलसंस्काराणामेकदेशोऽष्टावात्मगुणा अथ सप्रमणः सायु
ज्यं साठोस्यं गच्छति तुराष्टविशेषवती खलु राष्टः प्रसिद्धो यस्य चत्वारिंशत्संस्कारेषु द्विजतमूढककतिपयसंस्कारसंबंधेऽष्टावात्मगुणाः
सन्ति अथराष्टनिर्धारणे मंत्रमणः सायुज्यं साठोस्यं गच्छत्येव इतीश्वरीहरदत्तकृतायां गोतमीयधर्मसंहितायां अष्टमोऽध्यायः ८०

सविधिपूर्वस्नानाभावादिमधिगम्य यथोक्तान् ग्रहसुधमन्त्रत्रयं जानन् इमानि ब्रतान्यनुकर्षेत् तच्छब्देन पूर्वाध्याये प्रसक्तो राजा ब्राह्मणश्च परा
मृश्यते वैश्यस्य तु स्नानकविषयो विशेषं वक्ष्यति विधिपूर्वविधिपुरस्सुधस्नानात्वा वेदव्रतनिपारांनीत्याभार्यामधिगम्य विराहं हृत्वा नदनंतरं
यथोक्तानि विधिपूर्वजगृहसुधमन्त्राननुतिष्ठेत् इमान्यपि वक्ष्यमाणानि ब्रतान्यनुकर्षेत् आत्मानं प्रवेशयेत् अनुतिष्ठेदिति स्नानकः
चलो योत्र द्रष्टव्यः स्नानकश्चेतानि गृहसुधमन्त्राननुतिष्ठेत् सुधचर्या निरुत्तत्वाद्गृहस्थ्ययतिरेक्ताश्रमांतराभावाच्च भार्याधिगमादध्वमि
ति पूर्वस्त्वमारब्धं स्नानकस्य तु भार्याधिगमासंभवे यावज्जीवं गृहसुधमन्त्रेणैवानुष्ठेया इति सूत्रांतरमारब्धं एतच्च राजब्राह्मणयोरेव स्ना
नकधत्तानुष्ठाने तदतिशयमप्रायश्चित्तं च तथा च स्मृत्यंतरं स्नानकः कव्रतलोपेतु प्रायश्चित्तविधीयते राजब्राह्मणयोरेव नेतरेषां कथंचनोति
कनिष्ठपुनस्तानि ब्रतमिति नित्यं भुवि सुगंधः स्नानशीलः आचमनादिनानित्यं भुवि स्थ्यात् शक्तिविषयेन मुहुर्तमप्यभुवि स्थ्यात् सु
गंधश्च दनाद्यनुष्ठेयं सुरभिर्तांगः यद्वा गंधः श्रीलं सुशीलः स्यादिति स्नानशीलः नित्यं स्नायी स्यात् अत्र स्नानकविषये वासिष्ठः स्नानका
नां तु नित्यं स्नातव्यं सस्ति योतरं यतोपवीते हेयः सोदकश्च कर्मजलुरिति मनुः योपवीधारयेद्वा हिं सोदकं च कर्मजलं यतोपवीतं वेदं च
सुमेरो कमेच कुंजलेति वेदो धर्ममुष्टिः सातविभवेन जीर्णमलवद्वासाः स्यात् विभवे अन्यस्य संभवे सति ग्रीष्मं मलयश्च वा सोनधारयेत्

स

२८

रक्तमुल्लूखणमन्यधृतं वा वासो विभ्रयात् कुसुमादितायुकं उल्लूखणवदुत्सृज्य अन्यधृतं गुरुवर्तमन्यैः पूर्वधृतं एवं विधानि वास्तानि
नधारयेत् तन्निविभवश्च नुवर्तते नस्य गुणानहौ स्य गुणानहवथन्यधृतं नधारयेत् निर्णिज्याशक्तौ अन्यस्याजामोक्षाक्तिः
तस्यामन्यधृतं वासः स्य गुणानहौ च निर्णिज्यधारयेत् तत्र वासो निर्णिज्यमुषादके पक्वं कार्यं नरुदश्मभ्रकस्मात् अम्रकग्रहणं
नरवादीनामप्युपलक्षणं अकारणान्नरुदश्मभ्रकस्यात् कारणोसतिरुदश्मभ्रकः स्यात् कारणं तु स्मृत्यन्तरे पातितं षष्ठादेषो ज्ञेयवादे विवा
हादेतथैव च अतं बल्यं च जायायां सौरकमेविवर्तयेदिति वृषनस्यापि गंगायां भास्करश्चेन्नश्वादिना चोरितकालत्वाकथंतीह स्यात् तत्र
मनुः कृष्णकेशानस्य अम्रकसिद्धि कल्पना कर्तने न समीकरणं याज्ञवल्क्यश्च भुक्ता वरधरो नीचकेशश्च अम्रकनखः भुवि रिति नाग्निमप
अयुगपे द्धारयेत् एकेन हस्ते नाग्निं अग्रे रक्षापत्रयुगपन्नधारयेत् अत्र यात्रा विशेषमाह नधारयेदप्यम्रमिषश्चान्नैतथैव च युग
पक्त्वा तका नित्यं न द्धारयितेथैव चेति नोजलिनाना पिवेत् यत्किंचिद्विशीरोदकारि पेयमंजलिना न पिवेत् समुक्तहस्ता वंजलिः नति
ष्ठनुधृतोदकेनाचामेत् उधृतोदकेन तिष्ठन्नाचामेत् आसीन एवाचामेत् उधृतोदकेन तिष्ठन्नाचामेत् उधृतोदकेन तिष्ठन्नाचामेत् उधृतोदकेन तिष्ठन्नाचामेत्
जातु दृष्टयेत् तन्निष्ठोप्यात्मनं प्रतिपिधुं आचारोपेयमेव विधानं नभूडाभ्युक्तपाण्यावर्जितेन श्रद्धेणाभुविना अमृश्यस्य

२८

का एकस्यां वेत्याभ्रलायनः यामायापोर्णमास्या उपरिष्ठा न्मध्याष्ट कृतस्यामृमीत्येष यासं पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते इत्यापस्तंबः एवंभू
ताष्टका पर्वणि भवच्छालीपाकः पर्वणः आधंमसि आधं आवणी सर्पवलिः आवल्यापोर्णमास्या शुद्धमग्निमग्निप्री तीयेत्यादिदं दोगा मिहितः
आवल्यापोर्णमास्यामस्तीमेतच्छालीपाक इत्यापस्तंबः आश्रयणी मार्गशीर्षी यौर्णमास्या क्रियमाणः सर्वबलेतुसर्गहोमः प्रत्यवरोहारव्यं चक्रे
ग्रहायणी श्राद्धे नोच्यते वैत्रीभूलायः ईशानवर्धिरित्यापस्तंबीयानां प्रसिद्धः सचेत्यापोर्णमास्या भवति अथभूलायः शरीरेव सतत्याभ्रलायनः
आश्रयणी शुद्धा यमं इति दोगाः आश्रयणी यौर्णमास्यांत कर्मीनेवेशनमेतं कृत्यस्नाताभुविवासः पशुपतेच्छालीपाकं जुहुयुरित्याभ्रलायनः
अनाहिताभिराश्रयणमपि तत्रैव भवति तदिदं द्वयमाश्रयणी श्राद्धे न विवक्षितं पाकयत्नाश्रितायां पाकां कर्मणा माख्या यथाहायस्तंबः लौकिका
नां पाकयत्नाश्रुति संस्कारविधा पाकयत्नविधाः संस्काराः अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासोवाययणं चातुर्मास्यानि नरुदपशुबंध सोत्रम
णीति सप्तहविर्यज्ञसंस्काराः आग्न्याधेयमग्निहोत्रं संस्कारिषु गण्यते सप्तग्रहाणां दर्शपूर्णमासोसमुदायतयेकः संस्कारः सोमसंमं धामा
याद्विविक्तोति अग्निहोत्रोत्प्रेषणमडवथ्यः सोमजीवानपेयोतिरात्रे सोममिश्रिते सप्तसोमसंस्काराः अग्निहोत्रेन राजन्यस्य षोडशिश्रिता
पृथगेन यत्र सोमोत्प्रेषणमः ब्राह्मणस्य कथमयं संस्कार इति चित्यं अग्न्ये प्रसिद्धाः इत्येते चत्वारिंशत्संस्काराः इत्युक्तोपसंहारः चत्वारिंशद्

वन्दनादीनियेन कुर्वन्ति ते तथोक्ताः अधार्मिकाः पतितादयस्तेः सहनसंभाषेत संशयप्रयोगादेव सिद्धे सह ग्रहणं तैः सहैककार्यो भूत्वा न संभा
षेते ये वमर्थं तेन मार्गप्रश्नादौ न दोषः संभाष्यपुण्यकृतो मम साध्यायेत यदि कारणवशात् सह संभाषेत ततः पुण्यकृतो वा सिद्धादी
न मनसा ध्यायेत मनसैति ध्यानस्वभानुवादः ब्राह्मणेन वा सह संभाषेत प्रकरणाद्वा सख्येऽपि पुण्यकृतदेव अधेनुं धेनुं भव्येति ब्रू
यात् धेनुं पयस्विनीषौः अधेनुं स्ताद्विपरीतातामपि धेनुं भव्येति ब्रूयात् न पुनरधेनुमिति अभद्रं भद्रमिति अभद्रमपि वस्तु भद्र
मित्येव ब्रूयात् कृपासंभगात् भद्रमिति कर्मात् भुवनं भगात् भद्रमिति ब्रूयात् मणिधनु रिति द्रुधनु इन्द्रविधनुर्बुवनं मणिधनु रिति
ब्रूयात् गन्धयन्तीं परस्मैना चक्षीत धेनुपाने व्यत्ययेनाय कर्मणि कर्तृप्रयोगः वत्सेन धीयमा तां गां परस्मैस्वामिनेन ब्रूयात् यस्य
हविवेवत्सा अपाकृता ध्येयुरित्यादि के निमित्ते ता ख्यातव्यमेव संस्पृष्टाश्च वत्सेनेत्यापस्तंबीयविशेषणात् न चैनां वारयेत् न
च स्वयमप्येनां वारयेदिति न मिथुनी भूत्वा शौचं प्रतिवितं बेत मिथुनी भूत्वेत्येकां ते मिथुनी भूयस्त्रियमुपगम्य शौचं प्रतिनवि
तं बेत तत्क्षण एव कुर्यात् शौचं व्यापस्तंबेनापि हितं उदकोपस्पर्शनामिह पितृणां काष्ठाः सुचम्य प्रोक्षणं गंगानामिति न च
तास्मिन् ज्ञायने साध्याय मधीयीत यास्मिन् मेथुनमाचरितं न चापरात्र मधीत्यपुनः प्रति संविशेत् कालदेव्ये सति पुनः न

त्वयात् शेषां रात्रिं जाग्रयादेवेति पुनर्ग्रहणात् पूर्वरात्रेऽमुपस्य स्वापेन दोषः नाकल्याणारीमभिरमयेत् अकल्याणोणादिना स्वस्वातां ना
भिरमयेन्न तयामिथुनी भवेत् न रजश्च लो रजस्वला मपि नाभिरमयेत् उदवयागमने त्रिरात्रं प्रायश्चित्तमिति वक्ष्यति ते नैव सिद्धे वचन
मिदं त्रिरात्रादूर्ध्वमथ निरुत्तरजसि गमनप्रतिषेधार्थं न चैनां भुध्यन्न कन्या एनां रजश्च लो कन्यामनुदा मपि न श्लिथेन्न श्लिथितत् अ
मिथुनोपधमनविष्ट एवाह बहिर्गन्धमा ल्यधरणपापीव सावनैस्ते खनभायसिह भोजनो जेत्येव क्षणकुट्टात् प्रवेशनपादपादधात नासं दी स्तु
भोजननदी बाहु तरणा वृक्षविषमरोहणा वरोहण प्राणव्याय च नानि वर्जयेत् उपधमनमुपध्यानेनाग्निं मुखे नोपधमेन्न ज्वलयेत् पिष्ट
एवाहो का ककुठहः गन्धमा ल्ययोर्बहिर्धारणं प्रकाशाधारणमिति अनाविः स्नानुलेपनः स्यादित्यापस्तंबः पावीयसावदेखनमभुना का
ष्टारिनाशिरः प्रभृतेः कुंजयने तृतीयाया अकु ककुठसः भार्यया सह भोजनं भार्यया सहैकस्मिन् भोजने भोजनं के बुचिद्वे शोष्ठा चारात्यासा
सत्याप्रतिषेधः अन्येत्येकस्मिन् काले भोजनं सह भोजनमिति अंजंत्येव क्षणं अंजंती तैलाभ्यंगं कुर्वती अंजनं दिभिरलं त्रियप्रायावातस्या
अवेक्षणं तच्च भार्याविषयमेकं स्त्रीमात्रविषयमित्यन्ये कुट्टारप्रवेशनं द्वारव्यातिस्तिरे शो देवालयग्रहारेः प्रवेशनं अशौचमार्गं लनारया
मारेः प्रवेशनमिति तथा चापस्तंबः न कुसृत्यायामं प्रविशेद्यदि प्रविशेन्न मोहद्रायवास्तोष्यतय इत्येतत्तु च जपेदयं वारो दीमिति पादपादधावनं

पादेनपादस्यप्रक्षालनं आसंदीस्तभोजनं आसंदीपीठिकातत्रस्तुत्यांभ्यभोजनमासंदीस्तभोजनं यथायत्रासीनोभुंकेतत्रास्नेभोजनमाभं
निधाययद्रोजनंतदा नदीवाकुतरणं बाहुभ्यांनद्यास्तापं पारगमनंनदीवाकुतरणं बाहुग्रहणात्तुवेष्टेनारौनदोषः नदीग्रहणंतटीकादीनामु
पलक्षणेवृक्षविषमारोहणावरोहणे वृक्षस्यारोहणंविषमस्यरूपादेरवरोहणंच वृक्षविषमग्रहणेनात्युन्नतनिम्नस्तुमुपलक्ष्यते प्राण
व्यायत्नंने प्राणोपतोधिउत्सृज्यजलयंजरोहणादि एतान्याभिमुखोपधमेनादीनिवर्जयेत् नसंदिग्धांनावमधिरोहेत् पारगमनेसंदि
ग्धाप्रसमर्थंनावंनधिनिष्ठेत् प्रातिपदपाठस्याशक्यत्वात्संस्थिथाह सर्वतएवात्मानंगोपयेत् सर्वभ्योपायेभ्य आत्मानंरक्षयेत् एको
नगच्छेदध्वक्ममित्यादिस्यः नप्रावृत्यशिरोहनिर्पयतेत् प्रावृत्तिशिरसोदिवाचंक्रमणप्रतिषधः अशीनस्ययथातवि मार्गवर्षातपादिवा
धेप्रावृत्यापचंक्रमणेनरोषुः सर्वतएवात्मानंगोपायेदित्युक्तत्वात् प्रावृत्यरात्रौ रात्रौतुशिरःप्रावृत्यैवपर्यटेत् मूत्रोच्चरिच मू
त्राणमूत्रः उच्चा मूत्रपुरीषकर्म तयोःसमाहारद्वंद्वः तत्रचशिरःप्रावृत्यतयोःकर्मकुर्यादितिरोषः नभूमावनंतर्भाय मूत्रपुरीषकर्मणि
भूमावृणादिभिरंतर्भायैवकुर्यात् अयसिस्तृणैरितिस्मृत्येतरं नाराच्रावसथात् अवसथोएहंतेसमीपेनकुर्यात् नभस्मक
रीषकृष्टजायापथिकाम्येषु करीषगोमयं जायाउपजीव्यायत्रपथिकादयोविश्राम्येति काम्यकर्मनोयप्रदेशः भस्मादिद्येतेषुमूत्रपु

शदिदृष्टितेनदिनेनापि एकेनचपाणिनायदावर्जितंतेनोदकेननाचामेत स्मयंतुवामहस्तावर्जितेनोदकेनाचामनविषयेकपाण्यावर्जितंनंस
मानमितिचेन्नहस्तद्वयस्यायात्तमनेनसंमंथात् तथाचशिष्टाचारदर्शनात् नवाय्यप्रिविप्रदिस्तपोदेवताणाश्चप्रतिपभ्यन्वामूत्रपु
रीषाभेध्यानुदस्यत् अपूत्रावांतेद्वंद्व्याकर्षत्वात्समासांनोनकृतः अत्रित्याःसमासांतादितिकेषांचित्क्षेपः देवताःप्रतिमा वायादीत्यादि
मूत्रादीनिननुदस्यत् पश्यन्वानकुर्यादितिप्रतिवापश्यन्चेत्यर्थः प्रतिनकुर्यादित्याभिमुख्यवर्जनंपश्यन्कुर्यादितिनियमादाभिमुख्ये
सन्त्यप्यनवलोकनं मूत्रपुरीषयोःपृथगुपादावारमेध्यशब्देननिष्ठीवनाडिष्टादिविबक्षितं तत्पमेध्यशब्देनचालंमूत्रपुरीषनिग्रहणार्थं
तुतंयोरतिशयेनवर्जनार्थं नेतादेवताःप्रतिपादोप्रसारयेत् एतावायद्याद्यादेवताःप्रतिपादोनप्रसारयेत् पादावित्युपलक्षणां
पादंचनप्रसारयेदिति गोषुविप्रेषुचदेवातापदप्रयोगस्तदुपचारार्थः नपर्णलोष्टस्मिर्मूत्रपुरीषावकर्वणंकुर्वात् एणां
दिभिर्मूत्रपुरीषयोएवकर्वणमपमार्जनंकुर्वात् अन्येस्तकुर्यादिति नभस्मकेशतुषकपातामेध्यान्यधिनिष्ठेत् भस्मादी
निनाक्रामेत्तुषाग्रीद्यादिनांतवः अन्येप्रसिधाः तेषामुपरिनतिष्ठेत् अधितिष्ठेदित्यनेनयादकं निस्पृशीमात्रेनदोषः न
न्नुवाभुच्यथामिकेःसहसंभाषेत वर्णाभ्रमरीहतेदेशसिंहलहीपादोयवसंतितेमेढ्राः शुभुरयः आर्याअपिबिहितानिसंध्या

गच्छेत् अलक्ष्यलामोयोगः लक्ष्यस्यपातनंक्षेमः तदर्थमीश्वरं नानप्रधिगच्छेत् अधि॥ १॥ योगादधिरेधैर्यइत्यस्मादकार्पण्येनस्वतंत्रो
गच्छेदिति नान्यमन्यत्रदेवगुरुधार्मिकेभ्यः अन्यराज्यतिरिक्तंयोगं तमसर्थमीपनाधिगच्छेदित्यनुवादः देवाइन्द्रादयः गुरवः पित्रादयः धार्मिका
धर्मरक्षणशीलाः एतेभ्योन्यत्र एतानाधिगच्छेदेवेति प्रभूतेधोदकयवसकुशालोपनिष्क्रमणमार्गजनभूयिष्ठमनलससमर्थं धार्मिकाधि
ष्ठितंनिकेतमावशिस्तुंयतेत एधाकाष्ठात्रिउदकंस्नानपानयोग्यं यवसानित्पणानिगवार्थं कुशाः प्रसिधाः माल्यनिपुष्याणि देवाचनार्थं
उपनिष्क्रम्यतेयत्रतुपनिष्क्रमणं बहिरवकाशः संचारार्थं एवमादीनिप्रभूतानियत्र आर्वाद्यैर्वाणिकाः तैरवजनास्तेभूयिष्ठंयामं अलसाः
रुत्येषुनिरुपमास्तद्विपरीता अनलसाः सैसमृद्धं धार्मिकाधर्मशीलास्तेरधिष्ठात्मरिधिष्ठितं एवंभूतंनिकेतमावशिस्तुंयतेत एवंभूतेस्मा
नेयत्रेनापवसेदिति प्रशस्तमंगल्यदेवतायतनंचतुष्ययंप्रदक्षिणमावर्तयत् निर्गमप्रवेशादिषु यथातेदक्षिणपार्श्वेनभवति तथाकु
पीरिति मनसावातत्समाचारमनुपालयेदापत्कृत्यः मनसाचैनसमग्रमाचारमनुपालयेदापत्कृत्यः संभवेत्साक्षादनुष्ठानमेवेति
सत्यधर्मा सत्यवचनसंबन्धावस्थादिति वक्ष्यमाणमपेक्षते आर्यवक्तः पूर्वभाषीप्रियंवदस्याद्यायां वक्तमिववक्तव्यस्यसतथोक्तः
उद्धृष्टस्ववचनमध्यमपदलोपः शिष्टाध्यापकः सतामध्यापयितान्वत्योग्यानां शौचशिष्टः शिष्टंशास्त्रावहितं शौचंयस्यास्ति

शीषकर्मणीनकुर्यात् उभेभूत्रपुरीषेनुदिवाकुर्यादुदञ्जुखः मूत्रपुरीषेदिवसेउदञ्जुखएवकुर्यात् संधयोश्च उञ्जुखः कुर्यादिति राज्ञोदक्षिणा
मुरवः स्पष्टं पासाशमासनं पादुकेदेतधावनमितिचवर्तयेत् इतिकाराद्यर्थोद्योग्यदेवैर्युक्तंरथादितदपिपासाशंवर्जयेत् अत्रपठति आस
नंशयनंयानंमृहोपकरणं तथा चर्तयेत्पादुकाश्चैवपासाशंदेतधावनमिति सोपानकः आशनासनाभिवादननमस्कारान्वर्जयेत् अभिवादनं
वर्तितं नमस्कारोदेवताप्रणामः अस्मिन्वादनानीसोपानकानकुर्यात् उपानद्रहणं पादुकादेरुपलक्षणे नपूर्वाह्नेमध्यदिनापरह्णानफलानकुर्याद्य
थाशक्तिधर्मार्थकमेभ्यः तृतीयार्थंचतुर्थीपंचमीया पूर्वाह्णादीनङ्गस्त्रीभगान्धर्मादिनीह्यभिर्यथाशक्तिअफलानकुर्यात् किंतीहसकलानेवय
थासंख्ये तेषुतुधर्मोत्तरस्यात् तुषाद्येनवस्त्रापरिहरति तेषुतुधर्मार्थकामेषुधर्मोत्तरस्यादुर्मप्रधानः स्यादुर्मविरोधेनार्थकामौशेवेतीति तथा
चमनुः परित्यजेदर्थकामौशेयातां धर्मगतिं ताविति ननग्रावरयोषितमीक्षेत पराचामौयोषिद्वपरयोषित् अन्यथाविधवान् दावेभ्यादयो नस्युः
तानग्रासतीनेक्षेत नपदासनमाकर्षेत पादेनासनमात्मसमीपंनप्रापयेत् नशिभ्रादरपणिपादवाक्चक्षुश्चापलानिकुर्यात् चापलशब्दः
प्रत्येकंसंबध्यते शिभ्राचपलमकालेमेधुनेवा उदरचापलं सर्वदाविभाक्षियिषा पणिन्वापलं शिष्यकर्मशिक्षास्तिलपिः पादचापलंपर्यटनं वाक्
चापलं नापृष्टः कस्यचित् ब्रूयात्तन्वाव्यायेनंपृष्टतइत्येतदतिक्रमेण व्यवहारः चक्षुचापलं नृतादिदिदृक्षा एतानिनकुर्यात् छेदनभेदनवित्तस्वत

नवेगंधारयेन्नोपरुहः प्रकृत्या कुर्यादिति गौतमस्मरणात् ॥

गौ० सू० ६०

३३

नमात्विन्यं प्रतिग्रहः प्रातिग्रहः एते ब्राह्मणस्याधिकः पूर्वभ्योऽध्ययनाभ्यः तन्नामी च समुच्चिता इत्युक्तं भवति अन्यत्राप्यनुपनीतस्यापि प्रतिग्रहो भवति या
 ज्ञाध्यापनेन संभवान्भवतः ब्राह्मणस्य प्रवचनयाजनप्रतिग्रहादित्येव सिद्धेः अधिकग्रहणपूर्वत्रयथासंख्यमाभूदिति पूर्वतावदव्यवस्थिताः पूर्वेषु निय
 मस्तः नियमो वक्ष्यते कर्तव्यता पूर्वण्यध्ययनादीन्यवश्यकर्तव्यानि अकुर्वन् प्रत्येवेति कुर्वन्नाभ्युदति प्रवचनादीनि तु रत्यथानि वेत्तायाणि अक
 रणो न प्रत्ययायः करणे विनाभ्युदयः आचार्यं ज्ञातिप्रियगुरुधनविद्यानियमेषु ब्राह्मणः संप्रदानमन्यत्रयचोक्तान् ब्रह्मवेदः तस्य संप्रदानं सम्य
 कप्रदानं अनुज्ञात उपविशेदित्यारभ्य गुरुभ्यः श्रुषुष्वो ध्याया इत्युक्तं स यथोक्तो नियमस्तस्मादन्यत्र विनापि तेनाचार्यादिभ्यो ब्रह्मदेय इत्युक्तं य
 ते आचार्य उक्तः ज्ञातयोश्चात्र पितृयादयः प्रियः सखा गुरवो मातुलादयः एतेषु ब्रह्मसम्यकप्रदेयं तथा धनविद्यानियमेषु धनेन विद्यायाः
 परिवर्तनं धननियमः विद्यांतरेण परिवर्तनं विद्यानियमः तेषु ब्रह्मसंप्रदेयं धनविद्यानियमेषु पियोग्यविषय एव शिष्टाध्यापक इत्युक्तं ता
 तन च तस्याप्ययमपवादः यथा ब्रह्मण विधिनाध्ययनमुक्तं स्यादप्ययमपवाद इति कृषिवाणिज्ये वा स्वयंकृते कृषिः कर्षणेन सस्यो
 त्पादनं वाणिज्या कर्षविक्रयव्यवहारः तैव ब्राह्मणस्याधिके यद्यस्य यंकृते अन्येन कारयितुं शक्यते कुसीदच कुसीदमुपचर्यायो
 धनप्रयोगः तदप्यस्य यंकृतं चेद्ब्राह्मणस्याधिकं राज्ञोधिकं रक्षतां सर्वभूतानां राज्ञोभिषिक्तस्य सर्वभूतानां रक्षणमधिकं सर्वत्र
 हणात्स्मावराणामप्यभवादीनामपवादोदादिपरिहारार्थं न्यायादजलं न्यायोदनपेतो न्यायः शास्त्रविरुद्धो देजोयस्य राज्ञो न्यायद

३३

तं न्यायदं जलमित्यपि पाठे एष एवार्थः स च राज्ञो धर्मः राजदेवदिनान्नूनधिकं देजः स्वादिति विभ्रया ब्राह्मणान् श्रोत्रियान् श्रोत्रिया अधितवेदः तान् ब्राह्मणा
 न्नादिशब्देन विभ्रयात् निरुत्साहंश्चाब्राह्मणान् जीवनाय मुक्ताहं कर्तुं मम समर्थानि रुत्साहः तान् ब्राह्मणानपि विभ्रयात् किंपुनर्ब्राह्मणान् पूर्वसूत्रं यत्र न स
 प्रथमपि श्रोत्रियान् स्वयमाहूय विभ्रयादिति अकरोश्च ये पूर्वदेता अकरा ब्राह्मणारिपयक्ताश्च यथा पूर्वं विभ्रयात् बाधकादिनिरासेन स्ववचनात् पूर्वकर
 मुत्सारयेदिति उपकुर्वीणांश्च अधीयानां ब्रह्मचारिण उपकुर्वीणाः तांश्च विभ्रयादन्नादिदानेन याद्यर्थिनः स्वयं जीवनवतस्तकरादि व्यावर्तनेन अपरब्राह्
 उपकुर्वीणा लोकोपकारिणो वैद्यादय इति योगश्च विजये योग उपायः विजयविषयश्च योगः कार्यः अयमपि राज्ञोधिकधर्म इति अये विशेषेण अन्यो
 निष्पत्तिर्वादिमिन्नेभ्यो विशेषेण योगः कार्यः चर्या चर्या धनुर्ध्या चरणं चर्या बहिः प्रदेशो रवेन स्थमारुहो धनुर्हस्तश्चरेत् स्थग्रहणं हस्त्यश्वादेकपठ
 क्षणं धनुर्ग्रहणं चर्याद्वादेः संग्रामे संस्नानमनिर्दिष्टं संग्रामो युध्दं तत्र संग्रामे स्नानं प्राणत्यागः निर्दिष्टः पलायनं तदभावे निर्दिष्टः एतौ च राज्ञो
 धिको धर्मौ न दोषो हि सायामाहवे यत्र परस्परमाहूयंते आहवस्तोदने युध्दं शत्रूणां हिंसाया मपि न दोषः नित्यमहिंसा मरत्यस्यायमपवादः
 अन्यत्र यत्र सारथ्या युध्दं कृतं जलिप्रकीर्णं केशपरज्जमुखोपविष्टस्त्रुल्लक्षारूढ इत गो ब्राह्मणवादिभ्यः विशदः स्त्रिंशत्संख्याते यत्रो विमार
 धिं ययुध इति यस्याश्चो हतः स यत्र यस्यासारथिर्हतः स विमारथिः यस्या युध्दं कृतं पतितं वा मया युध्दः कृतं जलिर्भवेन पृथीकृत्य पलायमानः उ
 पायिष्ठः पलायितुं मम सारथि मया सीनः स्त्रुल्लक्षारूढः स्त्रुल्लमुन्नतप्रदेशः रक्षं वारूढः इतः वातः गोपस्मिन् ब्राह्मणोस्मीति येषु वृत्तिते गो ब्राह्मणा

दिकः एतेभ्यो न्यत्राहरे हिंसायोन दोषः एतेषु दोष इति ॥ क्षत्रियश्चेद न्यस्तः पृथिवीवेत्त इत्या ॥ अन्यश्चेत् ॥ अथ स्तरानानं देशोपपृवादि नोपनीवेत्तदा तद्व्या
 तस्य राज्ञो यावति श्रयो नरथ धनुर्भ्यामित्यादिका तया युक्तः सन्नुपनीव र तेन राज्ञेवमसो सम इति ॥ जेताल भेतसां ग्रामिक वित्तं ॥ राज्ञो न्युक्तो
 राजभृत्यादिः संग्रामेश्च निजित्ययुद्धितं लभते तस्मात् एव जेताल भेतनराज्ञा ॥ वाहनं तु राज्ञः ॥ वाहनं हस्त्यश्वादिकं निर्जित्य राज्ञो भवति न जेतुः
 ॥ उद्धारश्चाप्यथ कजये ॥ यदि सर्वे सौमिकाः संभूय जयेयुर्जित्वा च किमपि उभार नृत्तस्मिन्नप्यथ कजये राज उधारो विशेषा शोयः स्वयं वृत्तो देयः
 ॥ अन्य नुयथा ह भोजये राजा ॥ बस्त्ययं वतं मायि स्यादित नो न्ययथा ह घस्याया व्यापारो यावदा शौर्यं तदनु रूपेण भोजयेत् यथैते तदनु रूपे
 भजे रस्तथा कारयेदिति ॥ राज्ञो बलिदानं कर्षकैर्दशममष्टमं पञ्चवा ॥ कर्षकैः क्षेत्रे यल्लुब्धं तस्य दशमोष्टमः षष्ठो वा शो राज्ञो बलिदानं कररूपेण देयः
 अस्य राज्ञः कर्षकैः क्षेत्रेषु यल्लुब्धं तदक्षणा निमुक्ता वृत्तिरेषा कृष्याया भूमेरतिभोगो मध्यम भोगात्य भोगविषयो यं व्यवस्थितविकल्पः अतिभोगो द
 शांशः मध्यमसो भोगो प्रांशः अत्यभोगो षष्ठी श इति ॥ पशुहिरण्यधारथेके पंचाङ्गाः ॥ येषु भूमिजीवन्ति येषां हिरण्यप्रयोक्तारो वा धुविका
 स्तिः पंचांशतमो भोगो राज्ञो देय इत्येके तथथा ॥ यस्य पंचांशत्पञ्चवः स नि सप्रति स वत्सरं राज्ञे एकं पशुं दद्यात् यस्य पंचांशान्नि के वृधिप्रयोगः स
 प्रातिवत्सरमेकं कर्षकं राज्ञे बलिरूपेण दद्यादिति ॥ विंशति भागः भुक्तः पुण्ये ॥ यद्वृत्तिभिर्विक्रियते तत्पण्यं तत्र विंशति तमो भागो राज्ञो देयः त
 स्येवरीयमानस्य भुक्तु इति संज्ञा भुक्तु प्रदेशाः प्रातिभायं बलिक भुक्तु मित्यादयः ॥ मूलफलपुष्पोषधमधुमांसतृणधनानां षष्ठः ॥ मूल

स शोच शिष्टः निष्ठांतस्य परिपातः शास्त्रविहितेन शोचनेन तद्वा नृ शोचस्य पुनः पुनर्वचनं तात्पर्यार्थं श्रुतिनिरतस्यात् वेदाभ्यासतः नित्यमहिं
 न्नामृदुर्दृढकारी दमदा लशीलः नित्यं विमिने सत्यथा हस्तः अहिंसाशीलः मृदुः कृतापराधेष्वपि सहकः दृढकारी प्रारब्धस्य समापयितान प्राक्रमिकः
 दमदानशीलः दम इन्द्रियनिग्रहः दानं संविभागस्तु ठीलः स्यादिति सर्वत्रापेक्ष्यते एवमाचारो मानापितो पूर्वपरानुसंधानं दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन्
 स्नातकः शब्दद्वयलेका न्नचरनेन चरते एवमुक्त प्रकारश्चारायस्य सर्वमाचारः एवभूत स्नातकः यात्रापितो पूर्वसंमथाः पिता महादयः अ
 परसंमथाः पुत्रादयः तौ श्वरौ परसंमथान् दुरितेभ्यः पापेभ्यो मोक्षयिष्यन् पर्वभूतास्तौ स्तदेव नरकादिभ्यो मोक्षयति ये तु भाविष्यन् पुत्रादयस्तौ
 श्वमोक्षयिष्यन् सन्प्रत्ययस्यार्थो मृग्यः मोक्षयिष्यन् भक्तिस एवभूतः स्नातकः शब्दद्वयकालं ब्रह्मलेका न्नचरते दुरितेः पूर्ववत् पुनः स्ना
 तकग्रहणं स्नातकधर्माणां भवेत्फलं नय हस्तधर्मसहितानां मित्येवमर्थः इतीश्वर इत्तु तौ गौ ते मीयस्वस्व नो मितास्वरायानवमोऽप्ययिः
 उक्ताः प्रायशः आश्रमधर्मश्च यवर्णधर्मा नाह द्विजातीनामध्यपनमिन्यादानं यथासंख्यामत्रमभवति उद्धृत्वाधिक्यरुतात् तत्रैव के
 चं भविष्यति अध्ययनं वेदाभ्यासरूपं इत्यादिगोदेव पितृपूजा दानं पात्रेदयत्यागः द्विजातीनामिति वचना यदा द्विजातयः संपन्नाः कृतोप
 नयनास्ततश्चाराभ्यैते धर्मास्ते नानुपनीतानां दानेप्यधिकारेनास्तीति केचित् नेति वयं द्विजातीनामित्युपलक्षणां येषां द्विजातिर्जन्मतेषां
 मिति तेनानुपनीतस्याप्यर्थवतो हि ते विभिः प्रवर्तितस्य दानं भवत्येव ब्राह्मणस्याधिकाः चरनयाजनप्रतिग्रहाः प्रवचनमध्यापनं वाज

भिरथापचयेन देयं मासिमास्यैकैकमनुवर्तते विंशतिभागः शुक्रः पण्यद्रव्यं ततः शुक्रादधिकमिदं मासिमास्यैकैकपण्यमधी
 पचयेन प्राप्तस्य मूल्यस्य किंचिन्मूनतां कल्पयित्वा विंशतिभागः शोदयुः तत्र हृदयतिः शुक्रं दद्यात्ततो मासैकैकपण्यमेव च अर्धं तत्र च
 छनं विंशतिनस्तु पृथक् पृथगिति प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य राज्ञे प्रश्रयुः प्रनष्टस्वामिको द्रष्टुं स्वामिकमहायमानस्वामिक
 मधिगम्य नृपोपनि तन्मपलभ्य जनपदपालने नियुक्तो यतः राज्ञे प्रश्रयुः अन्ये वा येकोचिदष्टवतस्तेपि प्रश्रयुः ततः किं कर्तव्यं राज्ञा वि
 स्थाप्य सर्वस्वं राज्ञारक्ष्ये इदमेवं जातीयकं वस्तु सादितं रक्ष्यते तस्यैतत्सञ्चालनं विना गच्छति नगरपटहेन घोषाद्युना सर्वस्वं रक्ष्यं प्राक्च
 त्सर्वस्वराक्ष्यस्यागच्छति ततो लक्षणानि पृष्ट्वा स्वाम्यं च तस्मै देयं वेदम्यसदंस्थः तथाप्यस्तवत्यः प्रनष्टाधिगते देयं नृपेण धनिने धनं
 विभाजयेन्न चाहुं गेस्तत्समं देयमर्हति एवमधिगम्याः प्रश्रयुः वतो देय्याः अप्सर्वस्वरादुर्ध्वं कथं ऊर्ध्वमधिगंतुं श्रुतुं राज्ञोऽपः ये
 नाधिगम्यास्तान् तस्मै चतुर्धर्मि शोदतो शोषो राज्ञा द्याहः स्वामिरिच्छन् यस्मिन् विभागपरिग्रहाधिगमेषु रिक्त्यपि नृपो दीनामभावप्राप्तं
 क्रयो मूल्येन स्विकारः स विभागो भ्रात्रादीनां साधारणस्य परस्परविभागः परिग्रहो वन्येष्वस्वामिकेषु वृक्षादिषु सर्वस्विकारः अधि
 गमः प्रनष्टस्यात्ता तस्वामिकस्य निध्यादेः स्विकारः एतेषु कारणेभ्यस्वीकर्तृ स्वामिभेदात् तत्र प्रनष्टाधिगते राज्ञो धिगंतुं श्रुतुं

पपन्नमिति प्रकरणसंगतिः क्षेत्रेष्टुत्पन्नानि सास्यादीनि क्षेत्रवदेव क्षेत्रवतः स्वामिनि एतेनाकरेष्टुत्पन्नं वणादिव्याख्यातं एतानि सर्ववर्णसाध
 रणानि साम्यकारणानि ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं लब्धं दानरूपेण तद्ब्राह्मणस्याधिकं साम्यमूलं क्षत्रियस्य विंशतिं विनयेन ल
 षं क्षत्रियस्याधिकं स्वं निर्विष्टं वैश्वश्रुदयोः निर्विष्टं कर्मणोपात्तं कथ्यदिना वैश्यस्य श्रुदस्य शुश्रूषादिना तदाधिकमनयोः अप
 प्रनष्टाधिगंतुं श्रुतुं धनस्य सापवादः निध्याधिगमो राजधनं निधिश्वेदधिगतस्तद्राजधनमेव भवति अधिगंतुं श्रुतुं श्रुतुं पयसि
 चिदेयमिति न ब्राह्मणस्याभिरूपस्य अभिरूपः कर्तुं निधुतः अभिरूपस्य ब्राह्मणस्यैव निध्याधिगमो न तद्राजधनं किंतु स्वधिक
 गंतुं ब्राह्मणस्येवेति ब्राह्मणोपारव्याताषष्ठं भेदेत्येके ब्राह्मणोपि निध्याधिगम्य यथा चैष्टदं मया सादितमिति स तस्य नि
 धिः पृष्ठे भेदेत्येके समतीरो नुमन्यते ब्राह्मणत्वनभिरूपे कल्प्यं चौरहत्यमपजित्य यथा रक्षा नंगमयेत् चौरैर्हृतं द्रव्यं तानपजित्य य
 था रक्षानंगमयेत् स्वाभिन्न एव प्रत्यर्पयेत् नेनुक्तं नयफलं किंचित् कोशादादद्यात् यद्यनिष्ठापि चौरान दृष्टेस्त एव वा जित्याग
 तास्तदास्वकोशादादायतावधनं स्वामिने दद्यात् यावदपहतं चौरैरिति रक्ष्यं वा कथनमाव्यावहारप्रापणात्समाहृतं वा वातोप्रा
 सपेक्षशवर्षकः तस्य यदिति विणारक्षका अपि नृपो न संति सतो वा मूर्खीश्चो धार्मिकश्च तदा तद्धनं राज्ञारक्ष्यं आकृतः व्यवहार

गौ.सू.२०

॥३६॥

प्रापणान् यावदसौ च व हारप्रामः पूर्णबोऽश्वेषा भवति समाह तेर्वा आनुवर्तते अथाने इत्यबुरु कुडा निवृत्तिः समाह तेः आवात
स्याइति एवरा ज्ञेयधिकं स्वत्वमूलमुक्तं ॥ वेथस्यधिकं कृषिवणि पाशुपाल्यकुसीदं ॥ कृषिः प्रसिधाः वणिगिति वणिग्यमुच्यते पशु
पाल्यकर्मपाशुपाल्यं कुसीदं दध्यधो धनुप्रयोगः कृष्यादिभिर्यदुक्तं तदधिकं स्ववेथस्य ॥ ३६ ॥ अतुर्थो वर्ण एक जतिः ॥ अतुर्थो वर्ण
इति वर्णसामान्यत्वे सत्यपि चतुर्थग्रहणं पूर्ववांत्रयाणां शास्त्राणां दिक्कां पृथक् यणनोपपादनाथं त्रैवर्णिका इति सिद्धत्वादेकजतिरुपन
यनं पूर्ववां द्वितीयं तन्मत्तदस्य वास्ति ति उपनयनप्रतिषेधान्न पूर्वकमध्ययनमपि न भवति तद्विषयं गृह्यकारकं आह ॥ इत्यपि निषेधकं पुं
सवनसीमंतो नयनजातकर्म नाम करणान्न प्राशनबो लान्यमंत्रकालियथा कालमुपरि दृष्टमीति विवाहोपमंत्रको यथाचारं भवति ॥ तस्या
पिसत्यमक्रोधः शौचं ॥ उपनयनाध्ययनरहितत्वेपि यथावृत्तिकत्वं मूमाह इति तस्यापि इत्यस्य सत्यादयो धर्मा भवन्ति सत्यं यथावृत्त्यर्थ
वादित्वं क्रोधाः परानभिद्रोहबुद्धिः शौचं हवोक्तं इत्यशौचं मनः शौचमित्यादि वी सप्तस्तु सर्वेषां सत्यमक्रोधोदानमहसाप्रजननं चे
ति ॥ आचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके ॥ पूर्वेषां वर्णानां च आचमनमुक्तं तद्विषये इत्युपाणिपादप्रक्षालनमेव भवति नान्यथा च म
नकल्प इत्येके मन्यते मनुक्तं सक्तं दंष्ट्रुपानमिच्छति स्त्रीश्चैतुम कृत्स्न इति न त्याग्यं विषये तरानाः सक्तं स्त्रियादसक्तं पाणिपादं

॥३६॥

हरिद्रादि फलमात्रादि पुष्पमुत्पत्तादि शोषधं बिल्वदि शिष्टानि प्रसिद्धानि एतेषु पण्येषु षष्ठितमो भागो राजो देयो विक्रेत्रा कस्मात्पुनरेवरा
तो देव इत्यत आह तद्रक्षणार्थमिति तेषां करदायिनारक्षणरूपेण धर्मज्ञानद्वत्वात् तेषामयं रक्षक इति कृत्वेति तेषु त्रिनित्य युक्तः स्यात्
तेषु कर्मकारिषु नित्य युक्तः स्यात् रक्षणो नित्यमवहित स्यात् अपर आह तेषु बल्यारिषु नित्य युक्तः स्यात् तात्पर्येण दरीत भुक्तं सस्मेत इति मीत
अधिकेन वृत्तिः राजोधिकं रक्षणमिति यदुक्तं तद्वारेण यदागतं धनं तदधिकं तेनात्मनः पोथ्यवर्गस्य च रत्नस्य च आदीनां च वृत्ति स्यात् अतु पूर्व
यसंचित्य रत्नाते कोशरूपेण तेन जीवेत् आपदितु तेनापि जीवेत् तथा च व्याघ्रः कुटुंबोपपन्नं कुर्यात् नित्यं कोशं च रक्षयेत् आपदो न्यक्तो र
तुन गृहीयात् कराचनेति शित्येनामसिमास्येकं कर्म कुर्युः एकेनाङ्गासाध्यमेकं कर्म शित्येनालोहकारादयः तेषु प्रतिमासं गते स्थीय
मेकमहः कर्म कुर्युः एष एषां भुक्तः एतेनात्मोपजीविनो व्याख्याताः आत्मोपजीविनो ये शरीरायासेन जीवंति काष्ठवाहादयस्ते ये तेन शि
त्येनैकप्रकारेण व्याख्याताः आसिमास्येकं कर्म कुर्युः इति नर्तकादिष्वप्येव वृत्तिः नोच जीवंतश्च नोश्च चक्रं च नोचक्रं चक्रवाखेन च
क्रवक्रं च तं लभ्यते तद्वं तो नोचक्रं बतः आसंदी वदष्टी वादित्यादिना कुर्यात् इत्यसिद्धिः नोमंतो नो जीविनः चक्रं वतः शकटजीविनः तेषु राज एकम
हमकर्म कुर्युः भक्तं तेभ्यो दद्यात् शित्येनामसिमासीत्याभ्यर्थे नुक्तां तास्तेभ्यः कर्म कुर्यात् भक्तमन्नं दिवाभोजनं दद्याद् राजा पण्यवर्णि

माश्रयते भर्तव्यस्तेन क्षीणोपि परिचर्ययावर्तमानः भूदो यदि क्षीणः कर्म कर्तुमसमर्थो भवति तं थपिये मसौ सर्वमाश्रितः कर्मण्यकरोत् तेनासौ भ
 र्तव्यः पूर्वकृतापेक्षया तेन चोत्तरः तेन च भूदेणोत्तरो वृत्तिक्षीणो भर्तव्यः शिष्यादिभिः पूर्वकृतापेक्षयैव अत्र जातकर्म्यः यो नीचमाश्रयते रा
 र्य आत्मानं दर्शयेत्सदा आत्मानं दासवत् कृत्वा चरे नीचोपि तं प्रति दारिद्र्यब्राह्मणो दातो वेदानां चैव पारगः भूदेणापि सदा थेष भर्तव्यो नाश्रि
 तोपि सन् विभृयाद्ब्रह्मण नित्यं सर्वयत्नेन बुधिमान् अन्यथा पातशं स्यात् भूदेपि द्रव्यवान् स चेत् इति तदर्थे स्थितिचयः स्यात् त
 स्य भूदस्य निचयोर्थं संचयस्तदर्थः स्यात् पूर्वसूत्रस्य हेतुः अनुज्ञातो स्य नमस्कारो मंत्रः अस्य भूदस्य वैश्वदेवादिषु तत्तदेव
 तापदं चतुर्थ्यंतं प्रनसाध्यात्वा नमोनम इत्येवमंत्रेनुज्ञातो धर्मतैः अपर आह देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च नमः स्वाहा ये
 स्वधा ये नित्यमेव नमोनम इत्यं मंत्रो नमस्कारराद्येन विवक्षितः सापेक्षेषु कर्मसु भवति तथा च इष्टकारः ब्राह्मणानुपवेध्य देवादि
 कर्मत्रं तपेदिति पाकयत्तैः स्वयं यजेतेत्येके पक्षगुणेष्वपक्षगुणैः पुत्रगाह्येषु कर्मसु पाकयत्तत्वाद्यप्रसिद्धिः यथा हापस्तेवः
 लोकिकानां पाकयत्तत्वाद्य इति सर्वोत्तरोत्तरं परिचरेत् सर्व एव वैश्यादयोऽप्युत्तरोत्तरवर्णपरिचर्यु रनेकेवलभूद एव ब्राह्मण
 स्य उत्तरो नास्ति मध्ये क्षत्रियवैश्या तथापि ईव चाद्ये बहुवचनं न तत्र प्रभवं वाणाप्रपिग्रहणार्थं अपर आह समाने विवर्णयो यो गुण

तउत्तरस्तं तमवरोवरः परिचरेदित्येवमर्थं आर्या नार्ययोर्व्यतिक्षेपे कर्मणः साम्यं साम्यं आर्यस्त्रैर्वर्णिकः अनार्यः भूदस्तयोः कर्मण आचारस्य
 व्यतिक्षेपे व्यत्यासे सति तयोः साम्यमेव भवति परिचार्यपरिचारकभावः ब्राह्मणादिरथानार्यकर्मचित्रभूदेण परिचरणीयः भूदोप्यार्यकर्मा
 चेदनार्यकर्मभिरितरे जात्यपक्षेणानावमंतव्यमिति एतेन ब्राह्मणक्षत्रियोक्षत्रियवैश्या नव्याख्यातौ इती श्रीहरदत्तकृतो योगोत्तमी
 यस्तु वावर्तौ भित्ताक्षरायां दशमोऽध्यायः १० आर्या नार्ययोर्व्यतिक्षेपे निवारयितारानां जातस्तधर्मानाह राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्ज
 राजा अभिषिक्तः सर्वस्य स्वजनपदवर्तिनो जनस्य उष्टे निग्रहानुग्रहादिषु किमविशेषोऽप्येताह ब्राह्मणवर्जं ब्राह्मणवर्जं यित्वा त
 तस्ते च्यवंतोपि स्वधर्मात् सांत्वेन सहायाः सर्वक्रियासु स्वातंत्र्यापनार्थं वचनं यथा ह नारदः अस्मत्तत्राऽज्ञाः सर्वाः स्वतंत्रः पृथिवी
 पतिरिति त्रास्त्रा विरुधेष्टे वास्य स्वातंत्र्यमित्याह साधुकारि साधुवारी साधुकारी त्रास्त्रा विरुधा चरणशीलः साधुवारी व्यवहार
 कोऽप्यपक्षसूत्रतदीनुवादी त्रय्यामान्नीक्षिक्यां चाभि विनीतः अग्न्यक्तः सामात्मकास्त्रयो वेदास्त्रयी आयुर्वेदस्तु वेदनेष्वतर्भव
 ति तत्रापि हि संज्ञां क्रुचोयजुषिवा भेदस्य बहास्तु प्रवचनं विनिमित्तः शांतिपौष्टिकादिप्रमेयभेदनिबन्धनोवा अनीक्षिकी न्यायविद्या
 तयोः विनिनीतो गुरुभिः सम्यग्विनीतशीक्षितः मनुस्तु त्रैविद्येभ्यस्त्रयो विद्याहं उनीतिं वशाभ्यती आनीक्षिकी चात्माविद्या वातीरंश

चलोकतश्चि श्रुतिर्नितेन्द्रियोपुणवत्साहायोपायसंपन्नः श्रुतिरंतःपाद्व्यादिष्वस्पृहः बहिःस्नानादिपरः जितेन्द्रियः स्त्रियोक्षामृगया
 पानमिन्त्यादिव्यसनरीहतः गुणाश्चरित्रादयः न हृदि ह्रिस्त्रियामादिभिः सहायेः संपन्नः संपन्नः सामादिभिश्चोपायेः सपन्नो देवाकत्वावच्छि
 नरूपं तेषां प्रयोक्ता सर्वत्र स्यादिति वक्ष्यमाणमपेक्षते समः प्रजासु स्यात् व्यवहारकाले द्रष्टव्ये च समः स्यात् रितं चासंभुवित
 असंप्रजानां योगक्षेमयोरवहितः स्यात् तमुपयासीनमधस्तादुपासीनान्ये ब्राह्मणेभ्यः तमेव गुणराजानं उपारसि हामनादौ उच्येरा
 सीमधस्ताद्भूमावेवोपासीरन् किमविशेषेण न अन्ये ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मण्यतिरिक्ताः अधउपासीरन्त्येव सिद्धे उपयासीनमिति स्वभानुवा
 दः सर्वदा यमुपयासीनो भवति नरहस्यपि भूमाविति ते येन मन्येरन् तेषां ब्राह्मणा एनं राजानं मन्येरन्नाशीर्वादिभिः पूजयेयुः गुणा
 नाश्रमाश्च न्यायतोभिरक्षेत् वर्णा ब्राह्मणादयः आश्रमा ब्रह्मचार्यादयः तान्न्यायतो यथाशास्त्रं वृषां शादिभागस्वीकारेणाभिरक्षेद
 मितो लक्षेत् यथा वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन निरपायस्ति बभूवेयुः अथवा न्यत इति यथादेशादिधर्माणां भोगेन भवति तथा रक्षेदिति अनुलोमाद
 योवांतरप्रभवा वर्णाश्रमे चैवांतरभूताः रक्षणां सर्वभूतानामिति चोदिष्यारक्षणां सर्वमेवोक्तं उदंतुयचनं वर्णाश्रमधर्मेषु संकरोमाभूदिति
 न्यतश्चेनान्वधर्मे रूपापयेत् ते यथासंख्यादिना स्थधर्मा ब्रह्मे पुस्ततश्च लत एतान् स्वधर्मे एव निगृह्य रूपापयेदिति कस्मात्पुनरसौ करोतीत्यह

प्रक्षातयेदिति आधकर्म अमावास्यायामित्यारभ्य यथाधकर्मवक्ष्यते तदपि श्रुत्य कर्तव्यं मंत्रवर्जं भृत्यभरणं भृत्योभरणीयः पोष्यवर्गस्त
 स्य च भरणं कर्तव्यं तेन तदनु रूपमर्थार्जनमथ स्य कर्तव्यमिति स्वदारवृत्तिः स्वधेवदारेष्वस्य वृत्तिः सज्जानीयेष्वपि पारदारेषु वेभ्यासु च प्रसंज
 नदुपयति अपाश्च स्वरारवृत्तिरेवास्मि भवति नाश्रमांतरप्रतिष्ठितिः पारिचर्याचोत्तरेषां नृनरेषां त्रयाणां वर्णानां पारिचर्याश्रुश्रूषाच
 कर्तव्या सेषावृत्त्यर्थेन तेभ्यो वृत्तिं लिप्सेत तेभ्यः परिचरितेभ्यो जीवनं लिप्सेत तत्र पूर्वपूर्वपरिचरेत् तथाचापस्तेव पूर्वस्मिन्
 पूर्वस्मिन्वर्ण निश्चये संभूय इति तदेव यथायाज्ञनाध्यापनप्रतिग्रहेषु ब्राह्मणस्य मुख्यावृत्तिः प्रतिग्रहस्तथाश्रुदस्य परिचर्यातित्रा
 पि पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् वर्ण इति जीर्णान्युपानवृत्तवासः कूर्वाणि कूर्जैर्वृत्त्यादित्रोषप्रसिद्धं जीर्णान्युपभुक्तानि उपानहादीनि परिचरते
 श्रुदाय देयानि अयं तु भुक्षुषवृत्तेः श्रुदस्यानियमो न गृहस्थवृत्तेः तस्य तु वृत्त्यनपेक्षं सामान्याकारेण विशेषत्वं पुनः प्रकृतमनुसरति उचि
 क्षानं भोजनपात्रेय उक्तं मवीशिष्टं तदस्यानानं ना ब्राह्मणा योऽपि पृथक् पृथक् रित्येतत्तु दासविषयं गृहस्थ श्रुदविषयमन्ये तथा च व्या
 प्रः उचिष्टमनंदातव्यं श्रुदाया ग्रहमेधिने गृहस्थाप्य तु दातव्यं मनुष्येष्टं शिरोरने इति श्रित्यवृत्तिश्च श्रित्यानि चित्रकर्मदीनि
 तेरथ यं वर्तते अत्रानवे विशेषः अत्राकुर्वन्तु श्रूषां श्रुदः कर्तुं न मनो पुत्रदाराद्यप्राप्ता जीवेत्कारुण्यकर्मभिरिति यंचाय

अधीनावासनं हृदि

जो० सू० वृ०

३९

मेषां परिहार इति तान्यपि सर्वाण्यद्विद्येत नोपेत किमर्थं तदधीनमापद्ये के योगक्षेमं प्रतिजानते न केवलं रक्षणं दिविहितानुष्ठानं किं ताहि
तदधीनमपि देवोत्पातचित्तकैर्यह वै कृतादौ यत्कृतं तद्यथा प्रोक्तं न दानि मपि योगक्षेमं भवति अलक्ष्यस्य लभो योगः लब्धस्य रक्षणं क्षेमः ते
योः समाहार उद्धः आयोगक्षेमः प्रजाविदेत् योगक्षेमो न कल्पतामत्यादावेकविद्यादिवत् परवल्लिङ्गता तद्यथा एकश्च विंशतिश्च एक
विंशतिः तं योगक्षेमं प्रतिजानते एकैश्चाचार्य इति शान्तिपुण्याहस्य कृत्ययनायुष्यमंगलसंयुक्तान्याभ्युदयिकानि विद्वेषणसंवनन
मिचारादिषट्कसंयुक्तानि च शास्त्राग्नौ कुर्यात् अत्रापस्तबोराशस्तु विनोषान् वक्ष्याम इति प्रकृत्य वरमश्रावसथः समेति त्रिस्तु
नान्यभिधायाह सर्वेष्वेवाजस्वाश्रमयः स्युरभिपूमाचनित्यामथागृहे मेधशते तेषामन्यतमोत्रशास्त्राग्निनेपि सनेनापि त्रेताग्निगार्ह
पत्योतेषु च तेषां कर्मसु तयोर्नियतवान् शान्ति संयुक्तं देवोत्पातचित्तकस्तु चितापायनिवृत्त्यर्थं यत्क्रियते गृहशान्तिमहाशांत्यादि
पुण्याहसंयुक्तं दिनदोषनाशा यविवाहादौ यत्क्रियते स्वस्त्ययनसंयुक्तं यात्रादौ यत्क्रियते आयुष्यसंयुक्तं जन्मनक्षत्रादावायुष्यव्य
र्थं यत्क्रियते रूपाहोमादि मंगलसंयुक्तं ग्रहप्रवेशादौ यत्क्रियते वास्तुहोमादि एतानि आभ्युदयिकान्यभ्युदयनिमित्तानि विद्वेष
णसंयुक्तं येनास्य वानुः प्रकृतीनां विद्वेषा भवति संवननसंयुक्तं येनास्य वानुवश्याः प्रणिपताति अभिचारसंयुक्तं येनास्य वानुवशी

३९

यंते रुधेरभावोद्यादिदिष्टतांष्टुर्दिदिष्टदृष्टिः येनास्य वानुवश्याः प्रणिपताति अभिचारसंयुक्तं येनास्य वानुवशी
कृतं त्वमिदमेव यदुत्तसंविधानं त्वमर्थप्रदानादिना तद्यथा यो यथा कंते तूसीमासीनो भक्तबीजवतिवद्धः प्रति संविभने सोऽयुच्यते पंचभि
हिडेः कृषतीति अपर आह अश्वदयिकानि पुरोहितः स्वयं कुर्यात् इतराणि कारयेत् इति यस्मिंश्चाप्रावाभ्युदयिकानि न तत्र तत्तालि
कुर्यात् किं त्वम्यंतरे पूर्वोक्तानामन्यतरोस्मिन् यिपोक्तं मृत्विजो न्यानि अन्यानि गार्हापि श्रोतामिचतानि कर्माणि यथा कं य
स्मिन् कर्माणि यावत् कं त्विज उक्तास्तत्तावत् कुर्यात् तद्यथा औपसने चामिहोत्रे च ध्वपुं रेकः दर्शपूर्णमासयोश्चत्वारः श्रुमांस्य
ष्टपंचपशुबंधेषट् न्येति होमादौ वोडश अत्र मनुः पुरोहितं च वृणुयादृणुयादेव च त्विज इति तत्र ये द्वै रक्त्विक् पुरोहिता ध्वयु
र्ब्रह्मण्यन्ये तस्य चरहारे वेदे धर्मशास्त्राण्ये गान्युपवेशः पुराणी व्यवहरत्यनेनेति व्यवहारः तस्य राज्ञः प्रजापालने अधिकृतस्य
वदोदीनव्यवहारसाधनानि यथा वेदादिष्टमिदं तथा व्यवहरति व्यवहारे लोकमयोदास्थापनं देशजातिकुलधर्माश्चात्रा
पेरविरुद्धाः सुमाणा देशधर्मे पुजातिधर्मे कुलधर्मे पुरप्रतिनियतमनुष्ठीयमाने कुर्याद्यपि वेदादिष्टमभूतं नोपलभ्यते तथापि
यादिवेदादिभिर्विरोधो न भवति तथैव परिपालनीयाः न तु मूलावुवोगेन विहं तया इति तत्र देशधर्मा मेषसत्त्वसवितरिचोले

शुक्रमासो नानावर्णो रजोभिर्भूमावादिभ्यं सपरिवारमलिरस्य सायं प्रातः पूजयंति मार्गशीर्ष्या चालं कृत्वा ग्रामे पर्यटययद्भ्यं तदेवायुनिवे
दयते। कर्कटस्य सवित्री पूर्वयोः फल्गुन्याः भगवती धुमावराध्ययथा विभवमरुद्भ्यं कुण्डलान् शुद्धावुवणं च प्रयच्छति। मीनस्य च
सवितर्युत्तरयोः फल्गुन्याः रश्मिचिन्मः श्रिया देवी पूजयंति। जातिधर्माभूद्वा विवाहमध्ये स्त्रूणां निरयाय सरस्वती शैरकस्यां स्त्रा
ल्यं निधाय प्रतिवार्त दीपानां रोषवधूं हस्ते गृहीत्वा प्रदक्षिणयति। अन्येष्वेव जातीयकुंडेष्वप्यं। कुरुधर्माः कोविन्मध्यारिस्त्राः
केचित्पृष्ठशिरवाः प्रवचनादयस्त्वं कालभेदे नोभयतः शिरवाः संतंधश्च तैस्ते स्ववर्गैरिति। यत्वाग्नाया विरुधामा तुलसुतापरिणाय
नं। अनधीत्यवेदानन्यत्र भ्रम इत्यादयो देशधर्मानि ह प्रमाणं कर्षकवीणकूपश्रुपाउकुसीदिकारवः स्वस्ववर्गं कर्षकाः क्षयिनी
विनः पणिजः क्रयविक्रयव्यवहारपराः पशुपालाः गोपालाः कुसीदिनाया धुषिकाः कारवस्तक्षराजकादयः एतस्वस्ववर्गस्ववर्गसंबदे
प्रमाणं तिनश्च कर्षकादिषु विप्रतिपत्तौ सत्त्वं तेभ्यो यथाधिकारमर्थान् प्रत्यव्यवहृत्य धर्मव्यवस्थां तेभ्यस्तद्गोभ्या यथाधिकारं
यत्र वर्गेष्ववस्था एकत्वेनाधिकृता तेभ्यो यथानाचारप्रकारान् प्रत्यव्यवहृत्य श्रुत्वा धर्मव्यवस्थां कार्या। इधमस्माकं निकाय
आचार इति ते रुक्ते तथैव व्यवस्थाप्यमिति श्रुत्य ते पक्षपातेन मिथ्याद्भ्युस्तदा कथं तत्वं सातव्यं व्याधाधिगमनकोभ्युपायः न्या

धर्मस्य संप्रसादा भवतीति विज्ञायते हियस्मात्पक्षतो धर्मस्यांशो भवति उपलक्ष्यमाणमेतत् अरसतोऽप्यधर्मस्यांशो भवतीति दृष्टव्यं अत्रम
नुसर्वतो धर्मषड्भागो राशो भवति रक्षणार्थे अधर्मस्यापि षड्भागो भवत्यस्य रक्षणार्थोऽत इति ब्राह्मणं च पुरोदधीतविद्याभिजनवाग्रूपवयः
शीलसंपन्नं न्यायवृत्तं तपस्विनं स एष बहुश्रुतो भवतीत्यारभ्योक्ता विद्या विशिष्टकुले जन्माभिजनः वाक् संस्कृताभारती रूपमनो
हरं बयोमध्यमेनातिबालेनातिस्मृतिरिति शीलमंतःकरणशुद्धिः बाह्यं चानुष्ठानं एतैर्विद्यादिभिः संपन्नं समृद्धं न्यायवृत्तं उक्ता विरु
द्धाचारं तपस्विनमभोगपरं एवंभूतं ब्राह्मणपुरोदधीतपुरोहितकुर्वीत सर्वेषु कर्मसु पुरोधीयत इति पुरोहितः तद्दर्शयति तत्प्रसूतः क
र्माणि कुर्वीत तेन पुरोहितेन प्रसूतो नृजातः इदमर्थं कर्तव्यमिति कृतोपदेशः कर्माणि श्रोतस्मात्तीर्त्तुं निषेधाणि कानि निन्यनेमि
निकां निशान्तिकेषोष्टिकान्यभिचारिकाणि कुर्वीत तत्प्रसूत इत्यस्य मूलत्वेन ब्राह्मणमाकर्षति ब्रह्मप्रसूतं हि क्षत्रमुच्यते न न्य
यत इति च विज्ञायते ब्राह्मणा ब्राह्मणेन प्रसूतमनुजानति हि क्षत्रं क्षत्रियकथ्यते समृद्धं भवति न न्ययते न कृतश्चिद्विभोति निरपाय
स्यादित्यर्थः इति एवं प्रकारेण विज्ञायते परंपरया दृश्यते यानि विदेवात्यातचितं काः प्रबुधुस्तान्यादियेत देवचितं कोज्योतिर्विदः
उत्पातचितं काः शकुनजाः उत्पातानां ये फलानि जानते नियमं बुधुरिदमद्यग्रहवैरुतमिदमद्यदुःशकुनमयमद्योत्पात इति अथ

दमनं भवति तावदेव प्रयोक्तव्यं धिग्दं प्रथमं कुर्याद्वाग्दंतं तदनंतरं तृतीयं धनदं च वृधदं मत्तपरं देवदानव
गंधर्वारक्षसिपुनगोरगाः तेषां भोगाय कल्पंते दंते नैव निषीजिता इति अथैवशास्त्रवचनयत्ताज्ञाचस्य धर्मस्थाप्यमानानां वर्णानामाश्रमा
णां च कासिधिरित्यत आह वर्णाश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूयततः शेषेण विशिष्टदेशजाति कुलरूपायुः श्रुतवर्त
वित्तसुखमेधसौजन्यप्रतिपद्यंते वर्णाश्रमादयः आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठा वर्णप्रयुक्तानां श्रमप्रयुक्तानुभयप्रयुक्तानां श्रध
र्मानुतिष्ठंतवतः प्रेत्य भरणेन लोकांतरं गत्वा तस्य तस्य कर्मणः फलं स्वर्गादिकमनुभूयततस्तदनंतरं शेषेण श्रुतवर्तव्यं कर्मणा वि
शिष्टदेशाधिकं भूत्वा जन्मप्रतिपद्यंते अत्र विशिष्टाद्यो देशादिभिः तैर्विषयैर्विशिष्टदेशोक्त्या विवर्तितैः विशिष्टजातिः ब्राह्मण
जातिः विशिष्टकुलं वेदाध्ययनादिसंपन्नं विशिष्टरूपं कान्तिमत्त रोगरहितत्वमप्यायुषोविशेषः विशिष्टश्रुतं ब्राह्मणश्रवणं श्रुतं
त्यत्र व्याख्यातं विशिष्टवृत्तमनुपाधिचरित्रं विशिष्टवृत्तं धर्मार्जितं धर्मप्रयुज्यमानं च विशिष्टसुखं निरपयिष्ठानां धिष्ठानेना
निषिद्धसुखसेवनं विशिष्टमेधाग्रंथाभ्यां ग्रहणशक्तिरिति मेधाशब्देन कारांतत्वमार्थं सुमेधसो दुर्मधस इत्यादिष्वेव दर्शनात्
कर्मणि भुज्यमानानि पुण्यान्यपुण्यानि च सशेषोपेयवभुज्यंते ऐहिकस्य शरीरग्रहणादेरपि पुण्यापुण्यानि बंधनानां विधेचो

विपरीतानुपपत्तिर्येव शास्त्रमाः स्थानिकर्माणि यथावन्नानुतिष्ठन्ति ते विपरीताश्चो नाना योनीर्गच्छन्तो नश्यन्त्यनर्थपरंपरामनुभवन्ति ताना
चार्योपदेशादंशुपालयते तान् विपरीतान् यथोक्तमकुर्वन्तो वर्णानाश्रमांश्चाचार्योपदेशात्तावत्पालयते तत्राप्यतिष्ठतो राजदंजः य
तएवं तस्माद्राजाचार्यो विनिष्ठावनिष्ठौ तस्माद्धेतोः राजाचार्यो मान्यो अग्निं धारयति यद्यपि नियमनकाले हिते धितया प्रमुखपुरु
षो न भवतस्तथापि तयोर्निदानकार्या **इतीश्री ह्यद्वैतसूत्राणां गोतमीयसूत्राणां मिताक्षरायामेकादशोऽध्यायः ११** दंतेना
दंतान् दमयेदित्युक्तं तत्र किं यत्परोधे कियान् दंज इत्यत आह श्रुद्धादिना तीयेन भिसंधायाभिहत्य च वाग्दंजपाकृष्याभ्यामंगं
मोच्यो येनोपहन्यात् श्रुद्धाद्युर्थो वर्णो द्वितीया ब्राह्मणादीन् त्रीन् वर्णान् पारुष्येण भिसंधायाभिभूय दंजपाकृष्येणाभिहत्य च
अभिभूय पूर्वः कुक्षिः पूर्वताडयित्वा दंजग्रहणं हस्तादेरप्युपेक्षणां एवं कुर्वन्मंगं मोच्योऽवयवेन वयोजनीयः येनांगेनोपहन्याद
पराधं कुर्यात्तदंगमोच्यः हस्तेन ताडने हस्तोदरे पादेन ताडने पादोदरे वाचा जिह्वा उदरे अत्रमनुः येनांगेन वरो वर्णो ब्राह्मणस्य
पराधुयात् तदंगं तस्य छेतव्यं तन्मनोरनुज्ञासनीमिति पारुष्यग्रहणात् परिहासनाप्रियवचने परिहासादिना ताडने चने दंभव
ति आर्यस्य भोगमने लिङ्गोद्धारः स्वहरणं च श्रुद्धादिप्रकृतं षष्ठ्यंतमपेक्षते आर्यस्य रूपं कास्तेषां चैतस्त्रियं श्रुद्धादिभिर्गच्छेत्
स्य लिङ्गोद्धारो लिङ्गोत्पादनकार्यं यच्च यो वच्च तस्य च हरणं दंजः आर्यगमनं नश्येव सिद्धे श्रीग्रहणमायं गृहीताय श्रुद्धाया मप

तिसूचनार्थं तत्रैवेष्ट्रियांस्वहारेण क्षत्रियायां लिंगोधारः ब्राह्मण्यामुभयमिति गोप्तावेदयोधिकः सयदिश्रुदस्तासां गोप्तासिताभ
वतितरावधः कार्यः अधिग्रहणपूर्वोक्तदंजद्वयमपि भवति अथाहास्यवेदमुपपृष्टत्वा पुनतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणमुदाहरणे
जिह्वावेदोधारणेशरीरभेदः अथहेतिवाक्यालंकारे उपसृष्टः प्रबुधिरवमक्षरग्रहणमुपश्रवणं अस्यभूदस्यवेदमुपपृष्टत्वा त्र
पुनतुभ्यां त्रपूणा जतुपीचद्वीरुतेन श्रोत्रप्रतिपूरयतये उपश्रवणसावेनयदृढयाध्वनिमात्रश्रवणेन दोषः सवेद्विजातिभिः स
हवेदाक्षराण्युदाहरेदुच्चारयेत्तत्तत्तस्यजिह्वावेदोधारणसा नयदान्यगतोपि स्वयमुच्चारयितुं शक्नोति ततः पश्चादिना शरीर
मस्यमेघं आशानशयनवाक्येषु समप्रेष्युर्दंज्यः भूदः दामनादिषु द्विजातिभिः सह साम्यप्रेषति न तु न्यभावंततो सो दे
ज्यः दंजुश्चापस्तवेन दर्शितः वविषथि शय्यायामासन इति ममी भवतो दंजुता उन्नमिति दंजेनासौ ताज्य इति अत्र मानवे विशेषः
सहासनमभिप्रेष्युर्लक्ष्यस्यापकृष्टकृत् राजा कृतं कोनिवास्यः स्फि जंवाप्यस्य कर्तयेदिति ज्ञातं सत्रियो ब्राह्मणाकोशे
क्षत्रियश्चेष्ट्रासणमाकोशोदावापरुषयानिंदेत्ततः ज्ञातं दंज्यः दंजुप्रकरणे सर्वत्र तादृकस्य कार्ष्णिपास्यग्रहणमिति स्मार्तेन्य
नहारः ज्ञातं कार्ष्णिपाणविदंज्यः दंजुशरुषेदिगुणं यथाहृहस्पतिः वाक्यारुषेतेयस्य यथादंजो विधीयते तस्यैव दिगुणं

यद्युक्तस्यार्थस्याधिगमेवधारणे तर्कोनुमानमभ्युपायः अभिधात्वर्थानुवादी तत्रमनुः अकारैरिंगते गत्यानेष्टयाहर्षितेन च नेत्रवक्त्रवि
हारेश्च गृह्यते तर्गतमन इति ततश्च तेनाभ्युपायथा लानंगमयेत् तेन तर्केणाभ्युपाय एव मयमयो भावितुमर्हतीति निश्चित्य यथा स्म
नयत्रपक्षेऽर्थः तत्रागमयेत् अथात्मन एवाकिनेस्तर्केणापि दुरधिगमत्वे सति विप्रतिपत्तौ त्रैविध्यधेभ्यः प्रत्यवेहत्यनिष्टांगमयेत्
विप्रतिपत्तौ सत्यां दुरधिगमत्वे सति त्रैविध्यधेभ्यः प्रत्यवेहत्यनिष्टांगमयेत् यत्र पक्षेऽर्थे निष्ठितं
गमयेत् किमेवं कुर्यतो भवति तथाहास्यनिश्रेयसंभवतीति एवमस्य निर्णयं कुर्वतो निश्रेयसमुभयो लोकोर्भवति इह प्रजानुरा
गणमुत्र धर्मप्राप्त्या च इति हेतौ न केवलं राज्ञ एव सिद्धिः किं न तस्मिन्निर्णयतां ब्राह्मणानामपीति दर्शयितुं शक्तिमुपादाहरति
ब्रह्मक्षत्रेण पृक्तं देवीपत्तमनुष्ठानधारयेतीति विज्ञायते ब्रह्मत्रैविध्यरक्षणं क्षत्रेण पृक्तं राजा सहधर्मं विदं विदेवपितृभ्योऽनुष्ठान
धारयतीति सिद्धं एवं हि निर्णये कृते यथोक्तं कमनुतिष्ठति मनुष्योः तत्र धर्म्यं कर्म देवा उपजीवन्ति पितृभ्योऽनुष्ठानं न क्षीयन्त इति न्यायेन सर्वेषां
धारणं भवतीति अथदौशील्यवस्थां नानुवर्तते ततः दंजो दमनादित्याहुस्तेनाज्ञानं दमयेत् दमनयोगादंजुशरुष्यदंज
तमित्याहुर्धर्मज्ञास्तेनाज्ञानं वस्थान् दमयेद्दंजो नयेत् दंजेनाज्ञानं दमयेदित्येव सिद्धं दंजो दमनादिति योगप्रदो नयावता यस्य

कस्मादिदमेवमित्याह विदुषेति क्रमेदं भूयस्त्वं यथायथावर्णित्कर्षणविद्योत्कर्षस्तथा यथाविहितानि क्रमेदं भूयस्त्वं भव
 तिनिषेधदोषज्ञानापिप्रवर्तमानस्य दोषाधिक्यं भवति अज्ञानतत्त्वधूपपतनवदनुग्रहः स्ति अष्टापाद्यमित्यादिपवादः फल
 दीरतधान्यज्ञाकादानेपंचरुष्टमल्ये फलमात्रादि हरितधान्यं स्तब्धवस्त्रितं व्रीह्यादि शाकं वास्तुकादि एतेषां स्तेयनायनेपंच
 रुष्टलदंजः कृष्टलं गुजीवीजप्रमाणं माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः पार्श्वपणस्य हि रुष्टलस्तु चतुर्थीशो माषस्येषः प्रकीर्तित इति पंचा
 नां कृष्टलानां समाहारः पंचरुष्टलं अत्यंतत्वे फलादि अल्पमुद प्रणमात्रं अधिकत्वे लघुपाद्यमेव पशुपीडितेस्त्वामिदोषः
 पशुभिर्न पहतं सस्यादौ पशुमतो दोषो दंजः दंजुपरिमाणं तु वक्ष्याति पालसंयुक्ते तु तस्मिन् सचेत्पशुः पालाय स्वाभिनासमापि
 तस्तदतिस्मिन् पाले दोषः पालयतीति पालः दूदं प्रमादकते बुद्धिपूर्वं तु द्विगुणो दंजः तथा स्मृत्यंतरे दर्शनात् पथक्षेत्रेनावृते पा
 लक्षेत्रिकयोः क्षेत्रिकः क्षेत्रवानयस्य क्षेत्रं पथ्यनावृतं भवति तत्र पशुपीडिते पालक्षेत्रिकयोः भयोर्दंजः पाउस्याऽनवधानात् क्षेत्रिक
 स्य कृत्यकरणाच्च दूदं च नत्र क्वचित् यामुष्टेनावलोकयेदिति मानवदर्शनात् दंजुपरिमाणमाह पंचमाषागवि उशनसामाषो दर्शितः मा
 षो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः पार्श्वपणस्य हि काकिणी तु चतुर्थीशो माषस्येव प्रकीर्तित इति माषोः पंचगोपीडिते सस्यादौ दंजः षड्गुरवो

दंजकवद्भावः उष्ट्रस्येतूपहंती प्रत्येकवामाषादंजः अश्वमहिषोर्दंशः लिंगमविवक्षितं अश्वमहिषे च प्रत्येकं दंशमाषाः अत्रादिषु दं
 दौ अनेष्वविषु चोपहंतेषु दौ दौ माषौ संभूय चरंतीति बहुवचनं प्रत्यजं प्रत्यविचदौ दौ दंज इति सर्वविनाशोदाहः यथा पुनः प्ररोहानभ
 वानितथा सर्वविनाशोदाहो दंजः शदर्शितो गणाभिधानं यावांस्तत्र भोग उभयस्य तेनावत्स्वामिने देयं राज्ञेयानुहपो दंजः शोषाकरणे प्रति
 विधसेवायां च नित्यं चैलापंजादूर्ध्वं स्वरणं शिष्टं विहितं नित्यं शिष्टस्याकरणे नित्यं च प्रतिविधसेवायां चैलापंजादूर्ध्वं चैलमाद्यदंजं
 पिंडो ग्रासस्ताभ्यामूर्ध्वं यावता ते योगे नृत्तिस्ततोऽधिकं यत्त्वं तस्य हरणं कांची आखादनाशार्थं यत्किंचित्परिहाय्यावशिष्टमस्य स्वेहतं
 यमिति एवमतो न वनेः अदत्तादानविषये पवादमाह गोमयं पितृणामेधान् वीरुद्वनस्पतीनां च पुष्पाणि च स्ववदाददीत फलानि
 चापारिवृत्तार्ता अग्निश्चोतस्मात्तीदिर्न लौकिकः गवार्थे तृणानां च यथैवाध्वनीरुद्वनस्पतीनां लतानां वृक्षाणां पुष्पाणि देवा च नाथा
 निनोपभोगार्थानि गवाग्रिसाहस्यार्थं देवताथर्नातिगम्यते एता नितृणादीनि स्वाभिभिरदत्ता न्यपि स्ववदाददीत यथा स्वाधीनिः शं क
 मादत्ते तददाददीत ते वीरुद्वनस्पतयोपारिवृत्ताश्चेतेषां फलान्यपि स्ववदाददीत न स्वाभ्युपेक्ष फलविषयमेतदपारिवृत्तत्वं न तृणादिविष
 यं पृथग्वक्तव्यतात् कुसीदवधिर्धर्म्या विंशतिः पञ्चमधिकी मासं वध्यर्थं प्रयुक्तस्य इव्यन्तु सीदमज्ञा माषः पार्श्वपणस्य विंश

तिमो भागः इत्युक्तं न तं पंचमाषादिभिरुपेण दीयते यत्रावशतो सापंचमाषिकी नदस्मिन् ननु भुक्तोपदा दीयत इत्यत्रार्थः प्राक्
हेतुः कश्चिदध्यर्धपूर्वादिगो लुगसंज्ञायां भिन्नलुक् प्राप्नोत कतः स्वाकां द्यां दृषीणां कावपिणा नोपणनां वा विंशतिः प्रतिमासं पंचमाषिकी
यथा भवति तथा भवतीति सीदवदुधम्याधमदिनपतः अत्रमनु वशिष्टपरितो वृद्धिं सृजो द्वितीयाधर्धनी अशितिभागं गृह्णीयात्मा
सादा धुषिकः शत इति अत्रोपीयमेव वृद्धिस्तु कथं पणस्या विंशतिमागमायः पणानां विंशतिश्चतुःशतिमाषाणां संपद्यते चतुःश
त्या पंचमाषादृष्टिस्तीति रेकः पंचमाषाति यश्चतुर्धा ति यात्तव स्यस्तु अशितिभागो वृद्धिस्त्या आसिमासि सवंधके वर्तमाना कते
द्वित्रिचतुः पंचकमेव धति विश्वासायं यदाधीयते सुवर्णादितद्वंधकं ननु केधनप्रयोगे वर्णां नुपूर्व्याद्वा स्मणादिश्च धमवर्णं धुधनोद
व्यादियुक्तं क्रमाद्भवति नति संवत्सरी मेके ये यमशीतिभाग लक्षतं धर्म्या वृद्धिस्त्यामीन सावत्सरी संवत्सरेति कांते भवा भट्टही
यात् एकस्मिन्नेव संवत्सरे प्रतिमासं अशितिभागो प्रात्यः ततः कुर्ध्वी किंचिदपि नया स एषा धर्म्या भवतीत्येके मन्यंते अतिसावत्सरीति
तिरूपसिद्धिः श्रित्या स्वमतमाह सार्वज्ञाने द्वे गुण्ये प्रयोगस्य यावता कालेन प्रपुक्तं धनं द्वे गुणं भवतीति तावतमेव कालं धर्म्या
नध्योवर्धते नातः परिमिति सुवर्णादिद्रव्यविषयमतत् अत्रवसिष्ठः द्वे गुणं हिरण्यं त्रिगुणं धान्यं धान्येनेव रसा व्याख्याता वक्ष्यते

पंचमाषादिभिरुपेण दीयते इति अथर्ववेद्यः वेद्यस्तु ब्राह्मणा कोशे अथर्वशतं दंड्यः अर्धाधिकं पंचाशदधिकं शतं दंड्यः ब्राह्मण
स्तु सत्रिये पंचाशतं सत्रिया कोशे ब्राह्मणस्तु पंचाशतं पणान् दंड्यः तदर्थं वेद्ये वेद्या कोशे तदर्थं पंचविंशतिपणान् दंड्यः न
श्रुदिकंचित् श्रुदेत्वा कष्टेन किंचिदपि द्रव्यब्राह्मणो दंड्यः तदिदं न वक्तव्यमवचनादेव दंडाभावः सिध्योति तस्मात् सत्रियवेद्ययोः श्रुदा कोशे
दंडप्रापणार्थमुक्तं तदुक्तं मुशानसा श्रुदमा कुंभे सत्रियश्चतुर्विंशतिपणान् दंडभाक् वेद्यः षट्त्रिंशदिति ब्राह्मणराजम्यवत् सत्रि
यवेद्यो ब्राह्मणराजम्ययोः परस्परा कोशे यादृशो दंडस्तदा दृशः सत्रियवेद्ययोः परस्परा कोशे ततश्चैवं सूत्रमूहिन्यंशतं वेद्यः
सत्रिया कोशे सत्रियस्तु वेद्ये पंचाशदिति एवं मंतरप्रभवेष्वापि दंड्यः अत्र जगदग्निः मानृतुल्यमनु लोमानां पितृ सुल्यं प्रति लोमानां
मिति उक्तं साहसं दंडः स्तेयं दंडमाह आष्टोषांस्तेयं किंल्वि श्रुदस्य स्तेयं चौर्यं स्तेयोपातं दंड्यो किंल्विषांस्तेयं तालिंल्वि
षमिपुच्यते स्तेयोपातं दंड्यं अष्टगुणं मादापनीयं श्रुदस्य कर्तव्यं षष्ठ्यं पातं यकिंल्विषं श्रुदोष्टगुणं मादापयेत्तराते दंडरूपेण प्रति
पादयोदिति तत्रैकगुणं स्तामिने देयं शेषोराशः उक्तं हि चौरहतमवर्जित्येत्यादिना द्विगुणा चराणीतरां प्रतिवर्णं इतरां वेद्यादीनां
स्तियकिंल्विषाणि प्रतिवर्णं द्विगुणा चराण्यापादनीयानि वेद्यम्येषां उष्टगुणं सत्रियस्य द्वात्रिंशदुष्टं ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिगुणमिति

न

तदपि न पुत्रा न ध्या भवन्ति चैव दासता मेधनं मूलं दास्यामीति परिभाष्य कस्यचित्सकाशा इयं गृहीत्या वा गोव्याय देवान्तरगतो धीयेत तदा त
 सुतेनैव न तत्प्रतिकर्तव्यमिति । तथा तुल्यं प्रतिबुध्य विवाहं कृत्या मृते तत्पुत्रं न तुल्यं मध्यमं भवति । तथा मूलं दास्यामीति मध्यं बहु प्रीति वा मृ
 तेन पुत्रेण न तदा यत्तथा हृतं कृत्या पराजितः तत्पण्डित्य मदेव यश्चिन्त्यते तदपि न तत्पुत्रो दातुमर्हति । तथा व्यवहारे पराजितो राजा जेदं उम
 दत्तैव यश्चिन्त्यते तदा सोऽपि दंडः पुत्रानध्याभवन्तीति । निध्यान्वाधिया चितावकीतादयो नष्टाः नानंदितान् पुरुषा पराधेन । निध्यानिधे
 पः स्वद्रव्यं यत्र विस्त्रंसान्निहितपत्यविशंतिकः सानिधेयः अन्यधि रूप निधिकीमा तस्मृत्यं तरेषां सङ्गं । तत्र याज्ञवल्क्यः भाजनस्तु भनमव्याय
 स्तस्तेन्यस्य यदर्थ्यते । इयं तदोपनिधिकं प्रति देयं तथेयं दित । याचितुं ममादिष्टाभरणं । अवकीतमदत्तं मूलं अर्धदत्तं मूलं वा । अधि
 गोप्याधिः । एते निध्यादयो यदि पुरुषा पराधेन विनानष्टा भवन्ति । चोरादिभिरपहृताः सर्वस्त्वानीनां दितानां दुः । अदोषा नादुः । न केवलं पुत्राने
 वनाध्यासवेयुः किं तर्हि येषां सकाशो निधेयपादयः कृतस्तान्नापि नाध्याभवन्ति । अनिदितेति । ते यदि पूर्वदृष्टदोषाः न भवन्ति तदा सर्वमिदं
 पुरुषापधेरोक्त्यदिधारयितारः स्वद्रव्यं वन्नरहेयुः । यद्यभिभया दौ स्वद्रव्यं गृहीत्वानिध्यायुपेक्षेन स्तुतिं वा पुस्तानि धाय बहि
 निध्यादिद्वयं येषु । एते स्म पुरुषा पराधेसातिदुःखेव । स्तितः प्रकीर्णकेशो मुसली राजानमियात्कर्मचक्षणः । स्तितः सुवर्णस्तेयकृत
 सुवर्णस्तेयकृद्भिर्प्रो राजानमो सगम्यतु । स्वकर्मव्यापयन्मूयां मा भवाननुशास्विति मानवं । कीर्णकेशो मुक्तकेशः । आयसः स्वादिरो वा मुसल

४६

सप्र

जलानवतुना धृतमष्टगुणमिति विग्रहणात्सहस्रेणापि संवत्सरैर्न द्विगुण्यात्परं वर्धत इति भुक्तधिर्न वर्द्धत विश्वासार्थं यदाधीयते कांश्चाभरणदि
 स आधिः सचेतुषभुक्तः प्रभुक्तो धीन वर्द्धते भाग एव तत्र वृद्धिरिति दित्सतो वरुडस्य च धिनेनेधनं दातुमिच्छतो धर्मण्यधनं न वर्धते धवी वृद्धिस्तौ
 भावे न गृह्णाति तत्रास्मिन्नेव दिवसे परिहृते स्थायं तत्र आरभ्य न वर्धते तथा यो दित्सन्नद्धं धर्मणो राजा दिवा वरुडस्तस्यापि दातुमसमर्थस्य इयं
 तत्र आरभ्य न वर्धते अथापि दित्सन्नद्धं चक्रकालवृद्धिः वृद्धिश्च प्रत्येकमभि संबध्यते यावता कालेन यावती वृद्धिस्तस्मिन्मपि मूला
 कृत्यतावतो मूलस्य पुनर्वृद्धिश्च वृद्धिः यथा हेनारदः वृद्धेऽपि पुनर्वृद्धिश्च वृद्धिरुदाहतेति इयतः कालस्य यती वृद्धिरित्यत्र समयेन गृह्यते सा
 कालवृद्धिः कारिताकायिका शिरवाधिभोगाश्च वृद्धय इति शेषः प्रयेत् । अहीना च देशकालकार्यविस्तारपेक्षया प्रभूतान्युना वाच्यं यमेव क
 ल्पिता वृद्धिकारि यता कायिका शिरवाधिभोगाश्च कायकर्म संशो ध्यायथा । बृहस्पतिः । कायिका कर्म संयुक्तेति । व्यासस्तु । दोषवाह्यकर्म युक्ता कायिका
 समुदाहतेति । शिरवा वृद्धिकात्या यत आह । प्रत्यहं गृह्यते या तु शिरस्य वृद्धिस्तस्मात्स्मृता शिरवेव वर्धते नित्यं श्रीर्वृद्धे दान्निवर्तते । मूले दत्ते तथेव
 वा शिरवा वृद्धिस्ततः स्मृतेति । उदाहरणं । तं जुल प्रस्थस्य प्रत्यहं तं जुल मुष्टि गृह्यत इति । अधिभोगाश्चाहि नस्य क्षेत्रस्य भोगो नु भवेत्तत्राधिभो
 ग एव वृद्धिः । सा च जनेनापि वत्सरैर्न भि वर्तते । स्तत्र चोत्तमं धर्मस्यैव भवति यदा कोदा चिदापमूलप्रदं न स्य धर्मस्य भवति । अधिभोग इत्यन्ये ।

दंड्योत्सर्गो जैकरात्रमुपवसेत्रिरात्रपुरोहितः। छद्मदंड्यदंडनेपुरोहितस्त्रिगत्राजोति। सचोरसमः सचिवो मतिपूर्व सचिव्यं प्रतिप्रयाहा
रदानादि। साहचर्यं ते वेन्मतिपूर्वचोरो धर्मिनिज्ञात्वापि यदि साचिव्यं करोति सचोरसमः। चोरवदंड्यः अज्ञाते पुनरज्ञातमेव शरणं। प्रतिग्रही
ताय धर्मयुक्ते अपि श्राद्धात्मातिपूर्वचोरो यमिति ज्ञात्वापि यदि साचिव्यं करोति सचोरसमः चोरवदंड्य इति वर्तते। योन्यस्य द्वयमनेन चोरित
मिति ज्ञानं नो वततः प्रतिगृह्णाति सोपतस्मिन् धर्मसंयुक्ते प्रतिग्रहे चोरसमः। प्रकरणादेव सिद्धे अधर्मसंयुक्ते ग्रहणमन्यत्रापि पापविषय
प्रतिग्रहीतुस्तस्यापि भवतीति ज्ञापनार्थं पुरुषात्तत्पराधानुबंधो ज्ञादंडनियोगः पुरुषाद्ब्राह्मणजातिः ज्ञात्वात्तत्तदंडे बद्धो लपार्थ इ
ति। शरीरदंडे दुर्बलप्रबलौ वर्तन्ते। अपराधः साक्षात्कर्तृत्वे साचिव्यं नो वर्तन्ते चेति। अनुबंधोपपत्त्यः एतान् पुरुषादीन् विज्ञाय न द
ण्ड्योपादंडो नियोक्तव्य इति अनुज्ञानं वा वेदवित्समवायवचनात् वेदावेदां त्रयाणां चतुर्णां वा समवायः संध्यः। चत्वारो वा त्रयो यपिय दंड्यु
वदपारागाः। सधर्म इति विज्ञो यो नेतरेषां सहस्रज्ञ इति मनुः। तस्य संघस्य वचनादनुज्ञानं वा कर्तव्यं। अनुपरोधो धर्मो वचनीय इति यदि ते दंड्यु
स्तदा वक्तव्यमनुजानामित्यंगुयथेष्टमिति १२ इति श्रीहस्तकृतायां गोतमीयसूत्रात्तौमिताक्षरायां हस्तकृतोऽध्यायः १२ १३ विप्र
तिपत्तो साक्षि मिति ज्ञातव्यवस्था विप्रतिपत्तो साक्षिणः प्रवृत्त्यास्तेर्यथोक्तं तथा सत्यव्यवस्थायां। अत्र नारदः। एकादशविधः साक्षीराष्ट्र
दृष्टान्तीभिः। छतः पंचविधस्तथा षड्विधोऽस्तु उच्यते। लेखितस्मरितश्चैव यद्वचनं भिन्न एव च। गृह्योत्तरसाक्षी वसाक्षी पंचविधः कृतः।

अन्ये पुनरनिर्दिष्टाः साक्षिणः समुदाहृताः। ग्रामश्च प्रदिवा कश्च राजा च व्यवहारिणः। कार्ये धर्म्यंतरो यश्च अर्थिना प्रदितश्च यः। कुल्याः कुलीवरा
देषु सवेयुस्तेपि साक्षिण इति। तेषु नः किंयतः कीदृशा वा बहवस्त्युरनिर्दिताः स्वकर्मसु प्रात्ययिकाराज्ञानिः प्रीत्यनभिज्ञापाश्चान्यतर
स्मिन् वर्णप्रयुक्ता न्याश्रमप्रयुक्ता न्युभयप्रयुक्तानि स्थानिके मातिश्रोता निस्मार्तौ निव। तेषु निर्दिता अकरणादौ दंड्यथा करणा
द्वा। अवरः। साक्षिणे ज्ञेयाः श्रोतस्मार्तौ क्रियापरा इति याज्ञवल्क्यः। प्रत्यया विश्वासस्ते न चरंति ते प्रत्ययिकाः य एवं भूताराज्ञा मह एदोष
तया विश्वसनीयाः। अर्थिप्रत्ययिनो अन्यतरस्मिन् प्रीतयो निःस्त्रहाः। नभिज्ञापा अकृतदोषाः एवं भूता बहवः साक्षिणः स्युः। उभया
नुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मविदितियाज्ञवल्क्यः। अ भ्यंतरस्तु निधेयसाक्ष्यमेकोपि वाच्यते। अर्थिनिःप्रहितः साक्षी भवत्येकोपि
याचित इति कात्यायनः। प्रमाणमेकोपि भवेत्साहसं दुर्विशेषत इति यासः। अपिशूद्राः शूद्रा अथैव विधास्तसाक्षिणो भवेयुः किं
पुनर्दृष्टान्तय इति। एवं गुणवद्विज्ञात्वाभावे शूद्रा अथैव विधा भवतीति द्रष्टव्यं। ब्राह्मणस्त्वब्राह्मणवचनादनवरोधो निबंधश्चेत्
ब्राह्मणानां श्रोत्रियः। अस्य वृत्तांतयो सो ब्राह्मणः साक्षीत्य ब्राह्मणेनोक्ते राजा सो साक्षित्वेन नावरोधो न निर्बंधेन ग्राह्यः। अनिवध्यश्चेत्
चले वनिबधो भवति तस्मात्तद्वक्तव्ये वसाक्षी। नात्र कश्चिद्देतुरस्ति के वचनमेव प्रमाणं। अत्र नारदः। असाक्ष्यपि हि राजा ह्येष्टः पंच
विधो बुधैः। वचनाद्वाप्यतो भेदात्तस्य मुक्तामृतांतरात्। श्रोत्रियाणां वचनतः स्तेनाद्यादोषद्वयनिरोधेन द्विप्रतिपत्तिरिति स्याद्विवादे यत्र साक्षिणः।

स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टः स्वयमेवेत्ययोरदेन। मृतांतरेण्यनिप्रते सुमूर्खः श्रावितादत इति। नदिह श्रोत्रियः क्वचिदपि साक्षी न भवतीति नारदस्य पक्षः इहा ब्राह्मणवचनादेत्युक्तत्वाद्वा ह्येनोक्तः श्रोत्रियोपि सवत्येव साक्षी। नासमवेताष्टमाः प्रब्रूयुः। असमवेता असमुद्गारा ज्ञाप्रदिवाकेन वा अष्टमाः संतो न ब्रूयुः किं नु समवेताः पृष्ठाश्च प्रब्रूयुः। अवचनेन्यथावचने च दक्षिणः स्युः। ते चैवं भूतायादज्ञावन्तु।
 वनयुस्तदा दक्षिणे दुष्टस्युः इहा ज्ञादं उपपरान्नारकिणः सार्गः सत्यवचने विपर्ययेन रक्तः ब्रुवंतस्तस्य दिसत्यं ब्रुवंति तदा स्वर्गो भवति विपर्ययेऽसत्यवचने नरको भवतीति अनिवधेऽपि वक्तव्यं निबधानिर्दिष्टाः यूपमत्र साक्षिण इति। तद्विपरीता अनिवधानि रपि साक्ष्यं वक्तव्यं। ते च नारदेनान्ये पुनरपि निर्दिष्टा इत्योरप्यकथिता इष्टव्याः न पीडा कृतं तेन बंधः पीडा कृतं पीडाकरणं निबंधो निबंधनं अर्थसंबंधादपीडाकरणं हि साक्षिणं निबंधो न निरूप्यः। अर्थसंबंधादिना किंचिदपि दूषणं भवति। व्यास आह। स्तेये च साहसं चैव संसर्गं च त्रियास्तथा। गरादीनां प्रयोगे च न दोषः साक्षिषु स्मृत इति प्रमत्तोक्तेन प्रमादो न बधानं। अन्यपरवाक्ये साक्षि क्षिणाय दृढया यदुक्तं तत्रापि निबंधो न भवति। अर्थसंबंधादि दूषणं न भवति। विपर्ययेन रक्त उक्तः। न केवलं साक्षिणा एव किंतीर्ह साक्षि सभ्यराजकर्तृषु दोषो धर्मतंत्रपीडया तंत्रोक्तव्यवहारः धर्मतंत्रयोः पीडया सत्या साक्षिषु सभेषु राजानिकर्तारि च सर्वेषु दोषो भवति क त्रुहणं दृष्टं तांर्थं यद्यत्कर्तृ दोषस्ता वा साक्ष्यादीनामपीति। यद्यपि साक्षिणः पूर्वदोष उक्तस्तथापीदृश्यहणं सभ्यादीनां ससाक्षिकेपि दोष प्रायणार्थः। अन्यथाऽसाक्षिक एव व्यवहारे सभ्यादीनां दोषः ससाक्षिके तु साक्षिणो मेवेत्युक्तं स्यात्॥ ॥ शब्धेनैके सत्यं कर्म॥ ॥ यत्र साक्षिषु

इति संप्रति तद्वान्। अंसे मुसलमादायेत्यापस्तंबः। राजानमियात्कर्मचक्षणः। एवं कर्मास्मिन्नाधिममिति ब्रुवाणः। पूतो वधमोक्षाभ्यां वधस्ता उ नं मरणं। तिकं। तेनै नं हन्यादित्यापस्तंबः। सकृदेव ताडनं। गृहीत्वा मुसलं राजा स हं न्यात्तु तं स्वयमिति स्मरणं। मोक्षो मोचनं। पुनरेवं विधं माका षर्गं चेति। ताभ्यां वधमोक्षाभ्यां स्तेनः पूतो भवति। हेतोपि शुध्यति मुक्तोपि शुध्यतीति अत्र नेन स्त्री राजा यदि दयादिना तेन हन्याद्राजास्व यमेन स्त्री भवति चोरस्य ये देनस्तदस्य भवतीति। अयं तु दं गो ब्राह्मणवर्जमिति दर्शयति नशारीरो ब्राह्मणदंडः स्वयमुपस्थितस्यापि ब्रा ह्मणस्य शारीरो दंडो न कर्तव्यः मोक्ष एव। तथा च मनुः। वधेन शुध्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वेति। अत्रैव कारद्वलात्तदनी तस्यापि ब्राह्मणस्य तपसामोक्षः। न क्वापि निमित्ते हस्तच्छेदादिकमपि कर्तव्यमेवेति मत्वमर्थः। तथा च मनुः। त्रिषु वर्णेषु तानि स्युः शतं ब्राह्मणं ब्रजेति। तपस्वि ब्रा ह्मणविषयमिदं। अस्य तु यथापराधं दंडमाह। कर्मवियोगविरव्यापनं विवासनां ककरणानि यथा पुनस्तत्कर्मनिकरोति तथा कुराणं क र्मवियोगः। सर्वस्वहरणं प्रतिभूय हणमित्यादि। विरव्यापनं चौर्यनिर्देन ग्राभनगरादिश्चायोषणं विवासनं निवासनं यथापराधं ग्रामान्न गरादेः शाब्दा। अंककरणं चिह्नकरणं। अत्र मनुः। गुरुतल्ये भगः कायः सुरापाने सुराध्वजः स्तेये तु ध्वजं कर्मब्रह्म हण्यशिरः पुमानिति। एषां कर्मवियोगादीनामेन स गुरुपुगुरु णि लघुषु लघूनीति न्यायेनापराधरूपा व्यवस्था। एतन्महापातकविषयमिदं। अंककरणं तु तपस्वि ब्राह्म णस्य अपि सवत्येव। अस्तौ प्रयश्चितीसः यस्ते राजा चोरविषये चैव दंडको न वर्तते तस्यामेव त्रौ प्रयश्चिती भवतीति। तत्र वासिष्ठः

पापीयसो जीवनेन यदि त्वन्तवच्चेनेन पापीयसः पापरतस्य परपीडारतस्य जीवनं भवति तदान्तु दोषः दोष एवेति । अथ साक्षिणः केन पृष्टव्यास्तथा
ह राजा प्राद्विवाको ब्राह्मणो वा शास्त्रवित् पृच्छतीति प्राद्विविच्य वक्तीति विवाकः शन्यं कारि न बुद्धिना दृष्टिकुले । राजा प्राद्विवाकस्यात् अन्य
परतु न स्मिन्नेन नियुक्तो ब्राह्मणो वा शास्त्रवित् । तत्र मनुः । यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यं निर्णयति । तदानियुं ज्योतिषां ब्राह्मणं कार्यं निर्णयति प्रा
द्विवाकमध्याभवत् । अधिपारिभावे ऐश्वर्ये वा । आज्ञातार्थः । एवमुक्तं लक्षणां प्राद्विवाकमुपयोसी नमधिष्ठित ईश्वरं वायुणभूतः सन्नागं चतुर्काय
र्थेन तु प्राद्विवाकः । स्वयं कार्यमुत्पाद्या द्रुयेदिति । तथा च मनुः । नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं राजानाथस्य पूरुष इति । संवत्सप्रतीक्षेता प्रतिभायां यदाभि
युक्तस्यार्थिनः साक्षिणो वा प्रतिभा भवति वक्तव्यं न प्रतिभाति स्वयं ज्ञातया दृढुपेतत्वादर्थस्य वाचिरवृत्तत्वादिना दुर्निरूपत्वात्तदा संवत्सप्रतीक्षेताया
तावनवित्तलेनीन रूप्यब्रूहीति कालं दद्यात् । अत्र कात्यायनः । अस्वतंत्रजडो नमत्तवालदीक्षितरोगिणः । कलः संवत्सरादवक्रियमेव यथोपेतं । नारदः
गहनत्वादिवादानां असामर्थ्यात् स्मृतौ शिषि । ऋणादिषु हेतुकालं कामं तत्त्वबुभुत्सयति । प्रजापतिश्च दिनमेकमथ देवात्रिणि वापंचसप्तवा । कालस्तृण
दागहने आत्रिपक्षादपि स्मृत इति । धेनु उक्ती प्रजननसंयुक्ते च शीघ्रं संप्रयुक्तशब्दः प्रत्येकं संबध्यते । धेनुदि संयुक्ते विवादे शीघ्रं वादयत् ।
प्रजननविवाहजडगुत्वात् । स्त्रीदास्यादि । तथाह कात्यायनः । धेनावनु इति क्षत्रे स्त्रीषु प्रजननं तथा । न्यासे चारित्रके दत्ते तथैव कर्माधिक्ये । कन्या
दूषणे स्तयकलहे साहसिनिषो । उपधो कूटसाक्ष्ये च सधर्वा विवादयोदात्तः । आत्यर्थिके च व्यपत्तिरौ रवं यत्र विनाशस्त्याग एव च । कालं तत्र न

कुर्वत कार्यमात्ययिकं हितदिनिकात्वायनः। एवमादवात्ययिके कार्ये शीघ्रं विवादयेत्। न काले दद्यात्। याज्ञकस्यः। साहसस्तेयपां हथगोभिः
 नृपात्यये स्त्रियोः। विवादयेत्सद्य एव कालान्यत्रे छयास्मृत इति सर्वधर्मभ्यो गरीयः प्राद्विवाके सत्यवचनं सत्यवचनं श्रुता स्मृतिवोदितेभ्यः
 सर्वधर्मभ्यो गुरुतरं यत्प्राद्विवाक्येति सति सत्यं ब्रूयादिति। द्विरुक्तिः पूर्ववत्॥ ~~इति श्रीहर्षदेवकृतं योगोत्तमसूत्रं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः~~
 अध्यायः २५३ ॥ अथाशौचप्रकरणमाह शावमाशौचं दशारात्रमनृतिकदीक्षितं ब्रह्मचारीणो सर्पिडानां शर्वमिति तं शावं। अशु
 चि सावअशौचं दशारात्रं दशाहारात्रं भवति सापिडानां मृत्विगादिर्जनानां। कृत्विग्याजकः कर्मणि वर्तमानः। दीक्षितः कृतदीक्षिणीयः कर्म
 णि वर्तमानः। ब्रह्मचारी प्रसिद्धः। आवभृथं पूर्वयोराबु सचर्यं अपरस्यैकपुनरिदमाशौच उक्षणां कर्मण्यधिकारः। अमोत्यान्नत्वमस्य श्रुतादा
 नादिघ्ननाधिकारश्च। अत्रमनुः। उभयत्र दशाहानिकुलस्यानन भुज्यते। दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते। न स्पृशेत्पुनः सन्नो अतस्या
 सन्नबांधवानिति च। अगिराः स्तुतके तु यदा विप्रो ब्रह्मचारी विद्वेषतः पिबेत्पानीयमज्ञानात् समश्रीयात्स्पृशेत्तवा। पानीयपात्रे कुर्वेत्तपंचग
 व्यस्यभक्षणं। त्रिरात्रं भोजने प्रोक्तं स्पृष्ट्वा स्नानं विधीयत इति। याज्ञवल्क्यः। उदक्याशौचं भिः स्त्रियाः। तस्मिन् स्पृष्टे स्तेरुपस्पृशेदिति। सवर्तः। अ
 स्ति संनुनादूर्ध्वमंगस्य शी विधीयत इति। व्याघ्रः। मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निभिः। दहनो देवकर्तव्यं यस्य वेदानिको विधीरिति। शंखः।
 चतुर्थं दशारात्रं स्यात्प्राणनशाः पुंसि पंचमेष्टे चतुरहा बुधेः सप्तमे तु दिनत्रयादिति। एतत्सर्वं निर्गुणविषयं। पुणवद्विषयपराशरः। एका

तथा विश्वासो न भवति तत्रापथेन सत्यकर्म। रापथं कारयित्वा सत्यं वाचयितव्यमित्येके मन्यन्ते तदेव राज्ञां सण संसीदित्यादौ ब्राह्मणानां
 तेष्वपथेन सत्यकर्म। देवसंसीदित्वा देवतानां सन्निधौ ब्राह्मणानां संसीदित्वा परिषदि वा भवति क्षत्रियादीनां। अर्थगुरुत्वलघुत्वापेक्षो विकल्पः।
 महत्यर्थं देवतानां सन्निधौ अल्पार्थस्यान्यत्रेति। अत्राह्मणानामिति वचनाद्ब्राह्मणानां रापथकर्म न भवति। अत्रैव ब्रूः। एते देहीति ब्राह्मणसत्यं
 ब्रूहीति राजन्यं गोबीजकांचने वैश्यं सर्वपातकेशूदं। एवं च साक्षिणः पृष्ठे दूरे युक्तमनो नृप इति। मनुस्तः। सत्येन रापथे द्विप्रक्षत्रियवत्
 नायुधैः। गोबीजकांचने वैश्यं शूद्रं सर्वपातकेशूदं। विपर्ययेनैव न इति। सामान्येन साक्षिणो दोष उक्तः। इदानीं व्यवहारीयशेषो दोषविशेष
 माह शुद्रपश्वनृते साक्षी दशहंति शुद्रपश्वो जाविकादयस्तद्विषये नृतवदने साक्षी दशहंति। तेषां दशानां वधेयावान् दोषस्तावानस्य स
 वंतीति दंजप्रायश्चित्तं अपि तदनुगुणं दृष्टव्यं गोश्वपुरुषभूमिषु दशगुणात्तरान् उक्तानामुत्तरं दशगुणान् दशगुणात्तरान् गवां दशविषय
 नृते साक्षी पूर्वोक्ता दशगुणात्तरं तद्वधा दोषयुक्तो भवति। एतेषु दशगुणात्तरादुक्तं भवति। गवानृते साक्षिणो गवां तदनन दोषः। अश्वानृते अश्व
 सहस्रहनन दोषः। पुरुषानृते युतपुरुषहनन दोषः। मृग्यनृते यस्य माभूमिस्तज्जातीयानां लक्षहनन दोष इति। पंचपश्वनृते हंति दशहंति गवानृ
 ते। शतमश्वानृते हंति सहस्रपुरुषानृते इत्येतत्तत्तं न शुद्रपश्वदि विषयं सर्ववाभ्रमो यदि वा भूमि विषयं सर्वमेव सनुद्यजानो हंति। यामदे

श्रुदेष्टु। अत्रेण श्रुतिरिति प्रकृतं। एषां दत्ताद्यपेक्षया व्यवस्था। अधिकवर्णविषये मनुः सर्वे नूतनमवर्णानामात्रोचं कुर्यादिति। तद्वर्णविधिदृष्टेन च
 वृशोचं च योनिस्थिति। उत्तमवर्णानामवर्णादिनिमित्तमात्रोचं मुक्तवर्णविधिदृष्टेन प्रकारेण कुर्यात्स्थेयोनिषु तु स्वशोचं च जातिनिमित्तं कुर्या
 रिति। अतएव ज्ञायने मातृजातिप्रयुक्ता अनुत्तमानाधर्म इति। तत्रेदं पुनरापत्तितत्वे ध्यायन्। अतीत्यस्य प्रतियोग्यपेक्षया शाव
 माशोचं दशरात्रमिति प्रकृतं दशरात्राद्यभिसंबध्यते। शावस्य दशरात्रादेराशोचस्य मध्ये तस्मिन्वर्तमाने यद्यन्यथा शावोचं समानकालं न्यूनका
 लं वा पुनरापत्ते दाम्भे ततः शेषेण पूर्ववर्तमानस्य दशरात्रादेर्योनिशिष्टान्यहानितैरेव ध्येयम्। न पुनरापत्तितत्पकालप्रतीक्षेति। अत्र जनने
 योवमित्यतिदेशात् पूर्णस्य जननाशोचस्य मध्ये समानकालं न्यूनकालं वा जनने शोचमाम्भे वेण ध्येयम्। अत्र न्यूनकालस्याशोचस्य मध्ये पू
 र्णकालपाते तैरेव गच्छति। अत्र मनुः अंतर्देशाहेत्याने चेत्पुनर्मरणजन्मनि जावत्स्यादशुचिर्विप्रोयावत तस्यादनिर्देशमिति। दवरुः। अद्यानां
 योगपद्युक्त्या श्रुतिर्गरीयसीति। अंगिराः। मातृमये प्रमीतस्य मधुधेः प्रियेतेपिता। पितुः शेषेण श्रुतिः स्यान्मातुः कुर्यात्पक्षिणीति।
 सूतकादिगुणं शावशावद्विगुणमात्रं। आर्तवादिगुणात् तूतिरस्ततोपिशवदाहक इति वृथात्रिः। अनेन दाहकस्य सूत्रिकायाश्च पूर्वशोचो
 चोत्तरस्य न श्रुतिरिति। अत्र षट्त्रिंशन्मतं। शावाशोचे समुत्पन्ने सूतकं तु यदा भवेत्। शावेन ध्येयते सृतिर्न सृतिः शावशोचिनीति। श्रुति
 रिति दाम्भ्यां। पूर्वस्मिन्नाशोचे रात्रिशेषसतियद्यन्यदापत्ते ततो दाम्भ्यामहोभ्यां ध्येयम्। प्रभातेति च। अथ दशाहादोयनीते परे ध्येयप्रभाते संग

वेयद्यन्यदापत्ते ततस्ति सः ध्येयम्। अत्र मनुः। विगतं तु विदेशस्त्वं कृणुयाद्यो ह्यनिर्देशः। यदेवं दशरात्रस्य तावेदेवाशुचिर्भवेदिति गोत्रांशमाह
 तानामन्वक्षः। गवार्थे ब्राह्मणार्थे वदतानो ये सपिंडास्तस्मात् शोचमन्वक्षः। अन्वीक्ष्यते प्रत्यक्ष्यते शावत्तावत्संस्कारांते स्म तावत्पुनरिति। अत्र स
 द्यः शोचधिकारे मनुः। गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चैव तर्हि मपि इति। गवब्राह्मणेन वा ये हतस्तज्ज्ञानीनामशोचमन्वक्षमिति वार्थः। तथा होत्रा
 नाः गोभिर्हतानां ब्राह्मणेर्हतानां च सद्यः शोचमिति। राजकोधाद्ये हतानामित्युपसमस्तमपेक्ष्यते। राजकोधाद्ये हतानामशोचमन्वक्षमिति
 च। युद्धे। चकारो नुवर्तते। युधे च हतानामन्वक्षमशोचमिति। अत्र मनुः। डिं बाह्वहतानां च विद्युतापाथिवेन च। डिं वोजनसमर्हः। सद्यः शोचं प्रकृ
 तं। पातंतरत्वं सत्यं नरोचते। यदि वा स एव पाठः। आयुध इति तु पदद्वयः। आयुधमायो धनं संग्राम इति। सर्वथान् संसमासान् शोचते। अत्र मनुः।
 शस्त्रमिविषादकोद्वधनप्रपतनमन्वक्षः। प्रायेण महाप्रस्थानं तद्यनेन नोपरि जभयादिना संभवती। तीक्ष्णमित्युक्तं। एवमुत्तरेष्वपि यथा संभ
 वमिच्छानिष्ठे दृष्ट्ये। अशमोजने अशनमात्राः स एव प्राक् सत्यवभाज्यद्वये कोधादिना सो जनीन इति। शस्त्राग्नौ विषादकोद्वधानि प्रसिधानि।
 प्रपतनं पर्वनात् रक्षादापतः। एते प्रायादिभिरात्मव्यापादने चकारादनैरेव विधेरन्वक्षमशोचमिति। अत्र ब्रह्मपुराणे। कोधात्प्रायं विषे वद्वि
 शस्त्रमुद्धनं जलं। गिरि रक्षप्रपातं वा ये कुर्वन्ति न राधमाः ब्रह्मदंडं हता ये च ये चैव ब्राह्मणेर्हताः महापातकीनो ये च पतितस्तत्प्रकीर्तितम्। पतितानां
 न दाहः स्यात्स च स्यादस्ति सं च यत्र न चाश्रपातः पिंडो वा कार्यः शुद्धक्रियान् चेति। अत्र गिराः। यदि कश्चित्प्रमादेन धियेता न्युदकादिभिः तस्याशोचं

विधातयंकर्तव्याचोदकक्रियेति सपिंडनामित्युक्तं केते सपिंडात्तानाह पिंडनिवृत्तिः सप्तमे पंचमेवा । कूटस्थमारभ्य सष्टपर्यंतं सापिंडं सप्तमे नि
वृत्तिः । केवलं सप्तमे सोदंकत्वं सप्तमे तु निवृत्तिरित्युक्तत्वात् ततः परं संगोत्रत्वं मेव । पंचमेवोत्तरयुक्तं तदौ सप्तमि रित्युक्तविषयः । तत्रापि यथा
सप्तमं दृष्टव्यं । एवं चार्थः । पितृपितामहप्रापितामहम्यस्तत्परमपि द्वाभ्यामित्यात्मना वष्टपर्यंतं पिंडं दद्यात्सप्तमे तु निवृत्तिः । पंचमेवोत्तरयुक्तं
कापुत्रविषयमेतत् । अत्र बोधायनः । कथमुत्पले पुत्रिकापुत्रस्य पिंडदानं एतत्तमुत्पले पितृमर्मपितामह एव त्वामनु एतत्तमुत्पले पितृ
महमर्मप्रापितामहये च त्वामनु एतत्तमुत्पले प्रापितामहमर्मपरिप्रापितामहये च त्वामनिति । अस्यैव पिंडं दत्तः पंचमेवोत्तरयुक्तं निवृत्तिः ।
मत्स्यपुराणे । उपमाजश्वतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिंडभागिनः । सप्तमः पिंडं दत्तेषां सापिंडं सप्तपौरुषमिति । जननेत्येवं । शावमाशौचं दत्ता
शत्रुमित्रादिः प्रभातितस्मिन्निमित्तं तस्यातिदेशः । यथा शावमाशौचमेव तत्र नोपि दृष्टव्यं । मातापित्रोस्तन्मातुर्वी । तज्जननाशौचं मातापि
त्रावा मातुरेव यामुख्यत्वाज्जनन्याः पितुः प्राणैर्जातीनां । तत्र व्याघ्रः स्तकं तु सपिंडानां पित्रोर्वा मातुरेवोत्तरयुक्तं । मातापित्रोर्वीति निमित्त
त्वादिति । मनुस्मृतौ । जननेत्येवमेव स्यान्न पुण्यं शुद्धिं मिच्छतां । सर्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तस्मै स्तकमिति । याज्ञवल्क्यः । त्रिरात्रं द
त्तारात्रं वा शावमाशौचमिच्छते । कनैह वर्ष उप्तयोः स्तकं मातुरेव । बोधायनः । जनने तावन्मात्रापित्रोर्दत्ताह माशौचं मातुरेव के
तव्यं परिहरणात्पितुरित्यपरे । शुक्रप्राधान्यादयो निष्पाद्यपुत्राभूयं ते मातापित्रोरेव तु संसर्गसामान्यात् । अगिराः । नाशौचं स्तकं

५२

हालुध्यते विप्रो योमिवेदसमन्वितः । अहात्केवलं वेदस्तु द्विहीनो दशमिदिनैरिति । बृहस्पतिः । त्रिरात्रेण विश्वमेतु विप्रो वेदमिसंयुतः पंचाहेन मि
दीनस्तु दशाहादुत्तमणवुवेशति । अत्र ब्रह्मचरिणो गृहस्थव्यतिरिक्तानामाश्रमाणां मुपलक्षणं । अत्र बृहस्पतिः । नैष्ठिकानां गृहस्थानां यतीनां ब्रह्म
चरिणां । नाशौचं स्तकं प्रोक्तं शावमाशौचित्येव चेति । दीक्षितस्य ग्रहणं चाद्रयणां दत्तं प्रवृत्तानां मयुष्यलक्षणार्थं । अत्र वासिष्ठः । नराज्ञामथ चोक्त
स्ति त्रतीनां सत्रेण तथा । एदं स्नानमुपसीनाः सत्रपूजाहिते सदीते । एकादशं सत्रियस्य । दीक्षितब्रह्मचरिण्यतिरिक्तज्ञानिमरणक्षत्रियस्य कादश
रात्रे भवति । द्वादशरात्रेण ते याज्ञवल्क्यः । पंचदशरात्रेण तिसृषुः । दशरात्रेण तिसृषुः । षोडशरात्रेण तिसृषुः । एतेषां स्तकाभि
स्तु । आश्रमासमासव्यासापेक्षो विकल्पः । द्वादशरात्रं केचन स्यात् । आश्रमके । एदं शौकात्रं पराशरः । विंशतिरात्रं वासिष्ठे पीनसी । पूर्ववत् विकल्पः ।
माससूत्रस्य । ससूत्राणामर्धमासमित्युक्तानां । सत्रे वा णकात्परिचरंतः तेभ्यो वृत्तिलिपंते ते ससूत्राः । साहिते वा मुत्तमावृत्तिरित्येवोचाम ।
दासविषये तु बृहस्पतिः । दासां ते वासिष्ठतकाः । त्रिष्टयाश्चैकत्र वासिनः । स्वामितुल्येन शौचेन शुध्यन्ति मृतस्मृतक इति । अत्र क्रमविवाहबो
धात्मनः । अत्र विदूषूः जातीयस्युर्विप्रस्य बांधवः । तेषामेव शौचे विप्रस्य दशाहं । धीरिण्येतराजन्येवैभ्या वयेव हीनजातिषु बहुषु । स्वमेव
शौचं कुर्यातां पिशुन्यर्थमसंशयमिति । बृहस्पतिस्तु । शुध्ये द्विप्रादशाहेन जन्महान्योः स्वयानिषु सप्तपंच त्रिरात्रे स्तकं शत्रुविदूषूः द्यानि
क्षितिः । अत्र वेत्तव्यं विशेषमाह । द्वादशरात्रस्य शत्रुविदूषूः सपिंडं दद्यात् । त्रिरात्रे करात्रेः क्षत्रियस्य विदूषूः द्याः । षोडशरात्रे त्रिरात्रेभ्यां वैश्य

स्तु

अनाथब्राह्मणं प्रेतं येवहंति द्विजातयः। पदे पदे क्रतुफलं मानुष्यालं भजति। प्रेतस्पर्शनसंस्कारे ब्राह्मणेनेव द्रव्यते। वोढस्त्रेवाग्निदंतात्सर्व
स्नातव्यविशुध्यतीति। प्रेतोपस्पर्शनद्रव्यारभ्य सर्वेषां वर्णाणां अहंसा अत्युत्कटविषयमिदं आचार्यतत्पुत्रस्त्रीयान्यविशेषेषु चैवं
उपनीयतु यः शिष्यमित्यादि नोक्तलक्षण आचार्यः तत्पुत्र आचार्यपुत्रः आचार्यस्त्री। यद्व्यायजनीयः। क्रतुविषयक्षययजमानः प्रसिद्धः। ए
तेषु मृतेषु चैवं ग्रहमिति। विज्ञानी यन्निर्हरविषय आह अवरश्चेदूर्णः पूर्ववर्णमुपस्पृशेत् पूर्ववावरंतत्र शावोक्तमाशौचं अवरोक्ष्य न्य
क्षत्रियादिः ब्राह्मणोपेक्षया। पूर्वो ब्राह्मणादिः क्षत्रियापेक्षया तयारन्या न्यनिर्हरेशवजात्युक्तमाशौचं भवति ब्राह्मणानिर्हरेण क्षत्रियस्य द
शरात्रं क्षत्रियस्य निर्हरेण ब्राह्मणस्यैकादशरात्रमित्यादि। अत्रैव भृत्यर्थे व्याघ्रः। अवरश्चेदूर्णमिव रं वावरोयादे। वहकृवंतदाशौचं। दृष्टा
र्थे दृगुणं भवति। ब्रुधिपूर्वं शावस्पर्शनमात्रं प्रासंगिकेन सहसु। समार पतितचांडालसूतिकोदक्यात्रावस्पृष्टत्वात्पुत्रस्यैव निसेवे
दकोपस्पर्शनाकुध्येत् पतितो ब्रह्महादिः चंडालसूतिकोदक्यात्रावाः प्रसिद्धाः। एतेषां स्पृष्टेन तत्पुष्टेण च स्पृष्टेन तदुपस्पर्शनेन तत्पुष्ट
त्पुष्टेण स्पृशेत् सचेत्तदुदकोपस्पर्शनात् स्नानाकुध्येत्। स्नाने सचेत्तत्तं न शुद्धो। अतः क्रियाविशेषपाठयुक्तः। अबुधिपूर्वं तु मानवं। दि
वाकीर्तिमुदक्याचपतितं सूतिकं जया। शावंतत्पुष्टिर्न चैव स्पृष्टास्नानेन शुध्यति शावानुगमनेन अनुगम्य च यो प्रेतं ज्ञातिमज्ञा
तिमिव च स्नात्वा सचलः स्पृष्टो भिद्युतप्राप्य विशुध्यतीति। घृतप्राशनाहर्ध्वं मापि स्नानं केचिदिच्छन्ति। तत्र मूलं मृगं याशवत्क्यापि।

प्राक्तं सपिंडा नांकथंचन। मात्रापित्रोरशौचं स्यात्सूतके मातुरेव वा। यमः। सर्वेषां शावमाशौचं प्रातपित्रोस्तसूतकं। मातुर्वसूतकं तु स्यादुप
स्पृश्यपिताशुचिः। शौरवहिरिवेतो। जननेथेवं। तत्र मातपितरावेवाशुचीनमातेत्येकइति। पेठीनसिः। सपिंडाः शुचयः सर्वमातपित्रोस्तसूत
तकं। सूतकं मातुरेव स्यादुपस्पृश्यपिताशुचिरिति। अत्रेव ताद्येपे शौदशाहेतेषां विकल्पः। अन्ये जल्यंते अनाधिकारलक्षणमाशौचं सर्वेषां भ
वति। उभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति मानेव दर्शनात्। अस्पृश्यता लक्षणं तु मातपित्रोरैव। गृहंतरे च सतस्तत्संगमगच्छतः
पितुश्चनेति। सूतके सूतेकावर्जं संस्पर्शानि निषिध्यत इति त्वपठति। गर्भमाससमारब्धीः संसने गर्भस्य आचतुर्थ्याद्भवेत्त्रावः पातः पंचम
षष्ठयोः। अत ऊर्ध्वं तु नारीणां स्रावः असवत्त इति। तिस्रेण भविष्यदः ताः सर्वाः संसनेन शरे नोच्यते। यावति मासमासं गर्भस्य संसने तस्मात्समा
रात्रीराशौ च भवति। अत्यंतसंयोगो द्वितीया द्वितीयमासादियथा माससंख्या न्याहसीति। अहं वा द्वितीयेपि मासे अहं वा भवति। चतुर्ष्वुत्कर्षः।
अत्राचोर्ध्वं दशाभ्यां क्षिणी दशमीग्रहणं दशाहोदः परिपूर्णो ब्रौवस्थापलक्षणं। अहं यममध्यगतारक्षिः पक्षिणी रात्रिद्वयमध्यातमह
र्वा। पूर्ववद्वितीया प्राप्तिः। विपत्तिप्रकरणान्मरणनिमित्तमूर्ध्वं दशाहाद्यैश्चकारेति कोतेयीदं ज्ञातिमरणं अनुयाततः पक्षिणी माशौचं भवति। तदेवा
प्रवृणेत दहरंतं रात्रिपरिपूर्य आहः। रात्रौ प्रवृणेत सारात्रिपरिपूर्य होरात्र इति। अत्र मनुः अत्रि कोते दशाहं बुधिरात्रमशुचिर्भवेदिति। तथा जावालः।
अतीते सूतके स्वत्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति। अत्र सूतकत्राह आशौचमिति पयामुः। विष्णुः। यतीते त्वांसवत्सरस्य मरकात्रेण एषा दशकुलधमापि

विनुध्यति। अस्मिन् च यनाद्धं मासो यावद्दिजातयः। अहोरात्रेण शुध्यति वाससां सालनेन च। अतः प्रसक्ता नुप्रसक्तेन शुनश्च उपसमस्त
मयि स्थिते शुनः चोपस्पर्शने सत्वे उदकोपस्पर्शना बुध्यते। एतद्योग्यकारणं तत्कृष्टिष्यति व्यर्थं। यनुपहन्त्यादित्येके एके तु यदंगं श्वोपह
न्यात्तस्यैव प्रक्षालनमिच्छति। तत्रापस्तवीयो विशेषः। शुनोपहतः सत्वे लोवागा हेमप्रक्षाल्यवातदेशमग्निना संस्पृश्य पुनश्च क्षाल्यपादौ च त्वम्यप्र
यतो भवतीति। ऊर्ध्वनाभे स्पृशेत्स्नानं च धः प्रक्षालनमिति व्यवस्था। जालुकर्ण्य आह। ऊर्ध्वनाभेः करोमुक्ता स्पृशत्यंगरवगाथादि स्नानं तत्र
विधातव्यं शेषे प्रक्षाल्य शुध्यतीति उदकदानं सपिंडैः कृतं तूडस्य दूतं तूडं तस्य प्रतस्य सपिंडैः उदकदानं कर्तव्यं। यावदाशौचं ततो वा
गिति। अग्नि संस्काराण्यस्यैव। यथा लोकसिः। तूष्णीमेवोदकं दद्यात्तूष्णीमेवाग्निमेव च। सर्वेषां कृतं तूडानां मन्यत्रापि च याद्वयमिति। एवं क
तं तूडस्य नियतोऽग्नि संस्कार उदकदानं च। अतः तूडस्य त्वनियतं। तदकरणेन प्रत्यवायः। तूडाकरणेन काठो लक्ष्यते। तृतीयं वर्षं। बद्धु
स्मृतिषु तथा दर्शनात्। मनुरप्याह। नात्रि वर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकत्रिया। ज्ञातदंतस्य वा कुर्यान्नाग्निं वा पि कृतं सतीति। अय्युः कग्रह
लाभो ध्वं देहिकस्योपलक्षणं। तत्र देवलोको विशेषमाह। द्वादसा द्वात्सरादव किंपौ गंडुमरणं सति। सपिंडीकरणं न स्याद्देकोद्दिष्टानि कारयेदि
ति तत्कृष्टिणां च तदुदकदानो ह्यीणां च कृतं चोला न कर्तव्यं एके प्रज्ञानो एकमन्यं ते प्रज्ञाना मेव ह्यीणां उदकदानं प्रज्ञानां तु न वेति।

५५

प्रज्ञानां च भर्तृपक्षे रयं। अथाशौचकाले ज्ञातयः कथं वर्तेत। अधः शय्यासनिनो ब्रह्मचरिणः सर्वे भूमावेव शयीरन् भूमावेवासीरन् न क
दासनादिषु। मेधुनं वज्रं येयुः सर्वप्रहरणं समानोदकार्थं नमार्जेयीन् मार्जनं गात्रमेषां कर्षणं। तत्र न कुर्युः मासं न भक्षयेद्युः प्रक्षालना
त् प्रक्षालनं श्राद्धस्य आतदंतं मासं न भक्षयेद्युः प्रथमतः तृतीयसप्तमनवमे प्रदकत्रिया प्रथमादिष्वहस्सु सपिंडैः प्रेताय तिलमिश्रमुदकं दे
यं। एवं गोत्रायै वैशर्मणे प्रेतायै तिलोदकं दद्यात्। प्रथमे हनि त्रीनु तृतीये नवसप्तमे अंशं नवमे त्रयांश्च इति पंचसप्तति तैलं जालियो
देयाः। आचारस्तु प्रथमे द्वि त्रय द्वितीयो दिष्टे वो तदं दीयेत वाससां च त्यागः उदकदानकाले परिहितानि वासोमि प्रथमतः तृतीयसप्तम
नवमे पुत्याज्यानि। केमण अग्न्यानि परिधेयानि अंत्यंतानां वर्णं धृत्याः शूद्राः तेषां मित्येनवमे हनि वाससां त्यागः दंतजन्मादिमातृ
पितृभ्यां दंतजन्मपृच्छते पुत्रस्य मातापितरा उदकं दद्यात् तूष्णीमाता बालदेवांतरित प्रव्रजिता सपिंडानां सधः शौचं बालो ह्यतूडः
देवांतरितो देवो न व्यर्हतेः देवांतरस्तः। प्रव्रजितानेष्टिकावान प्रस्तुपरिवाजकाः। असापिंडाः समानोदकाः तेषां मरणे ज्ञातीनां सधः शौचं
स्नानेन शुभिः। बालविषययाज्ञवल्क्यः। ऊर्ध्वदिवाधिकं प्रतं निखने चोदकं ततः। आदंतजन्मनः सधः आचोला चैत्रिकी स्मृता। त्रियत्रमात्र
तादेवाद्द्वारान्मृतः परमिति। अंगिराः। यद्यथ कृतं चोदकं ज्ञातदंतस्तु संस्तुतः। दाहयित्वा तथा येन क्वाशौचं अहमाचरेदिति। मनुस्मृतिः। ऊर्ध्वदि

गो ०८०

५६

वार्षिकं प्रेतो निदध्युबं धिवाहति । अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थि संचयनादृते । नास्य कार्यो भिसंस्कारो मपि कार्यो दका क्रिया । अरण्ये काष्ठवत्पुष्पाभिश्चैव युज्यते मेव लि
 त्ति । आश्विनयनः । अदंतजाते पीजाते चैकाहमिति । आपस्तंबस्तु । मातुश्च स योनि संबंधो भ्यः पितुश्चासप्तमात्पुरुषात् । यावता वा संबंधो ज्ञायते तेषां प्रेतेशू
 र्दकोपस्यर्चनं गतो न्यारहायापारे संवत्सरात्मातापितरा चैव तेषु भर्तारश्चैति । एतेषां देशकुलधर्मापेक्षा व्यवस्था । अत्र कन्याविषय आपस्तंबश्च अत्रोक्तो
 यांतुकन्यार्यस्यः शौचं विधीयते । अदस्त्वदतकं न्यासु बाते पुष्पविशोधनमिति । इदं चोक्तं । व्याघ्रजाह । बाले मृते सपिंडानां सद्यः शौचं विधी
 यते । दशाहेनैव दंपत्याः सौदराणां तथैव चैति । इदं तु स्मृतकं दशाहं तर्पणविषयं । तथा च । अतर्दशाहे जातस्य शिशोर्नैकमणं यदि । स्मृतकं नैव
 शुद्धिस्त्यापि त्रयोः शातातपो ब्रवीत्तु इति । राज्ञां च कार्यविरोधात् । राज्ञश्च सद्यः शौचं । कार्यविरोधात् कार्यं प्रजारक्षणदि । बहुवचनविदं दशाहे च
 न्यमात्यादयस्तत्कार्यं वंस्तस्मै धामायि । यस्य चैव छतिपार्थिव इति मनुः । ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानि वृत्त्यर्थं । ब्राह्मणस्य च सद्यः शौचं स्वाध्यायनि
 वृत्तिर्माहुरिति । बहुत्रोक्तस्य स्वाध्यायपयित इदमुक्तं । **इती श्रीहरदत्तकृता योगोत्तमीयस्मृत्यौ मिताक्षरायामनुदे शो ध्यायः १४ १४ १४**
 अथ आधं । अथ ब्राह्मणधिका रार्थः । आधं नाम कर्मार्थं क्रियते । अध्यायत्रयं विद्यते त आधं । तच्च पंचविधं । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं वृद्धि आधमथा
 परं । पार्वत्ये चोक्तविशेषं आधं पंचविधं बुधेः । तत्र नित्यं मन्त्राह । दद्यादहरहः आधमन्त्राद्येनौदकेन तु । पयोमूलफले वा पिपितृभ्यः प्रीतिमाह नृणां

५६

स्पृष्टमिष्टं तमुक्तं शुचिरिति एतावदाह । इदं सजातीयविषयं । ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्यानुगमने वसिष्ठोक्तं । मानुषास्त्रिभिर्बन्धं स्पृष्टुं त्रिरात्रमा
 शौचमस्निग्धं त्वहारत्रयं वा नुगमने चैवमिति । एवमिति त्रिरात्राहारत्रयोरिति देशः । अत्र क्षत्रियानुगमने एकरात्रं वैश्यानुगमने त्रिरात्रमि
 तिव्यवस्था । शूद्रानुगमने त्वगिरसं । प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणे ज्ञानं दुर्वलः । अनुगच्छेन्नियमानं त्रिरात्रं सोऽशुचिर्भवेत् । त्रिरात्रे तु ततः पूर्ण
 नदीणां तासमुद्गा । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्रांश्या विभुध्यतीति । क्षत्रिये वैश्ययोर्वैश्यशूद्रानुगमने ब्राह्मणवत्कल्ये । क्षत्रियस्य शूद्रा
 मने एकरात्रं प्राणायामशतं च । मनुः । नारं स्पृष्टुं स्निग्धं सस्निहं सवासाजलमाविशेत् । अचम्ये वृत्तं नृत्तं हं गां स्पृष्ट्वा वीक्ष्य वारीविं । इदं बुधेः पूर्ववि
 षयं । बध्ममनुः । दहनं वरनं चापि प्रतस्थान्यस्य गोविन्दं न कुर्यादुभयं तत्र कुर्यादेव पितुस्तदा । ज्येष्ठस्य चानपत्यस्य मातुलस्य सुतस्य चैति ।
 पितुरिति मातुरप्युपलक्षणं । आतुरव्यंजने पारस्करः । अस्ति संचयनादवकिरुदित्वा स्नानमाचरेत् । अंतर्दशाहे विप्रस्य ऊर्ध्वमाचमने स्मृ
 तमिति । विप्रस्य मृतस्यांतर्दशाहे रुदतो सर्वेषां वर्णानां समानमिदं । अत्रोक्तं । सर्वस्यैव प्रतस्थ बांधवैः महाश्रुपातं कृत्वा स्नानेन कृतं स्निग्धं
 चयसंचलस्नानेन शुद्धिर्बिति प्रकरणाद्भ्यते । इदं क्षत्रियादिमरणे समानाफलानां रादने शूद्रवर्तहीनवर्णविषयानुरव्यंजने ब्राह्मणपुराणप
 रंति । अतोऽस्ति संचयविप्रोति क्षत्रियवैश्ययोः न दारुणातः संचलस्मृद्धितीये हीनशुध्यति । कृतं तु संचयं वप्रश्नानेनैव शुचिर्भवेदिति । क्षत्रि
 यस्य वैश्यातुरव्यंजने यैवमेव कृतं हितं । शूद्रानुरव्यंजने पारस्करः । अस्ति संचयनादवकियादिविप्रोऽश्रुपातयेत् । मृतशूद्रग्रहं गत्वा त्रिरात्रं

का

तः सामावास्या। तत्र पितृभ्यश्च दुवचनात्पितृपितामहप्रपितामहेभ्यो दद्यात्। दानप्रकारोऽष्टोक्तः। होमो ब्राह्मणभोजनं पिंडनिर्वणमिति। इह तु
ब्राह्मणभोजने विस्तारः॥ ॥ पंचमी प्रभृति वापरपक्षस्य॥ ॥ अपरपक्षस्तस्य पंचमी प्रभृति वा दद्यात्॥ ॥ यथाश्राधो सर्वस्मिन्वा॥ ॥
सर्वस्मिन् अपरपक्षे दद्यात्। यथाश्राद्धं यथाश्राधं भवति तथेति॥ ॥ इत्येदेन ब्राह्मणसन्निधाने वा कालनियमः॥ ॥ तिलप्राप्त्या रभ्यवक्ष्यमा
णं तत्र प्रशस्तं इत्यं। देशा गयः पुष्करादिः। पुष्करे धेक्ष्यं श्राधं कुरुक्षेत्रे तथैव च। दद्यान्महोदधौ चैव देवगोष्ठे गिरीतथेति यासः। यद्ददाति गया
स्तु श्रसर्वमानस्य मश्रुत इति याज्ञवल्क्यः। ब्राह्मणाः पंक्तिपावना वक्ष्यमाणाः। षडंगविदादयः। एतेषां इत्यादीनां सन्निधाने समवाये कालनि
यमः। सन्निधिरेकालनियम इति। वाचा चैविकल्पार्थः॥ ॥ श्रुतिः प्रकर्षद्वयसंस्कारविधीनस्य॥ ॥ अन्नस्य सस्य भोक्त्या र्गुणविध
यः पायसत्वादि सधत्वादयः। संस्कारविधयो मर्जने मरीचजीरकलवणादिभिरसुरभीकुराणादयः। एतान्यथा शक्तिप्रकर्षप्रकृष्टां कुर्या
त्॥ ॥ नवावरान्भोजयेदयुजः॥ ॥ नवसंख्या श्रवणेषां तेन वावरास्तावन्तं ब्राह्मणभोजयेत्। अयुजः अयुगमसंख्यात्। तत्र नवपक्षे पि
त्र्ये त्रीन्पितामहार्थं त्रीन्प्रापितामहार्थं त्रीन्। अत्र नवपक्षादधिका अपि भवति। पंचदशैकीकृत्या दयः। अयुज इति वचनाद्वा दशादिव्या
वृत्तिः॥ ॥ यथोक्तं ह वा॥ ॥ यथा सामंभ्यो नवभ्यो वर्गपि भोजयेत्। अयुज इत्यनुवर्तस्तीनेव। तथा चापस्तवः अयुगमस्य वरा नितीति। रा
स्त्रांतरेषु विश्वेष्यो देवभ्यो ब्राह्मणभोजनमाश्रति। मातामहानां च यथाह याज्ञवल्क्यः। हो देवप्राकृत्य उदकुपि च एकैकमेव वा। माता

५१

महानामथैवं तंत्रं वा वैश्वदेविकमिति। एकैकमेवेति देवानामेकः। पित्रादीनां त्रयाणामेक इति। मातामहानामथैवं पितृश्राधवद्वा देवमाताम
हार्थं त्रयः। वैश्वदेविकं तंत्रं वा भवति। पितृश्राधस्य मातामहश्राधस्य च। कीदृशान् भोजयेत्। श्रोत्रियान् श्रूयवयः शीलसंपन्नान् श्रोत्रि
यानधीतवेदान् वा कसंपत्तिस्तुषि क्षितं वाक्यं संस्कृतभाषणादि। रूपसंपन्नान् सोम्यमेवानन्यनाधिकंगान् शिवाद्यदृष्टितान्। वयः स
पन्नानतिवृत्तान्। शीलमेतः कारणमुद्धिस्तसंपन्नान्। एवं गुणान् भोजयेत्। युवभ्यादानं प्रथमं। एवं गुणभ्या युवभ्यः श्राद्धदानं मुख्यः
कल्पः। एके पितृवत्। एके मन्यते पितृवपि त्राद्यनुत्पदानमिति। पित्रे तस्य भोजयतामहायवधः। प्रपितामहायवधत इति। न च तेन मि
त्रकर्म कुर्यात्। न च तेन श्राधेन मित्रकर्म कुर्यात्। येन मंत्री कार्या तस्मिन् नार्थोक्षितं न भोजयेत्। मित्रलोपकारार्थं न भोजयेदित्यर्थः। श्रा
पस्तस्त्वनर्थो पोक्ष्य भोजयेदिति विशेषणम्। पुत्राभावे सपिंडो मातृसपिंडाः शिष्याश्च दद्यात्। पुत्रादयुरिति प्रथमः कल्पः। तदभावस
पिंडाः श्राद्धतस्तुत्रादयः। तदभावमातुलं सपिंडा मातुलतस्तुत्रादयः। तदभावशिष्याः तदभावश्रूणाचार्यो शिष्याभावोऽक्षिप्तस्त
दभावश्रूणाचार्यश्च दद्यादिति = ५ = श्रोत्रियादित्वे सत्यपि वर्ज्यम्। न भोजयेत्तनूदी वपितनूनास्तिकत इति वीरहाद्यदिधि
पुदधिपूर्णाः स्त्रीयाभयाजवाजपाठाः स्मृतिमिधपकुचरक्त्वाक्षिप्रातिहारिकान् स्तनोहरण्यस्तनः। स्त्रीवामाद्यधीर्यः न तृतीयाप्र

कतिः अत्रोत्रियत्वात्। पतितो ब्रह्महृदिः। नास्तिकः प्रत्येकभावापवादी। तद्वृत्तिनास्तिकवृत्तिः। प्रत्येकभावमंगीकृत्यापि यस्तदनुकूलं न च एतसंमग
वशात्। वीरहाया बुद्धिपूर्वममीनु द्वासयति सत्यामप्युपपन्नो। श्रूयते। वीरहावा एव देवानां यो ममुद्वा स्यत इति। अथैदिधिषु इति दी पतिके चि
त्यंति। पतितराष्ट्रः प्रत्येकसंबध्यता। अथैदिधिषु इति दी धिषु इति रिति। ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्यायां ज्येष्ठेतेनुजा। सात्वाग्री देधिषु इति पूर्ववत्
रिधिषुः स्मृतेति। तयोः पत्नी। नेघं टुकास्त। पुनर्दीधिषु रूढा द्वैतस्या रिधिः पतिः। स तु द्विजो अथैदिधिषुः सवयस्य कुटुंबिनीति। स्त्रीया
मयाजकः। स्त्रीयाजकः। ग्रामयाजकः। स्त्रीणां व्रतानामुपदेशानुष्ठापयिता च स्त्रीयाजकः। ग्रामयाजको ब्रह्मयाजकः। अजपातोऽजाक्षणा
जीवकः। उत्तराष्ट्राग्निराशौ च धनुपपत्या प्रमादाद्वा विठ्ठना मिः। मध्यपः सुराव्यतिरिक्तमाकरडव्यस्यपाता। सुरापस्तपतितत्वेनोक्तः। कु
चरः कुत्सितत्वारः। साक्ष्येनृतस्य वक्ता कूटसाक्षी। प्रतिहारिको द्वारपालवृत्तिः। एतान्न भोजयेत्। एषां पतितदिनां दर्शनस्य निदिदं प्रतिषे
धं तेषां तिषेधः। द्युतमापश्चित्तानामपि वर्जनार्थः। उपपत्तिर्यस्य च उपपत्तिरिति रित्यस्य च सः उपपत्तिर्यद्विषये स च साक्षात्पतिरपि तावुभा
वोपपत्तिर्यतयो कंडावी सेमविक्रयगारदाही मरदावकीर्णगणप्रथागम्यागामिहं स्वपतिवित्तिपरिवत्पयति। तेषां पतिर्यथा तत्पत्नी
तदुर्वीठकनखिभ्यावदो द्विषो न भवति कितवा जयपराऽप्यजप्रैष्ठ्यातिरूपिकशूद्रापतिनिराकृतिके लसिकुसी दिवलि कशिज्यापजीषि
ज्याविदित्रता उ नृतगीतरीजान् परदारेषु जायेत दोमुतो कंडागोलको। पत्यो जीवति कुंडस्तमृते भर्तारिगोलक इति मनुः। तस्य कुंडस्थान

एकमथात्रायेदिष्टं पित्रर्थं पांचयज्ञिके। न चैवात्रात्रायेत्वं चिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजं इति। अहणादिषु यत्किंचिदुच्यते तन्नैमित्तिकं। तस्य प्रयोगः पार्वणवत्। एको
द्विष्टं सीपिंडीकरणमष्टकेत्ये। तान्यस्थिनेमिभिरन्येव। तत्रैको द्विष्टं षोडशाविधं। मृतहनिता कर्तव्ये प्रतिमा संनुवत्सरं प्रति संवत्सरं चैवमाद्यमेकाद
वाहनीति याज्ञवल्क्यः। एको द्विष्टं तु कर्तव्यं इत्याद्याः यादौ लेखास्तथात्रः। एकादशैककर्तव्यं त्रिपक्षे च तथैव च। षणमासे च तथा कुर्याद्वैको द्विष्टं
यत्र तदुति। तः संवत्सरे पूर्णं त्रिपक्षे वा तथैव च। सीपिंडीकरणं कुर्याद्वर्गावर्गसंभव इति। जातुकर्णः। चतुर्थे पंचमेव नवमेकोदशे तथा
यद्वर्णीयते। जेतोस्तन्नवग्रहमुच्यते इति पवेति। वर्णां नुपूय्य न्यवस्थितानि च त्वार्यतानि। तदेव आधमेकादशे हनिप्रधाने। एकादशाह अ
हणमात्रो चोतो एलक्षणो। तत्र चैमासे तदेव मासिकं सीपिंडीकरणे च तस्यैको द्विष्टं पित्रादिभ्यः पार्वणं। तत्रापि मासे तदेव मासिकं मध्ये द्वादशे
मासिकानि त्रिपक्षे षणमासिकयोर्द्वे प्रति संवत्सरं चापरमृताहे सांवत्सरिकमिति। षोडशैको द्विष्टं निपटंति च। तत्र त्रिपक्षे वा एमास्य सां
वत्सिकमासिके। आधेः षोडशमे अंतः पित्रा च त्वैविमुचति। यस्येतानि न कुर्वति एको द्विष्टं निपटंति च। पित्रा च त्वैविमुचति। तस्य दत्तैः आध
शतेरापीति। हे स तत्रिषिरये श्रुतुणामि परपक्षाणां मष्टमी पृष्टका एकस्थे वा। प्रथमे हनिने क्रियमाणे ह्यपत्यजायत इत्यादिकामसंयोगे
न क्रियमाणे काम्ये। तदपि पार्वणवदेव। विवाहादिबहिर्कर्मसु पूर्वद्युः कर्तव्यं वशिष्ठाद्यैः। तस्मिन्पितृभ्यः पूर्वद्युः क्रियते इति ब्राह्मणमू
ले। तत्र युग्मब्राह्मणाः। यवेस्तिलार्थः। अन्यत्र पार्वणवत्। पार्वणं तु वक्ष्यते। अमवास्यायां पितृभ्यां दद्यात् स्त्रियां च द्वाप्तोयस्य सहव

वेदोपजीवी। वादित्रशीतोभयार्दिताउनष्टतिः। तालशीलः तालवृत्तिः। नृतगीतरीलोचनध्या। एतान्नभोजयेत् पित्राचोकोमेनविभक्ता
 नु यचानियेकतापित्राविभक्तास्नानूनभोजयेत् शिष्याश्चैकेसगोत्रांश्च एकेश्चाचार्याः शिष्यान्वेगोत्रांश्च श्रापेभोजनीया
 दुः। एकग्रहणाद्भोजनीया इतिस्मृतं। तत्रगुणवदसंभवेतेषां गुणवत्त्वातीति। तथाचापस्तंबः समुदितः सौदर्यविभोजयितव्य इति।
 भोजयेद्द्वेर्ध्वत्रिभ्यः यथात्साहंतेत्यनेनसर्वार्थमेकस्यापिप्रसंगेति। अतस्त्यर्थमिदं च्यवराभोजयेत्। च्यवरानेत्यापस्तंबीयदश
 तात्र। गुणवन्तं एकवचनप्रयोगेणगुणवांश्चैदेकमपिभोजयेत्। वसिष्ठेति। अपिवाभोजयेदेकं ब्राह्मणंवेदपारंगं। शीलवृत्त
 श्रुतोपेतंमवलक्षणीतिमिति। मन्त्ररीप। एकेकमपिबिद्वांसंदेवपित्रेचयोजयेत्। पुष्कलंफलमाप्नोतिनामवज्ञान्बहुनपीति। सद्यः
 श्राधीशूद्रातमत्यगस्तत्पुनरीषमासनयतिपितृन् येनश्राधंभुक्तं सतस्मिन्नहारात्रेश्राधीत्युच्यते। श्राधमनेनभुक्तमितिनिम
 त्रः समानकालः सद्यदितेदहः शूद्रातल्यगच्छेत्। तल्यग्रहणंभायार्थं। यद्युदामपिशूद्रागच्छेत्सद्यएवतस्यापुरीषेपितृन्मासनयेतइति।
 इतरासुभायसुकल्यं। अतस्तदाहः तस्मात्तदहव्रतवारीस्यात्। मन्त्रेदपुरीषेनियमउक्तः निमंत्रितोद्विजःपित्र्येनियतात्मा
 भवेत्सदा। नचचंद्रास्यधीयीतयस्यश्राधंचतद्रवेदिति श्वचंडालपीततावेक्षणोदुष्टं श्वादिभिरवीक्षतमन्त्रदुष्टमस्यश्राधचोवेदिति
 तदुष्टमस्तंभवीत्यस्मादेव। तस्मात्प्राप्तिसिद्धेर्दद्यात् परिश्रयणंनिरस्कारिप्यादिनाव्यवधानं। तदशक्तौ तिलैर्वाविकरेत् अत्र

५०

भयुः। पानीयमपियद्वतंतिलैर्मिश्रं द्विनस्यतु। पितृभ्यः कामधुकृत्यापितृगुह्यमिदंततइति। पत्तिपावनोशमयेत् पत्तिर्येनपात्यते
 सपत्तिपावनः। श्वाद्यवेक्षणेयोदोषः तंशमयेत्। शुकः पुनरसोतमाह पत्तिपावनाः षडंगविज्येष्टसामिकस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुः
 त्रिसुपर्णः पंचाग्निस्नातकोमंत्रब्राह्मणविधर्मज्ञो ब्रह्मदेयानुसेतानइति छंदः कस्योप्याकरणं ज्योतिषं निरुक्तं शिक्षा छंदो विवि
 तिरिति षडंगानि तेषां पाठोर्थतश्च ज्ञाना षडंगवत्। ज्येष्ठसामिकः तलवकाराणामुदुत्यं चित्रमित्येतयोगायकः ज्येष्ठसामाः छंदोगा
 नां तु तदिदातीतीयंतद्वा गायति ज्येष्ठसामतद्वेदिता ज्येष्ठसामिकः। त्रिनाचिकेतः नाचिकेतो यदुधुशास्वा सुविधीयते। तैत्तिरीयकठव
 ङ्गीषु ज्ञानपथेव। तयोवेदब्राह्मणेन सहस्त्रिनाचिकेतुः। मधुवातक्रुताय तद्रूपं तत्तत्त्रिमधुः तत्रप्रत्येवं त्रयोमधुशाः। अश्वत्थायना
 प्याह। तस्मान्ज्ञात्वा मधुमतीः श्रावयेत्तइति। दुहृतुतदध्यायी पुरुषस्त्रिमधुः। त्रिसुपर्णः क्रुग्वेदे एकः सुपर्णः ससमुद्रमिविदित्यादिकः
 तच्चः। तैत्तिरिके ब्रह्ममेतुमामित्यादयः त्रयोनुवाकाः तत्रहियमंत्रं त्रिसुपर्णे मया चितं ब्राह्मणाय दद्यादित्यादि श्रूयते। पूर्ववत्पुरुषवर्तिनपं
 चाग्निः सभ्यावसथ्याभ्या सह। पंचानामनुवाकानामध्येते। पंचानां काठका श्रीना वाध्येत। स्नातको विद्याव्रताभ्यां। मंत्रब्राह्मणवित् ब्राह्मणाय
 रथं शः। धर्मज्ञो धर्मज्ञास्त्राणामर्थः शः। ब्रह्मदेयानुसेतान ब्रह्मविवाहोदासंतानः। इति करणाद्यभ्या एव युक्तः येनाततः पितृतश्च दद्यात्
 पुरुषं समनुतिष्ठता विद्यातपोभ्यां पुण्यं चैकमभियेषात्तु भयतोना ब्राह्मण्यभिनेययुः पितृतद्रूपेकत्रत्यवमादिदक्षिणः स एष सर्वः पत्तिपावनः।

मंत्र

हविष्पुत्रैवं हविःशब्देन देवानि मानुषाणि च कर्माण्युच्यन्ते । तेष्वेव मुक्तलक्षण एव ब्राह्मण भोजयितव्याः । ननु प्रतिविधस्तेनादय इति दुर्वालादीन् प्राग्भवेकैश्चाध्यायैके एकेतु दुर्वाला नारभ्येनुक्रान्तास्तौ प्राग्भवन भोजयेन तु देवमानुषयोरिति मन्यते । स्वमतस्तु तत्राथाभ्या एवेति द्विरुक्तिः पूर्ववत् ॥ **उत्ती श्रीतद्वत्तकतायां गौतमीयस्मृत्या च नौमिताक्षरायां पंचदशाध्यायः ४ १५ ४ ४ ४**
 श्रावणी देवार्थिकं प्राष्ठपदी बोधकत्वाधीयीत चंदसि श्रवणनयुक्ता पूर्णमासी श्रवणनक्षत्रेण युक्तः काल इत्युक्तस्यापि लुप्तिश्चैव इति लुप् । युक्तवद्भावस्तन भवति विभाषा फाल्गुनी श्रवणतिनिर्देशात् । श्रावणीत्यपि भवति । पौर्णमास्याहितु बविशेष इति न भवति । फाल्गुनी कतिर्किंचिन्नीति निर्देशात् श्रवणशब्देन सम्यं भवतीति । मेषादिस्ते सवितरी यो यो दर्शः प्रवर्तते । चंद्रमासास्तत्तदेतत्तत्राद्या द्वादश स्मृताः । तेषु या पौर्णमासी सा सा च न्यादिके स्मृता । कादचित्केन योगेन नक्षत्रस्य तिनिर्णयः । तदेवं सिंहस्ते सवितरी या मावास्या तदंते चंद्रमसे मासे या पौर्णमासी स श्रवण श्रावणीति चोच्यते । श्रवणयोगस्तु भवतु मावाभूत् । एतेन प्राष्ठपदी व्याख्याता । प्राष्ठपदी मित्याभेकरोताद्वितीया अत्यंत संयोगे वा कथंचित् । श्रवणस्यां प्राष्ठपद्यां वा पौर्णमास्यां युपाकृत्य उपाकरणस्य कर्म यथा गृह्यं कृत्यते । चंद्रा चंदसि ब्राह्मण लक्षण न्यधीयीत । आचार्यो ध्यापयेत्तिया अधीयीरन् । तदिदमध्ययनं वार्षिकमित्यत्र दत्तं वर्षतो प्रति संवत्सरं वा भवतीति । अध्यापनमप्यात्मापेक्षया अध्ययनं परायणं द्विद्व । शिष्यापेक्षया तदध्यापनं किंयंत कालमधीयीत । अर्धपंचममासान् पंचदक्षिणायनं वा ॥ ॥

मस्मान्तीति कुंडासी । कुंडग्रहणं गो कस्यास्याप्युपलक्षणं । कुंडादीनां तु प्रतिषेधो देवादिपिकया सिद्धः । अपर आह । पाकभाजनं कुंडं तत्रैव क्वचिद्देवोभं तितन्न त्यजेति कुंडाशिनः । सोमविक्रयी युजे सोमस्य विक्रेता । अगारदाही वेभ्रमदाहकः । गणेश विषयदाता । अवर्णित श्रष्टः । अथवा यो ह्य चारी ह्ययमुपेयोत्सः । गणप्रयोगगणानां प्रथ्यकृत । अगम्यागामी सामान प्रवरस्त्रीगामी । हित्वः प्रातिविधसिचिः । परिवेत्तानुजे । नूढे ज्येष्ठ दारपीरग्रहात् । परि वि तित्तु तत्राया निती निपेदेः । ज्येष्ठ अकृता धोने कृता धानः । कनिष्ठः पर्याधाता । ज्येष्ठः पर्याहितः । वसिष्ठः उन्मत्तः । किं ब्विषी कृषी पतितः कृषी एव च । यश्चामयावी चतथानन्यायः स्यात्प्रतीक्षितुं इति । शान्ततपः । कुर्वे देवा विनष्टे च पतिते प्रवृत्तिते तथा । यागशास्त्राभियुक्ते च न दक्षः परिवेत्त इति । त्यक्तात्मा साहसिक उद्धेधनादौ प्रसक्तः । दुर्वालः खलितः । बोष्टतत्राफा इत्यन्य । कुनरवी विना क्लारेण न विवर्णनरवः । विनष्टनरव इत्यन्य । श्यावदत्तस्य भवतः क्लृष्टदशनः । श्वित्री भवतकुष्टी । पो न भवः द्विरुदा पुनर्नृत्तस्याः पुत्रः । किं तवोष्टतकरः । किं तवास्तीति पणपूर्वजीवत् । अजपो विहितस्य सावित्र्यादि जपस्यावर्ता । राजप्रस्था इत्यादि । प्रतित्पिकः कूटतुलामा नादिव्यवहारी । शूद्रापतिः सेवमायस्यस्थ । निराकृतिरस्याध्यायः । श्रैत्रिया नित्युक्ते पि पुन अतिषेधाद्वा । अथ वयः । श्रीला सपत्तव्यसत्या गतो ग्रहण भवति । किं ला सस्वग्देष्टः उन्मत्तः । लीति द्विविज्ञानं प्रसिद्धः । भूमिमत्वथ । यः कुक्षी दिवा धूमिको दृध्यजीवी । वेभ्यरव्यावा णि ज्योपजीवी । वणिगुपजीवी । चित्रकर्मादिभिरुपजीवी । शिल्पापजीवी । शीलशब्देन्यादिभिः प्रत्येकं ममि संबध्यते । ज्योती लो धनु

यमाणेतावतं कालं नाधीयीत श्वमृगालगर्दभसंक्रोदे संक्रोदः सहस्रावृद्धनं श्रुतां श्रुतानां गर्दभानां संक्रोदेनाधीयीत त्रयाणां तु सहस्रावृद्ध
नदंशपूपिकतयसिधः प्रतिषेधः रोहिते दधनुर्नरहारेषु आकाशलोहिते दधनुषि दध्यमाने नीहारो हिमानीतस्य च तावतं कालं नाधी
यीत अश्वदर्शने चापतो अपर्तुरवर्षतु तत्र सादकस्य मधस्य दर्शने नाधीयीत मुञ्जितं उच्चारिते संज्ञातमूत्रे च मूत्रितः उच्चारितोपि
तथा। तत्र श्रेयानि नाधीयीत। उत्सर्गितुमानसमथं भुचिरिति वक्ष्यति निशासंध्योदकेषु निशारात्रे मध्यभागे। तस्मिन्संध्यायामुद
के चावस्थितो नाधीयीत वर्षति च वर्षति च देवेतायनाधीयीत। धात्वर्थमात्रमत्र विवक्षितं न परिमाणविशेषः एकेवलीकसंतानं ए
कमन्यते वलीकसंतानं वलीकं नीधं ग्रहपलांतस्तत्र वर्षधारासंतन्यते यथा तथा वर्षति देवेनाध्येयं आचार्यपरिवेषणे आचार्यैर्युक्तुञ्जो
तयोः परिवेषणे नाधीयीत। अपर आह। परिवेषणं मध्यमोज्याद्यन्तौ परहरणं। ब्राह्मणानन्तनपरिवेषेत्यादौ दर्शनात्। आचार्यस्य परिवेष
णनाधीयीतेति ज्योतिष्याश्च प्रसिद्धे ज्योतिषीस्तूर्याचंद्रमसोत्तयोश्च परिवेषणे नाधीयीत। पूर्वसूत्रे द्वितीयपक्षे चानुवृत्तस्य परिवेषण
शब्दार्थभेदो जीकरणीयः सीतोयानस्तुः शयानः प्रोढपादः भीतो वर्तमानभयः। यनस्त्रे स्वाधारुढः। शयानः शय्यामासेवमानः। प्रोढपा
दः पादे पादांतराध्यायी। पीतासनाद्योपितपादोवा। एवंभूतेन नाध्येयं त्रमशानग्रामोत्तमहापथाशौचेषु श्रमशानं शवदहनस्थानं।
ग्रामोत्तोग्रामसीमा। महापथः प्रसिद्धः। अशौचं शौचं रोहितं। एतेषु स्थानेषु नाध्येयं। अथवा अशौचं जननमरणनिमित्तमस्य शतक्षणांतस्मि

६९

नपि नाध्येयं पूतिगंधांतः शवदिवाकीर्त्यभूदसन्निधाने पूतिगंधे प्राणोचरे। दिवाकीर्त्यं श्राद्धः। अंतःश्राद्धं उभाभ्यां संबध्यते। अंतःश्रा
वोत्तदिवाकीर्त्यं च ग्रामइति। भूदसन्निधाने नाध्येयं। इदं द्वैकवद्भावः। आपस्तंबोपि। अंतःश्रावंतं श्राद्धं इति श्रुतं केचोक्तौ श्रुतं अम्लं। अम्ले
चाद्वारे वर्तमानेनाधीयीत। ऋग्यजुषंच सामशखोयावत् ऋग्यजुषश्च ऋग्यजुषं। अचतुरत्यादिना निपातः। यावत्सामश्राद्धः श्रूयते तावद्
ज्वेदयजुर्वेदं च नाधीयीत। षष्ठ्यंतपाठस्तु नास्मभ्यं रोचते आकालिकानिर्घातभूमिकंपराङ्मुखादानीं लोकाः निर्घातेन निपातः। भूमिकं
पाभूचलनं। राद्वर्शनं ग्रहणं। उल्का उल्कापातः। एते आकालिका अनर्घ्या ये हतव्येति प्रकरणाद्भ्येत। यस्मिन्काले एते भवन्ति अपरेषु काल
त्यर्थेन काल आकालः तत्संबंध आकालिकः। स्तनयितुर्वर्षविद्युत्तत्र प्रादुर्भूता मिषु स्तनयितुर्मध्यरात्रिः। प्रसिद्धमन्यत। प्रादुर्भूतेषु
मिषोत्रहोमकाले संध्यायां स्तनयितुं श्रुतयो भवन्तः प्रत्येकमाकालिकानर्घ्या ये हतव्येति अपतीविदिकतावाह अहकृतो वर्षतीवते भ
वयुः संध्यायां नदाप्रातश्चेदहमत्र मनध्यायः सायंतुरात्रावनध्याय इत्यर्थसिद्ध्यादनुक्तं विद्युतिनक्तं चापरात्रात् यदि नक्तं वि
द्युदृश्यते न संध्यायां नदा अपरात्रात् रात्रेऽस्ति तृतीयभागे परात्रात् आतस्मादनेध्यायः। ततोध्येयं। प्रातस्तु संध्यायां विद्युतिजावाल आह
विद्युतिप्रातरहरनध्यायनइति त्रिभागादिप्रवृत्तौ सर्वं यद्यद्भूततीयाङ्गादाभ्यविद्युत्प्रवर्तते न केवजयां संध्यायां नापिनक्तं न
दा सर्वरात्रमनध्यायः उल्काविद्युत्समेत्येकेषां उल्काचविद्युत्तु ज्ञायथा विद्युत्यनर्घ्यायो विद्युतिनक्तं चापरात्रादिनि एवमुल्का

पानेपीत्येकेषां प्रतं स्तनयित्वरपराहे स्तनयित्वरपराहे यदि भवति न संध्यायां तदा विद्युत्समो भवति । अपररात्रे न ध्यायं करोति
अपि प्रदोषे प्रदोषे विभवः स्तनयित्वरिद्युत्समः । अपरात्रादन ध्यायहेतुः । सर्वे नक्तमर्परात्रात् प्रथमाद्विभागादारभ्य आर्ध
रात्रात्प्रवृत्तः स्तनयित्वः सर्वे नक्तमनथाय हेतुः अहश्चेत्स ज्योतिः अहश्चेत्स नोपेत्युत्तमवति प्रागपराह्णात् तदा स ज्योतिरनध्यायः
सवतं दिवसमित्यर्थः विषयस्ते च राज्ञि प्रते यस्मिन् विषये स्वयं वसति तत्र स्तनस्योधिपतौ राज्ञि प्रते स ज्योतिरनध्यायः । आकादि
क इत्यन्ये विप्राध्यायान्योन्यसह यदा सहा ध्यायिनः परस्परं विप्रवसेयुः कोविच्चाचार्येण संगतास्तदा स ज्योतिरनध्यायः । अप
रं पामेलनदित्येके । आकादिकमित्यन्ये संकुलोणाहितवेदसमाप्तिर्दिश्राधमनुष्ययज्ञभोजनेष्टहोरात्रं संकुलभोरादिभिर्या
माद्युपद्रवः । उपाहितोऽग्निदाहः वेदसमाप्तिः शारदासमाप्तिः । कूर्दनं भुक्ते हारः । आधमेको द्विष्टादि । मनुष्ययज्ञो वसंतो न्यवादिः । भो
जनशब्द उभाभ्यां संबध्यते । आहुभोजने मनुष्ययज्ञभोजन इति । एतेषु निमित्तेष्टहोरात्रमनध्यायः । मनुष्यप्रवृत्तीनां च देवानां यज्ञ
भुक्तेत्येक इति ये मनुष्या भूत्वा प्रवृत्तेन तपसा देवाः संपन्नास्तद्यज्ञस्तत्प्रीत्यर्थं ब्राह्मणभोजनं अमावास्यायां च अमावास्याया
महोरात्रमनध्यायः ह्यहंवा तदहः पूर्वद्युश्च ह्यहमनध्यायः । भुक्चतुर्दश्यां त्वनध्यायस्य भूतान्तरभृग्यं निस्त्रोष्टकास्त्रिरा
त्रं ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्त्रिष्वपरपक्षेषु निस्त्रोष्टकाः । तस्त्रिरात्रमनध्यायहेतवस्तदहः पूर्वद्युरपरद्युश्च अत्यामेके एके अत्या

अर्धपंचमयेषां तानर्धपंचमानधीधिकांश्चतुरो मांसांस्तूष्णीं वा पंचमासान् यावद्दक्षिणायनं एव मधीयानः । ब्रह्मचार्यस्तृष्टलोमान्
मासेभ्युज्जीत ब्रह्मचारी भवेत्स्त्रीसंगवर्जयेत् । उत्तरोमाने हृदश्मश्रुकस्मादित्यत्रोक्तं तेषां कर्म तदुत्तृष्टं येन स उत्तृष्टो मास एव भूतो भू-
वत् न मांसे भक्षयेत्तैरन । अयमध्यापीयतु रूपदेशः । न ब्रह्मचरिणः प्राप्यभावात् । आपस्तंबोऽप्याह । प्रवचनयुक्तो वर्षाशरदमेधुनवर्ज-
यदिति । यश्च कवलानिव्रतानि पारं नीत्वा जायामुपयस्य पश्चदधीते सोऽप्येवं तस्या तत्र ग्रहणार्थं मध्येवं । अश्वलायनोऽप्याह । समावृतो ब्र-
ह्मचरिः कल्प्येनेति । तत्र त्वनुगमनं पाश्चिकमभ्युपगन्तं । यथा हज्रायोपयेत्येके । प्राजापत्यंतीदिति द्वे मास्यौ वा नियमः । धूइमोसि तूतमा-
विनौ वा द्वि मास्यः । मासद्वयमिपत्तवर्जो द्विगो येषु । अथ स्थपि प्रयुज्जते स एव द्वे मास्यः । अयं ब्रह्मचर्यादि नियमो मासद्वयवा भवति । शक्य-
श्चाविकल्पः । अथानध्यायानुच्येते नाधीयीत वा यौ दिवा पांसुहरे पांसून् हरतीति पांसुहरः । वा यौ दिवा पांसुहरे वा तिसृतीति नाधीयी-
त । अथासुहरे न दोषः । पांसुहरपिरात्रे न दोषः । कर्षा आर्विण्येन कर्त्तव्यं यत्नयनायं कर्मणि कर्त्तव्यः । कर्णाभ्यां श्रूयत इति कर्णश्रावी ।
एवं भूते महाघोषे वा यौ वा तिसृतीति न कर्त्तव्यं नाधीयीत । बाणभेरीमृदंगगतीर्तशब्देषु बाणो बीणा विशेषः । शततंतुरिति महाव्रते दृष्टनिद्राभे-
रीमृदंगो प्रसिद्धः । गतीरथः आरोहणं वरुणमित्रगन्तं । कर्त्तव्यं शतं गतं स दंडन्यौ दंडनिद्रात् । आर्तिबंधमण्डपिना डुरितः । तेषां शब्दश्रू-

रावपन्नं च मृत्युक्षेपेण भुध्यतीति तदोषं रुचितो व्यवस्था। अपर आह। पावकादारभ्य यत्किं तावपन्नं तत्र गौतमीयं। ऊर्ध्वं तु वसिष्ठमानवे
इति रजश्चलाकुक्षशकुनिपदेन हतं सुखाकुनिःकाकः पदग्रहणं तु डादरथवयवस्यापलक्षणं। रजश्चलायास्तु सुखाकुनिपदेन चोप
हतं स्पृष्टमन्नं अभोज्यं। प्रभूतत्वं अपराशरः। श्रुतं शोणितिकं चान्नं चकाकै रूपयानितं। न तस्य भुध्यर्थं। ग्रामेभ्यो निवेदयेत्। गायत्र्यष्टस
हस्रेण मंत्रपूतेन चारिणा। जोज्यं तत्प्रोक्षितं विप्रैः पर्याग्रेतमेव चोति उपहतं प्रदेत्। शामुधृत्य दं कार्यं भूषणं प्रोक्षितं भूषणं होत्र्यहा। तथा
च वसिष्ठः। ब्राह्मणैश्च हत्वा भूषणं भवतीति तेन प्रोक्षितमप्यभोज्यं भावदुष्टं भोज्यं वावशातेन दत्तं भोक्तुं रमिन्सोतुष्टिकं भावदुष्टं दत्तं
यभोज्यं गवोपघातं गवाचसमीये घातमभोज्यं श्रुतं केवलमदधि यत्पुनः कालवशादहस्तरसंतकेवलं श्रुतं तदभोज्यं। के
वलग्रहणात् क्षीरोदकादिसंयुक्तं ममभोज्यं। दधितुं केवलमप्यहं भोज्यं। तत्र कान्तिकयो रपकत्वात् नान्यं प्रतिषेधः। आचार्ये पितृके
निर्विवादः। कान्तिके स विवादः पुनः सिद्धं सकृत्पुनस्तथा दशावपाकः पुनः क्रियते। पूर्वस्य पक्षमिति। तत्पुनः सिद्धं तदभोज्यं।
अन्यथापुनस्तथापाकांतरे भर्जनादो न दोषः। पर्युषितमशाकं सक्षस्त्रेह मांसमधूनि उदयास्तमयांतरितं पर्युषितं। शिवापकं रा
जोरात्रिपकं दिवा तदभुक्तमप्यभोज्यं। शाकादि तु पर्युषितमपि भोज्यं। शाकमुक्तं सक्षः पृथुका पूषादयः। स्नेहाघृतैर्गोलादिः मांसं
प्रसिद्धं मधुच। एतानि पर्युषितान्यापि भोज्यानि। स्नेहमध्वादीनामप्येकत्वादेव पर्युषितत्वं तस्मात् स्नेहमधुग्रहणं तत्संस्पृष्टस्यापि

ज्यंत

६४

मैकाष्टकामनध्यायेतुं मन्यते अभितो वार्षिकं श्रावणादि वार्षिकमिति यदुक्तं वार्षिकं मनध्ययनं तदीभतस्योभयोः पार्श्वयोर्देवकर्मणी उपाकरणे
सर्जनेतयो रपि रुतयोः अहमनध्यायमेक इति। तथा मनुः। उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतमिति। उत्राना उपाकर्मणि चोत्सर्गे अहमध्याय इ
ति सर्ववर्षविद्युत्सनयितुं तन्निपाते वर्षाक्षेत्राणां युपसंनिपाते त्रिरात्रमनध्याय इति सर्व एवाचार्यमन्यते प्रसंगे दिने प्रसंगे स्यंद
नं वर्षप्रस्यंदः तद्विचकोले यो वत्सस्यंदनमनध्यायः। यदहं यदहं चतुरहं वा ऊर्ध्वं भोजनादुत्सवे उपनयनादावुत्सवे भोजनादूर्ध्वं तदहरन
ध्यायः प्रधीतस्य च निशायां चतुर्मुहूर्तं उपाकृत्या धेतुं प्रवृत्तः प्राधीतः आदिकर्मणि क्तः कर्तारि च। तस्य निशायां चतुर्मुहूर्तं। चतुरासु
हूर्तनिष्ठेनाडिका अनध्यायः। श्रावण्यां पोर्णमास्यामध्यायमुपाकृत्य प्रासंप्रदोषेनाधीयीते त्यागस्तु बीयेन समानार्थमिदं। चकारात्रयोदशीप्रदा
यं विनिशायां चतुर्मुहूर्तनिषेधोदशितः नित्यमेकेन गेरे एके आचार्यानि गेरे नित्यमेवाध्यने येनैवं चिति नित्यग्रहणं निशाधिकारनिवर्त्यर्थं
मानसमप्यभुविः अथ यत् सन्मानं समप्यध्ययनं न कुर्यात्। एवं चान्येष्टनध्यायहेतुषु मानसमनिसिद्धे आधिनामा कालिकं आधमस्या
स्तीति आधी आधस्य कर्ता अत इति वृत्तौ। न तु आधमनेन भुक्तमिति। भोक्तारि पूर्वमेव निषेधत्वात्। तेषां आधदातृणां कालिकमनध्यायः
अपर आह। ये आधे केवलं भुक्तं वंतो नपि त्राद्यर्थं पात्रतया तेषां पूर्वको हेतुः त्रात्र निषेधः। अयं त्वाकालिकनिषेधः। यित्रायर्थं पात्रतया भुक्तं व
तामिति अरुतान्न आधिकसंयोगेपि भोजनासंभवे यदरुतान्नं पितृभ्यो दीयते तदरुतान्न आधिकं तत्संयोगेया कालिकमनध्यायं न

मेनेउधानेवाद्येते इतरेषामथभोज्यमिति (गुरुभिः छेतेन दोषः समासमाभ्यां विवमसमपूजातः कुलशीलादिभिः कृत्यः समं विपरीतो ५
 समः विवमसमश्चो भावयोर्वेषभ्यसाम्य इति समाहारद्वंद्वः पूजातः पूजायामासनपरिवरणादिकायां समेन सह पूजायां विषमे असमे
 न च साम्यक्रियमाणतदन्नमसाम्यं अनर्चितं च यच्चानर्चितं दीयते वेधवेयमभक्ष्यमिति दध्यभोज्यं प्रतिग्रहेपितृलुपमेतत् यथाह
 मनुः योर्वितं प्रतिगृह्णाति दद्यात् योर्वितमेवक। तावुभोगुतः स्वर्गे नरकं तु विपर्यय इति रोचत इति सायंप्रातरन्नान्याभिपूजयेदिति वसिष्ठः
 तदकरणमनर्चितमित्यन्ये गोश्वक्षीरमनिर्देशायाः सूतके सूतकं प्रसवः प्रसूताया अनतिक्रान्तदशा हायाः गोक्षीरमभोज्यं अजाम
 हिष्योश्च अजामहिष्योः सूतके अनिर्देशाहयोः क्षीरमपयं नित्यमाविव मपेयमोष्ट्रमेकशकं च नित्यमहणा न्नकेवलमनिर्देशाह
 मेव अविरेकाविकः ऋष्टः प्रसिधः एकत्राफ एकबुर अश्वदयः अवि कादीनां संबंधि क्षीरं नित्यमपेयं मनुस्तु आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां
 माहिषं विना। क्षीरं चैव वज्रयानि सर्वं भुक्ता न्नैव हि ति स्पंदनीयमस्तु संधिनीनां च यस्यास्तनेभ्यः क्षीरं स्पंदते सा स्पंदिनी। यमस्तु
 पुंमवात्सप्रस्तिका। यागभिर्णिडुधे सा संधिनी। एककालो हनेत्यन्ये। एवं भूतानां वादीनां क्षीरमपेयं विवत्सायाश्च वत्सेन वि
 युक्ता विवत्सा। तस्याश्च गोदेः क्षीरमपेयं अत्र प्रकरणे प्रतिषिद्धा विकारस्यापि दध्यादेः प्रतिषेधाभवेति। आचारस्त्वनिर्देशायां नथा। अ
 न्यत्रानियतः इदानीं स्वरूपतत्वाभ्यां पंचनखाभ्यां कशशाश्चाविज्ञो धारवडुकठपाः अभक्ष्या इत्युत्तरवक्ष्यति। येषां

६५

पाणिपादेषु पंचमुज्जानरवास्ते पंचनखाश्चानरादयः अभक्ष्याः शल्यादीन्वर्जयित्वा। शल्यकोवराहविशेषः। यस्य नाराचाकाशणि होमानि। शशाः प्रसिधः
 अविदृश ल्यकः। यस्य चर्मणा तनुत्राणं क्रियते। गोधातुवत्प्रसा कृतिर्महाकायः खड्गो मृगविशेषः। शृंगमृत्युः। कठपः प्रसिधः। अत्र पठंति। अ
 भक्ष्याणां तु यन्मूत्रं तदुच्छिष्टं तथैव च। अभोज्यमिति निर्दिष्टं विष्टा चैव प्रत्यत इति उभयतो दत्तेभ्यो लोमिकशक कलविंकपुवचं कवाकहंसाः
 उभयतो दत्ता अभ्यादयः तद्भावार्थः। केचिन्नेव श्रातिशययुक्ता अभ्यादयः। अत्र मानः सर्पादयः। एकत्राफ एकबुरः। अनुभयतो दत्तार्थमिदं।
 कलविंको ग्रामचटकः। पुवः शकटविलारव्यः पक्षी। हंसुचक्रवाको प्रसिधो। एते च अभक्ष्याः काककंकणश्च येना जेजजारक्तपादतुंगायाम्यकु
 कुरमूकरो काकादयः प्रसिद्धाः। जलजा अपि पक्षि एव काकादि सन्निधानात्। तेषां विशेषणं रक्तपादतुंग इति। एते भवत्यास्यः। उत्तरया
 श्रुती विशेषणं। ग्राम्यकु कुरो ग्राम्यमूकर इति। आरण्यानां प्रतिषेधः धेनु न उहो धेनुः पयस्विनी गौः। अनदानो बहने योग्यो बलि
 वद्। द्वंद्वश्चतुरत्यादि समसोत निपातना द्वे च उहानि ति प्राप्तेति तदनादृतं। अपपावायो धेनु उहो वा भक्ष्यौ। आपस्ते बीयंतु गोत्राभ्यां म
 सं भक्ष्यामुक्ता धेनु उहो भक्ष्यं मेध्यमान इह मिति वज्रसनेयकमित्युक्तं। आन उहने कवले भक्ष्यमेध्यमपीत्यर्थः। बहुचत्राभ्यां पुश्रूमेना त
 धेनो वा दामनुषराजे आगते न्यस्मिन्ना हत्युक्षाले वा बहने वा हृत इति तत्रोतिथेर्भक्ष्यमेनेषामभक्ष्यमिति। वयोपिकि हतवानुज्ञातः।
 दाशगात्रोत्पदानो योयस्मै हन्यते स गोत्रोतिथिरिति एवेति पूर्वमाचारः। इदानीं न गेधोपि अपन्नददवत्सन्नरथामोतानि अपन्नदत्तश्च

६६

पतितं दंतः। सोऽप्रतिषिद्धोऽपि न भक्ष्यः। यदा वै पशोर्दन्ताः पश्यन्ते तथ समेध्ये भवतीति बहु च ब्राह्मणं। योपचरन्मलं तत्पशूनामिति विज्ञात इत्यापस्तंबः।
 अवसन्नोऽप्यधितः। वृथामांसं दृष्ट्वा न्न न व्याख्यातं। पुनः प्रतिषेधस्तु मांसस्य प्रायश्चित्तं गौरवार्थः। किं सलं यक्याकुलश्चुननिर्यासाः। किं सलं यः
 पल्लवोऽप्ररोहः। क्याकुलश्चाकः। कुश्चुनं प्रसिद्धं। निर्यासो वृक्षत्वकस्तुतः। किं निभूतो रसो हिंसादिः। किं सलं यदयोऽप्यभक्ष्याः। लोहितादयो वृश्चनाः।
 वृक्षादिषु वृक्षेण प्रोक्तो भवति। वृश्चनानिर्यासो लोहिताश्च न भक्ष्याः। स्वयं सूतनिर्यासो लोहिताश्च लोहिताश्च भक्ष्याः। वृश्चनप्रसवास्तु लोहिता
 एवामनुस्तु। लोहितान् वृक्षानिर्यासान् वृश्चनप्रभां स्तथेति। केचिन्नुहि नराहं। किं सलं यदधिपिपवंति। हिं गुक्तनिर्यासो वृश्चनप्रभो न वेति चिं
 त्यं। सर्वथा शिष्टाऽपि भक्ष्यंति। कर्पूरस्तननिर्यासो न वृश्चनप्रभो न लोहितः। तस्माद्भक्ष्य एव निचुदा रुबक बलाक लुक महुटि डिभ
 मास्त्रालनं चरुभ्याः। निचुदा रुः दावाद्याटः। महुटि लवायसः। मास्त्रालो वाग्बदनं चराउलूकादयः। अन्ये प्रसिद्धाः। अभक्ष्या इति पंचम
 खादित्यारभ्य संबध्ये भक्ष्याः प्रतुद विक्षिरजाले दपोः। तुडेन प्रतुद्य प्रतुद्य ये भक्ष्यंति ते प्रतुदाः ये पादाभ्यां विकीर्य विकीर्य भक्ष्यंति मयू
 रादयस्तु विकीराः। जालाकारो पादो येषां ते जालयादाः। एते भक्ष्याः। यद्यप्यभक्ष्येष्टं केचन्येष्टं भक्ष्या इति गम्येते तथापि भक्ष्या इत्युपादानं अनुक्तं
 नामापद्येव भक्ष्यं स्यादनापदि माभूदिति मत्स्याश्च विकृताः। विकृतान् मनुष्यश्चिरस्कादयत्तद्विपरीताः। अविकृता भक्ष्या इति वध्याश्च ध
 मर्थे ये भक्ष्या उक्तास्तन केवलं स्वयं मृताः अन्यहता वा भक्ष्या अपितु वध्याश्च धर्मार्थेऽतिथि पूजादौ। अपर आह। ये धर्मार्थे यज्ञादौ वध्याः। तिषा

६६

दंडा

पर्युषितस्य पर्युदासाः। तेन तत्संस्तरं पर्युषितमपि भोज्यमर्हति। तत्पर्युषितमथाद्यं हविः शेषं च यदुच्यते इति। उत्तरपुंश्चल्यभिज्ञात्ता
 नपदेभ्यंदंडिकतक्षक कदर्यबंधनिकचिकित्सकभृगयनिषुचार्युत्तिष्ठभोजिगणादिषाणाम्। उत्तरपुंश्चल्यभिज्ञात्ताः गंडस्यापीर
 जातानां पीरित्यागे विधीयत इत्यादिना कारणेन दुर्भिक्षे रक्षणाशक्त्या प्रतिकूल्येन वा। पुंश्चली अनियतपुंश्चाव्यभिचारिणी गणिका च।
 अभिज्ञास्तस्मिन्नाज्ञाता वा दोषेण ख्यातः। अनपेक्ष्य एव भूतो यमिति व्यपदेशानर्हः। स्त्री लपुंस्त्वाभ्यामिति दंभ्यात्तृतीया प्रकृतिरित्यन्ये।
 दंडिको राजा धीकारे नियुक्तः। मृदा स्त्रीते लोभेन वेभ्यायां जातस्तक्षो। वेभ्याः स्त्रीयायां जातो माहिषः। मृदायां मृदायां वेभ्यां जातः करणी।
 तस्यां करिण्यां माहिषा ज्ञातारथकारः। सतसेत्यन्ये। कदर्योलुब्धः। यमार्थकृत्यमनुराह। अनियस्य कदर्यस्य वदन्त्यस्य च बाधुषिके रि
 ति। बंधनिको वद्यगाररही। चिकित्सको वैद्यः। शल्यकर्ता वा। गोभृगयुः सन्निषुचारी। न भवतीति कृत्याश्चारी। पातकः। उत्तिष्ठभोजिगणादि
 सिंभः। गणान्नसमुदायः। विद्विषाणः। एतेषामुत्तरपुंश्चलीनामन्नमभोज्यं। येऽप्रज्ञास्तीति ज्ञातयान भवति तेषां ग्रहण उद्यतप्रतिषेधो
 र्थं। तेषां चापस्तंबः। चिकित्सकस्य भृगयो रित्यादि। आपद्यप्रतिषेधार्थमित्यर्थे। अयं ज्ञानो प्रागुर्बलात् यत्रापि न्याः प्रागुपदिष्टा
 त्वत्कात्मपर्युतास्तेषां मय्यन्नमभोज्यं वृथान्नाचमनो ध्यानव्यपेतानि यदात्मार्यं पश्यते नतिथ्याद्यर्थे तद्व्यान्नं। श्रूयते हि माघम
 नं विदंतेऽप्रचता इत्यादि। भोजनमध्ययत्रकोपादिना पुनराचम्यते उच्यते वा। अथ तादृशं पतंसीति मिति। एते आचमनो ध्यानव्यपेते
 न्ने। एतानि वृथान्नादीन्यभोज्यानि। अत्राज्ञानाः। अगुरुभिराचमनो ध्यानं चेति। एकस्यापि कौबहुषु भुजोनेषु एकेनापि पुरुषातिमितेनाच

पत्युर्भातादेवः कनिष्ठ इत्युपदेवः। तत्र प्रकारः गुरुप्रसूतानर्तुमतीयात् गुरुभिः पतिपक्षैः पितृपक्षैर्वा नियुक्ता सती संयुज्येत्। तत्रापि नर्तुम
तीयात्। कृतुकांतं नाति क्रमत्। तत्रापि प्रथमे गमने गर्भसंभवः श्रूयते हितलवकाराणां ब्राह्मणेय द्वा प्रथमे ह नुरेतः संचते सगर्भः संभवत्यथयत्र
तत्सिं-यते मुधैव तत्परासिं-यत इति। ततश्चर्तव्यमिह संभवः। अत्रोक्तं नृसंवागमात्मानमभ्यज्य
गोदेति। देवगर्भावेकमेव गमनीयानाह पिंडगोत्रसंबंधेभ्यो ये निमात्राद्वा पिंडसंबंधः सपिंडः। गोत्रसंबंधः सागोत्रः। कृषिसंबंधः स
मानप्रवरः। हरितकुत्सादयः। एतेभ्यः क्रमेण पत्युलिप्सता। यो निमात्राद्वा। अत्र स्मृत्यंतरं। सर्वाभावे ये निमात्रा ब्राह्मणजातिमात्रादिति
नो देवरादित्येक एकेभ्यो न देवरादेव लिप्सता देवरादिति नाति द्वितीयं प्रथममपत्यमतीत्य द्वितीयं न जनयेदिति। अथैवमुक्ता
दितमपत्यं क्षत्रिणे वीजिनो वेति विषयानिर्णयमाह जनयितुरपत्यं जनयितुस्तदपत्यं भवति न क्षत्रिणः। आपस्तंबोपि। उत्पादयितुः
पुनरिति हि ब्राह्मणमिष्यादि समयादन्यस्य यदि ह्यतयः समयं कृतानि पुनरुत्पत्तिरिति। यथायि चित्रं वीरस्य क्षत्रे स
त्यवती तस्यां व्यासेनोत्पादितमपत्यमिति जीवतश्चक्षेत्रे यदा तीव्रनेव क्षत्रीयं गणैर्वाप्राप्यते समक्षेत्रे पुनमुत्पादयेति तदा क्षत्रिण
एव पत्युन वीजिनः परस्मात्तस्य परस्माद्देवरादिभ्यो निरुक्ता दानियुक्तापामपत्यं पत्यवत्यामनपत्या गोत्पन्नः पुनस्तस्यैव वीजिनो भवति।
नक्षत्रिणः द्वयोर्वा एवमुत्पादितमपत्यं द्वयोर्वा भवति क्षत्रिणः। इदं नियुक्ता विषयं। तथा च याज्ञवल्क्यः। अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः

सुतः। उभयोरप्यसौ रिस्थी पिंडदाता च धर्मत इति रक्षणं तु भर्तुरेव यदि भर्ताक्षेत्रे वरुक्षणाभरणेषां संस्कारादिकरोति तदा भर्तुरेव तदप
त्यमिति एवमुक्तेन भर्तुरिषद्विषिकं क्षपणे यदा दूरदेशगमनादिना भर्तुर्वाती न श्रूयते तदप्यदूर्ध्वलिप्रतीक्षणा कर्तव्यं ततो नियोगधर्मो नु
यः श्रूयमाणो भिगमनं यदा तु भर्ता श्रूयते स्मिन् देशे स्थित इति तदा तस्मिन् भिगमे प्रव्रजिते तु निरुतिः प्रसंगात् यदि तु भर्ता प्रव्रजितो
भवति मोक्षा श्रमप्राप्ती भवति तदा सर्वस्मोत्पसंगा निरुतिः। स्य यमपि निरुतिः सुरवी संयते वस्यादिति द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य विद्यासंब
धे विद्याधिगमाथं प्रोक्षितस्य ब्राह्मणस्य भार्या द्वादशवर्षाणि क्षपयेत्। नापत्योत्पत्तिर्ना भिगमनं भ्रातरे चैवं ज्यायसि वीयान् कथ्या
ग्रुपमेयेषु ज्येष्ठभ्रातर्यस्तदोरो वीकृतो भ्रातृपते कनीयान् भ्राता एवं द्वादशवर्षाणि प्रतीक्षेत ततः कन्यामुपयच्छेदं श्री आदधीत।
अत्र विसिष्टविशेषः। ज्येष्ठभ्राता द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमनिविष्टमप्रतीक्षमाणः प्रायः प्रतीक्षो भवतीति। द्वादशवर्षाणि न्यायान्
धर्मार्थयोग्यतः। न्यायाः प्रतिक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनरिति च षडित्येक एकेभ्यो नृसंवागमात्मानमभ्यज्य
द्विस्त्रिते स्नात्यनधर्मपर इदं गतं प्रासंगिकं पुनरपि स्त्रीधर्मा नाह श्रीनकुमार्युतूनतीत्यस्वयं युज्येता निंदिते नोत्सृज्यपि न्यायानुकारान्
यदिकन्यापित्रादिर्न शातूतनस्त्री नृतूनतीत्यस्वयमेवा निंदिते न कुलविद्याशीलादियुक्ते न भर्ता युज्येतापि न्यायपितृकुलायाता नृलंका
रा नुत्सृज्य। अत्रानुः। अलंकाराददीति पितृकन्यासंयसा मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तन्यस्य यदि किंचनेति। अतएवाह। प्रदानं प्राप्नोतः

गो. ०. १०. ८०

६८

कृतुदर्शनात्प्रणोवेदेयकन्या अप्रयच्छन्नुदोषी तस्मिन्कोलेऽप्रयच्छन्नुपिनादिदोषवाक् सवति। अत्रया शब्दव्ययः। पितापितामहोधातासकुल्या
जननीतथा। कन्याप्रदः पूर्वनामो प्रकृतिस्तुः परः परः। अप्रयच्छन्नुसमाप्नोति भूणहत्यामृतावता प्राग्वाससः प्रतिपत्तेरित्येके एकेमन्येतेषां
कन्यावासः प्रतिपद्यते अन्यथा कृते तावदेव प्रदेयेति इत्यादाने विवाहासिध्यर्थे धर्मतंत्रसंयोगेन भूडात् इयमननुत्तातमपि भूडां ज्ञेया
दिकमादेयं विवाहासिध्यर्थं यावता विवाहः सिध्यति तावत्। अधिके दोषः। तथा धर्मस्य पशुबन्धादेः प्रवृत्तस्य तंत्रमार्गपश्चादितस्य संयोगे
अविच्छेदसिध्यर्थं यावता तं निवर्तते तावदननुशामप्यादेयं भूडात् अधिके दोषः अन्यत्रापि भूडादुपशो हरनकर्मणः इतरेभ्योपि
दृश्यं तदिति पंचम्यास्तत्। भूडादन्यतोपि इयमादेयं सच द्वापशुस्तथाहीनकर्म भवति तदनु रूपं कर्म न करोति निषिद्धं वा कर्म सेवते।
भूडग्रहणं विधायं यथा स्यादिति तेन भूडाभा भवेत्यानु तदभा भवेत्तत्रियान्। उक्तमेवार्थमुदाहरणे न दर्शयति शतगौरनाहिताग्नेः
गाग्रहणमुपलक्षणं। यस्तावद्वयो भवत्यग्नीध्रनापत्ते निषिद्धकर्म शो वितुदं शापिकतया व्याख्यातः सहस्रगोभ्रासेमिषात् पूर्वणातं
यः सहस्रगुभ्रभवति सोमं च न पिबति तस्मादिति सप्तमीशोभुक्तानि च याय सप्तम्यर्थे द्वितीया। षट्सु वेता सुभोज्याता भनाभुक्ता स
सम्यो वेता यावता हीनेस्तावदननुत्तमप्यादेयं। अनेन याय पुनस्तेन निचयानकर्तव्यः। शोभोज्यमपि नादेयं। अत्र सनुत्तमेव सप्त
ह ममत्ते भक्तानिषउनभ्रता। अश्वस्तनि विधानेन नैर्तर्कहीनकर्मण इति आचक्षीतराज्ञापृष्ठः यद्यस्मादेवं कुर्वन्त्यामभिर्गृहीतो राजस

६८

अपि नृणां अन्तर्लिङ्गमपीति। धर्मार्थ इति वचनादवकीर्णो यो मांसं भक्ष्यं। तस्य प्रायश्चित्तार्थत्वात् व्यालहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्त्वा न्यभ्युक्ष्योपयुञ्जी
ततिथीनयात्रये इक्षये च भक्षये च ननु भ्वादेरुच्छिद्यमिति वर्जयेत्। अनुराधाह। आमृगग्रहणश्रुतिरिति। द्विहृत्कितक्का। अत्र मनुः अनुमंता वि
ज्ञसितनिहंता क्रयविक्रयी। स्कंसे तं शपहर्ता च घादकश्चोतिघातकाः। न मांसभक्षणे दोषो न मद्येन च मेथुने। प्राज्ञेरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महा फ
लेति। अत्र प्रतिषिद्धेऽपि भक्षणाद्विद्वत्तैरेव ज्ञासीत्यर्थः इतीश्वरी हरदत्तकृतायां गोतमीयसूत्रावृत्तौ मन्त्राक्षरायां सप्तदशोऽध्यायः ४९१ ४
अथ स्त्रीधर्मानाह अस्वतंत्राधर्मस्त्री श्रोतगाधे च धर्मस्त्री भर्तुरेवानुष्ठानमनुप्रविशति। त्रतोपवासादिभिरपि स्मार्तैः पौराणैश्च धर्मनंतरि स्त्री भर्तुरे
नुत्तां स्वातंत्र्येण धिक्क्रियते। आह शोखः। न च त्रतोपवासानियमे ज्यावानधर्मोऽनग्रहणं स्त्रीणां मन्यत्रपतिशुश्रूषायाः। कामंतु भर्तुः। नुत्तया त्रतोपवा
सनियमादीनामभ्यासस्त्रीधर्म इति। नारदाद्याह। स्त्रीरुतान्यप्रमाणानि काव्याण्यादुरेनायदि। विशेषतो ग्रहक्षेत्रदानाधमनविक्रयान्। एतान्येव
प्रमाणानि सती यद्यनुमन्यत इति। मनुस्मृति। बाल्येऽपि त्रवतीति। एतानि ग्राहस्य यो वने। पुत्रस्य स्त्रीवरोभावेन स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति। बाल्याया पुत्रव्यावाह
इयावपि यो विधेता। नृत्यानेऽपि कर्तव्यं कार्यं किंचिद्दृष्टव्यमिति। नानिचरे इतीरं भर्तुरेनातिक्रामेत्। भर्तुरन्यमनसापि न चिंतयेत् वाक्चक्षुः
कर्मसंघता। यावदर्थसंभाषिणी वाकसंघता प्रभकादीनामप्रक्षिणी चक्षुःसंघता। स्वकुटुंबार्थकर्मव्यातिरेकानां कर्मणामकतीरकर्मसंघता। ए
वं भूता स्यात्। अथानानिचरे इतीरमि न्यस्यापवादः अपतिरपत्यालिप्सुर्देवरात् अनपत्यायाः यस्याः पतिर्मृतः सापत्यालिप्समाना सती देवरादिषु सति

अथस्वल्पं पुरुष इति। किं सिद्धं भवति प्रतिलोमानामपि प्रायश्चित्ते अधिकारः सिद्धो भवति। यद्यपि तेषां भक्ष्याभक्ष्यविवेको नास्ति तथापि गोत्रा
 मृणादिबधे ब्राह्मणस्वर्णादिहरणे च प्रायश्चित्तं भवत्येव। अकुर्वाण एव तु प्रायश्चित्तं राज्ञा बध्याः। अस्मिन्सासत्यास्तोयब्रह्मचर्यापरिग्रहादि
 मनुष्यमात्रधर्माः न वर्तेष्वपि मनुष्यवर्गानियताः। अतस्तदतिक्रमे युक्तमेव प्रायश्चित्तं। यत्तु पूर्वमुक्तं प्रतिलोमास्तु धर्महीना इति तदहं कामुषि
 कश्चयः। साधनेषु कर्मस्वधिकारनिवृत्तिपरिमिति। प्रायश्चित्तस्य निमित्तान्याह अथस्वल्पं पुरुषोऽप्येन कर्मणालिख्यते यथेतदयान्य
 याजनमभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं त्रिष्टयक्रियाप्रतिषिद्धसेवनमिति अथस्वल्पेति वाक्यालंकारे। अयं पुरुष इति संघातवर्तनप्रत्यगा
 त्मानं निर्दिशति। याप्यं कुक्षितं। याप्येन पापेन कर्मणालिख्यते। तज्जन्यनाधर्मेण लिख्यमाने कर्मणालिख्यत इति भाक्तो वादः। याप्यस्य क
 र्मण उदाहरणप्रपञ्चो यथेतदित्यादि। यथेत्युदाहरणे। अयाज्याः पतितादयः तेषां याजनं अभक्ष्यालुभुनादयस्तेषां भक्षणं। अवद्यमन्त्रो
 सभ्यादितेषां वदनं कथनं त्रिष्टयविहितं संघातसनादितस्याक्रिया अकरणं। प्रतिषिद्धस्य हिंसादेः सेवनं करणं। इतिः समाप्तोऽलंकारवदेव
 याप्यं कर्म इति। प्रतिषिद्धसेवनमित्येव सिद्धः। याज्याजनादिग्रहणं याजनाध्यापनप्रतिग्रहः सर्वेषामित्यापद्यनुज्ञा। तत्रापि प्रायश्चित्तार्थं
 तत्राज्ञानात् आपदिहितैः कर्मभिः रापदंती त्वपुनस्तेषां प्रायश्चित्तं चतुर्भागं कुर्यादिति। अभक्ष्यभक्षणग्रहणमथापदिव्याध्यादौ लुभुना
 दिभक्षणविषयं च। अवद्यवदनग्रहणं तु प्राणिनां तु वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदोदयादिविषयं च। तथा यत्र ब्रह्मिण्यतिज्ञाते ता उपयुः अथ

चापहरेयुस्तत्र तदहंकार्यं। असभ्या नृतभाषणे नापि तन्निवार्यपश्चात्तामापदंती त्वप्रायश्चित्तं चतुर्भागं करोदिति तत्र प्रायश्चित्तं कुर्यान्न कुर्या
 दिति मीमांसते तत्र तस्मिन्नायकर्मलेपे प्रायश्चित्तं। प्रायोनामतपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते। तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतमि
 त्येवं तक्षणाकर्तव्यमिति विचारयति ब्रह्मवादिनः। अत्र केचित् न कुर्यादित्याहुः तत्र हेतुः न हि कर्मक्षीयत इति त्रिरावेहेतोः। यस्मात्स्
 तं कर्म पुण्यपापवानातरेण भोगं क्षीयत इति। यथा च शंखत्रयथाष्टथेव्या बीजा निरन्तरानि निधयेयथा। एवमात्मनिकर्मणि निष्ठेति प्रसवति
 चेति। उच्यते तु फलेन श्रुति। यथा बीजमंकुरे। प्रायश्चित्तं त्रितु निमित्तं कर्मतराणि। यथा गृहदाहोदोक्षामवत्यादयः कुर्यादित्यपरं
 कुर्यात्प्रायश्चित्तमित्यपरं दर्शनं। नास्मात्परमस्तीत्यपरः सिद्धांतः। तत्र प्रमाणत्वेन श्रुतिवाक्यन्युदाहरति पुनः स्तोमेन पुनः सवनमायां
 तीति विज्ञायते अप्रतिग्राह्याद्भूतप्रतिगृह्य पुनस्तोमेन यज्ञतेति श्रूयते। अभक्ष्यभक्षणमवद्यवदनं पुनः स्तोमेन तरतीति च। असत्यतिश्र
 तादोषदूषिताः पुनः स्तोमेनाग्निं कोदेन पुनः सवनमायांति। सवनं शब्देन कर्मोच्यते। पुनरपि श्रोतां निस्मात्तानि कर्माण्यायति आहुवति
 तेषां भवतीति। ब्राह्मणस्तोमे श्रेष्ठा पुनः सवनमायांतीत्यनुषंगः। ब्राह्मण्यथास्मात्तु मनुष्यनीताः। तेषां कर्तव्या प्रायश्चित्तयोगावाप्य
 स्तामाः। वहुवचननिर्देशाद्बहुवचने प्रत्येतव्याः। तस्मिन् सर्वपाप्मानंतरति ब्रह्महत्यायोश्च मध्येन यज्ञते इति चेति वक्ष्यमाणं प्रपश्यते।
 विज्ञायत इत्यनुषंगः। अत्रिष्टुताभिः शस्यमानं याजयेदिति च विज्ञायते अत्रिष्टुतामेकाहस्तेनाभिः शस्यमानं याजयेत्। अत्र पुनस्तो

मादीनां दोषनिघातार्थतयाश्रुतत्वात्। उपभोगेनेवप्रायश्चित्तेनाविषाकर्मक्षीयते। शंखवनमं बाहुतप्रायश्चित्तविषयं। पुण्यविषयं च। अथकस्मा
द्वचनागम्यर्थे किंवात्कुर्यात्कुर्यादिति। न ह्युपनयनादपेयं विचारः कृत इति। उच्यते प्रायश्चित्तस्तत्प्रायश्चित्तविचारः। इदानीं येषां ह्यनप्रा
यश्चित्तं विहितं तेषु प्रायश्चित्तान्युद्दिशति तस्य निष्क्रयणानि जपस्तपो होम उपवासोदानं तस्माद्यायस्य कर्मणो जपपादीनि पंचानि क्रयणानि श्रे
यानि। तत्र जप इत्युच्यते तत्राप्याह उपनिषदो वेदांताः सर्वं च दस्तु संहितामधुन्यधर्ममर्षणमथर्वशिरोरुद्राः पुरुषसूक्तं राजतरोहिणो सामनी
रुद्रधंतरो पुरुषगतिर्महानाम्योमहो वेराजं महादिवकीर्त्यं ज्येष्ठसाममन्यतमद्विषयवमानं कृष्णोऽग्निपावमान्यः सावित्री चेति पावनानि उ
पनिषदारहस्यब्राह्मणान्याध्यात्मिकानि। तद्व्यातिरेक्य आरण्यकभागावेदांताः। सर्वं च दस्तु सर्वेषु प्रवचनेषु संहिताः संहितापावोनपदक्रमादिपा
वः। मधुनिमधुशब्दयुक्तानि यजुर्विब्रह्ममेतुमेत्यादिनि। अथर्वणं कृतं च सत्यं चेति सूक्तं षड्रचमधमर्षणं न क्रयिणा दृष्टं। अथर्वशिरोधर्मं वेदप्रसि
द्धं देवाहवे स्वर्गोऽकमर्गं चित्यादि। रुद्राने मस्तु रुद्रमन्यव इत्याद्यानुवाकालकादरा एकत्रातं यजुः। आरवास्तासु सर्वास्तु प्रव्यंते। पुरुषसूक्तं सहस्र
शीर्षा इत्यादि। राजतरोहिणो साममनी। रुद्रं नरो मे धिता रुवंत इत्यस्याष्टविगीते। तामिन्द्रहवाम इत्यस्यां बृहत्। श्रीभेत्वभूरनेतुम इत्यत्रयंतरं। अ
हमस्य प्रथमजाकृतस्य। पुरुषगतिः। महानाम्यो विदामधर्वी चित्याद्याः कृचः। महो वेराज्यो पि वासोममित्यस्यां गीतं साममहादिवकीर्त्यं विधाद्वृह
त्यिबुत इत्यस्या। ज्येष्ठसामानितलवकारिणामुदुत्यं चित्रमित्येतयो गीतानि। रुद्राणां रुद्राः मृषीनं दिव इत्यस्यां गीतानि। त्रीणि सामान्या ज्येष्ठहोतानि
ब्राह्मणतथाश्रुतत्वात्। बहिष्यवमानं मुपास्व गायतानर इत्यसुगीतं। कृष्णोऽग्निर्नेतिरीयके स्वाध्यायब्राह्मणे यदेवो देव हेतुनं यददीव्यं नृणामह

कात्रांनीतः तेन पृच्छेयत किमर्थमिष्टमकावशितितदास्यामवस्थामाचक्षीत। न तु मिथ्या वदेदिति॥ ते न हि भर्तव्यः श्रुतशीलसंपन्नश्चेत्॥ हिचा
र्थेतेन वराज्ञासनकेवलं दंडयः किं तर्हि तत आरभ्य भर्तव्यः। तवेयमवस्थामयानज्ञातेति सांत्वयित्वा। सचेद्भूतवृत्तशीलसंपन्नो भवति। श्रुतं शा
स्त्रपरिज्ञानं। शीलं तदनुकूलआचारः। इतरोपिन दंडयः। भरणं तु तस्य तादृशनकार्यं। देवाभावः पूर्वयोर्पि निमित्तयोः समानः॥ धर्मतंत्रपीडया
तस्याकरणो दोषो दोषः॥ यदि पशुबंधो दोधर्मं प्रवृत्तस्य तदं गंश्वादि केनचित् पीडितं भवति ततमपहर्तवा तस्मिन्निबोदते तदेव तस्य प्रधा
नं कार्यं राज्ञा। अकरणो दोषो भवति॥ इती श्रीमताक्षराया अष्टादशोऽध्यायः॥ ४॥ १८॥ ४॥ पंचविधो धर्मः। वर्णधर्म आश्रमधर्म उभयध
र्मो गुणधर्म निमित्तिकश्चेति। तत्र वर्णप्रयुक्तो धर्मो वर्णधर्मः। उपनयनब्राह्मणस्याष्टमे वर्षे दत्तयादिः। आश्रमप्रयुक्त आश्रमधर्मः। ब्रह्मचर्यादे
स्तीमदाधानादिवेति। उभयप्रयुक्त उभयधर्मः। ब्राह्मणस्य ब्रह्मचरिणः पाठाशाद उच्यते। अमिषकगुणप्रयुक्तस्य प्रजापालनादिगुण
धर्मः। ब्रह्महत्यादीनिमित्तकं तत्तयो नैमित्तिको धर्मः। प्रायश्चित्तं। तत्र नैमित्तिकं वक्ष्यनु उक्तमनुभाषते॥ उक्तो वर्णधर्म आश्रमधर्मश्च॥ न
उभयधर्मगुणधर्मयो र्युलक्षणमेतत्। यद्यप्यन्यत्रोक्तं नानुभाषते अननुभाषणेपि वक्ष्यमाणं शक्यं तवक्तुमिति तथापीहानुभाष्यते आ
शंका निवृत्त्यर्थं। अन्यथा परिष्ठाद्वेदिकानि पुनस्तोमादीनि प्रायश्चित्तान्युद्दिशति। तानि च भूदस्य न संभवीते अतस्तद्देवप्रायश्चित्तं तरा
पि भूदस्य न स्युरिति वाच्यं दाशंकेत। अप्रआह। यत्तौ धर्मः स एव वर्णधर्मः। माश्रमिणो च धर्मः वक्ष्यमाणस्तु पुरुषमात्रधर्मः। यदाह

नचभूदानंश्रापस्तनकं। नोरस्यानंतथाभक्ष्यं सर्वपुनतुमेयवः। इत्येतैः षड्विंशतिः। नतो ब्रह्मादेवानामिति प्राप्य ततः प्राणायामादेत्यादिभिर्यथोक्तं
 सर्वप्राश्रीयान्। षड्विंशतितानि यामातिर्कर्मजात्यविधिद्वयं ज्ञेयं। नचभक्ष्यं भक्षणं ज्ञेयं सर्वस्मात्प्राप्य तत्र मुच्यते। सप्ततन्त्रपीत्वाभूणहृत्योपुरुतत्त्वं
 सुवर्णस्तेन्यसुरापानं च पुनर्गतिः। एकादशरात्रं पीत्वा पूर्वकृते पापं नुदति। एकविंशतिरात्रं पीत्वा गणान्यशतिगणाधिपतिं पृथ्यति विद्याधिपतिं
 पृथ्यति। एवमहरस्रनन्याहाराय वाग्राश्रीयति। संधिरादौ हिरण्यं नि कथं प्राशनं हिरण्यप्राशनं। घृतप्राशनं प्रसिद्धं। सोमपानं कृतावुक्तं।
 बहिरप्यन्ये। इतिकरणाद्यत्र न्यदेवं युक्तं पंचमव्यं शंखपुष्पादितस्य प्राशनं मेध्यं विज्ञेयं। अथ जपादीनां स्तुतमाह सर्वशीलोत्रयाः स
 र्वः स्रवन्त्यः पुण्यदृष्टीर्था। नृविनिवासागोष्ठपरिस्संधा इति देवाः। शीलोत्रयाः शोलाः स्रवन्त्यो नद्यः सर्वग्रहणात् पुण्यापुण्यविभाग
 नादरणीयः। पुण्याद्रेः पुष्करिण्यादयः। प्रयागादीनि तीर्थानि। कृषिनिवासवसिष्ठदीनामाश्रमाः। गोष्ठगवांस्तानां परिस्संधे वा
 यः। इतिकरणान्नैमिषारण्यादीनि। व्याख्यातः सहपरिकरेण जपस्तपः स्रवन्त्येवमाह ब्रह्मचर्यं सत्यं वचनं सवेन ब्रह्मकोपस्य शनमादुवस्यते।
 शतियेनाः। नाशक इति तपांसि ब्रह्मचर्यं मेधुनत्यागः। सत्यवचनं दृष्टार्थं वादितां। सवेन पुनर्गतिर्मेध्यं दिने सायं चोदकं स्पर्शनं स्नानं। आर्द्र
 वस्त्रास्नानं समयपरिहितस्य वासं सस्तथेवापीडितस्य धारणं। अथः शयिता संडिलशायिता। अश्नानमात्राः स एवाशकः तस्य भवानाश
 को जनानं। अत्रापीतिकरणात् प्राणायामादीनां ग्रहणं। अत्र मनुः। सव्याहृतिकाः सप्रणवाः प्राणायामस्तुषोडश। अपि श्रूणाहनं मासात् पुनंत्यह

७१

रहः कृता इति। होमाः कूष्मांडगणहोमादयः प्रसिक्ता नुदहानुक्ताः। तत्र श्रुतिः। कूष्मांडैर्जडुयाद्योपुत इव मन्यतेत्यादि। गणहोमस्तु बोधायनेनोक्तः।
 कृत्वा वित्रं सहस्राक्षं मृगाशहोमुच्यते। एवमान्यश्च कूष्मांडो वैश्वानर्यं कृत्वा च श्रयाः। घृतोदनेन ताज्जं दूरं सप्ताहं सवनत्रयं। मोनत्रतीह विद्याशि
 निष्टहीतिर्द्वितीयः। मुच्यते सर्वपापेभ्यो महतः पातकादपीति। याज्ञवल्क्यः। यत्र यत्र च संकीर्णो मात्मानं मन्यते तेनः। तत्र तत्र तिले होमः सावित्र्या
 प्रत्यहं जपति। मनुः। नसा वित्री समं नयं न व्याहृति समं दुतं। नान्न तस्य समं दानं न चाहं सा परंतप इति। उपवासा भुक्त्यागः। स एव तपस्विपि
 पुनः पुनः पश्यते। आदरस्यापनार्थं। अपर आह। निश्चयं लघुपीठे उपवास इति युनिग्रहः। व्यावृत्तस्य वेदोषेभ्यो यस्तु वासो गुणः स ह। उपवास
 तमाहुस्तु न शरीरस्य शोषणादिति। पुराणे दर्शनादिति। अथ देयानां ह। हिरण्यगोवीसोऽभूमिस्तिलाद्युतमन्मिति देयानि त्रिगदव्या
 रव्यानमततः। अथ कियान्कातो जपादीनामित्य आह संवत्सरः षणमासाश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः षडहः स्रहो होस्तत्र इति कालाः एतेषु याव
 नाभुध्याप्रन्यते तावान्कालः। एतान्येवानादेशा विकल्पेन क्रियन्त एतान्येव जपादीनि निश्चयानि अनादेशा यत्राह त्वप्रायश्चित्तमनिर्दिष्टं त
 त्रविषयो विकल्पेन कर्तव्यानि। एवकारः योनवर्चनिकं तद्यथा देवदत्तो ग्रामे गच्छतु सर्वाण्यमिति। विंशतिं भवति येषु निमित्तेषु हत्यप्रायश्चित्त
 मुक्तं तेषु भ्यासानुबन्धादौ प्रतिपूरणाय क्षायानपादीनामनुप्रवराः सिद्धा भवति। किंतु त्यज्यं विकल्पेन त्याह एनस्सुगुरुषु गुरुलघुषु लघुषु
 अभिसंधि कृते मेनोपुरु। तादृशो रते लघु। एवमभ्यासानुबन्धादावपि दृष्टव्यं। यथा हापस्तंबः। यः प्रथमतो हतिप्राप्तं दोषफलं स ह संकल्पेन भूय ए
 व मन्येद्यपि दक्षवल्कर्मसु तथा पुण्यफलं पुण्यथा कर्मभ्यास इति कृत्वा तिरुञ्जोवांशायणमिति सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वा तिरुञ्जोवांशायणं

माणस्वीकरणविधिर्न भवति तस्य केचन परे चैव सिद्धिः राजमिधुतदंशस्त्वरुत्वापापनिमानवाः निर्मलाः स्वर्गमायां तिसंतः सुकृतिनो यथेति तस्मि
नूतो कसमक्षं भुभे शातकं भमयं सोर्णं पात्रं पुण्यतमा द्वादशदीप्यो वाहेते न न ले न पूरयेत्वा ततस्तस्मादावर्जिता आपणं न चरितं प्रायश्चित्त
पुपस्यरीये युस्ताभिरादिस्त्रापयेयुर्जातयः अथास्मेतस्यात्र दधुस्तत्संप्रति गृह्यजये चोता द्यौः शाताष्टथिरी शातं शिवमंतरी संयोरौ च न
स्तमिमंग्रहामीति अथस्त्रापनानंतरं मस्मे स्वातायनसौवर्णपात्रं दधुर्जातयः सवतस्यात्र प्रतिगृह्यजये चोता योरित्यादिगृह्यामीत्यंते
एते र्यजुभिः पारमानी भिस्तारत्समं दीभिः कुष्मांडेश्वाज्यं जुहुयात् हिरण्यब्राह्मणाय दद्यात् होमोत्तरदानं गोवा इजातो विकस्यः आवा
र्याय च यश्चात्मन आचार्यस्तस्मात्प्रापि हिरण्यं दद्यात् गोवा यस्य तु प्राणानि कं प्रायश्चित्ते समृतः शुध्यत् उत्तरविवक्षये दधुच्यते प्राय
श्चित्तस्य शुध्यर्थत्वादेव सिद्धा सिद्धिः सर्वल्येव तस्मिन्नुदकादीनि प्रेतकर्माणिक्यः यद्यपि तस्य तस्मिन्लोके प्रत्यापत्तिस्तथापि मरणोद
वशुद्ध इति सर्वल्येव प्रेतकर्माणिक्यं कर्तव्यानि सर्वप्रहणादौ शोचं विधिः योपि द्वादशो वा विकारो प्रायश्चित्ते प्रवृत्ते मध्ये धियेत द्विषये व्यास आह
यतमानः सदा धर्मे चिन्तयेत् यदि मध्यतः प्राप्नोत्येव तु तत्सर्वं मन्त्रमनास्ति संशय इति एते देवशांत्युदकसंबंधेषु पातकेषु एतदेवानंतरे कृतांता
योरित्यादिभिर्मन्त्रितं सर्वेषु पातकेषु कर्तव्यं प्रायश्चित्तस्य ते आदत्तवैत्यन्ये हि रुक्तेः पूर्ववत् इतीति मन्त्रोत्तरापापविशेषाः २०
पतितानां त्यागविधिरुक्ताः केचुन स्तेतानां ब्रह्मरसुराण्युरुनत्यगमात्पितृयोनिसंबंधागस्तननास्तिकानि दितकर्माभ्यासिपतितात्याग्यपतित

त्यागिनः पतिताः ब्राह्मणस्य हंता ब्रह्महा गोडीमाध्वी च वेष्टी च विज्ञेया विविधा सुरा यथैवैकानपातया तथा सर्वा द्विजात्रैरेति मनुः तत्र यायस्य सु
राप्रतिषिद्धा सतस्याः पाता सुरापः गुरुः पिता आचार्यश्च तस्य शब्देन भार्या लक्ष्यते गमनं मेथुने मातृसंबंधाः मातृपक्षप्राक्पंचमादृवाः पितृसंबंधाः
पितृपक्षे प्राक्सप्तमादृवाः योनिसंबंधाः भागिन्यादयः एता भार्या तेनाधिगच्छति समाह्वयति संबंधाः स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णपहारी नास्ति
कः प्रत्यभावापवादी निदितं प्रतिषिद्धं तस्य कर्मणे बुधिपूर्वमातृत्वेनानुष्ठानानि दितकर्माभ्यासी पतितानवसतः पुत्रादीन् स्नेहादिना योन्य
जतिसपतिता त्यागी यस्त्वपतितानवदूषादिना त्यजति सा पतिन त्यागी एते ब्रह्महादयः पतिताः पातकसंयोगाजकाश्च पातकेः कर्मभिर्वपु
रा संयोजयंति तत्र प्रवर्तयंति इत्यप्रदानादिना मनुष्यमिधं व्यापादयत्युच्यते अपादना यमभुपाय इति तथा केन चिद्विद्योसि तं पलायमानं यो
निवारयति निवारितश्च हन्यते सोऽपि प्रयोजकः यस्य अनुमतिमंतरेणार्थानि वर्तते समंता सह इत्यपृथक् ज्ञोपादीयते प्रयोजककोटिरेवायमि
ति आपस्तंब उक्तः कियतायवांतराभेदे न तस्य पृथग्गुदे निवादा प्रयोजितामेता कर्ता चेति स्वकर्मा कफकेशु कर्मसु भागिन्यो भूय आरभते त
स्मिन्फलविशेष इति तैश्चाद्यं समाचरन् तैः पतितैः सह यो हं समाचरति यानासनशब्नादीनि सोऽपि पतितः अत्र कलवः संवत्सरेण पतति पतितेन
समाचरन् यानासनाशनेनित्यमित्याहुः ब्रह्मवादिन इति याजनादौ द्रव्याजवत्कथ्यते याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सहभोजनं कृत्वा सद्यः पतत्येव
पतितेन समाचरन्ति स ह भोजनमेकस्मिन्वाच संवत्सरेण पतति पतितेन समाचरन् याजनाध्यापनाद्यानां च तु याजनासनाशनादिति मानवमये
वैव्यारेभ्यः यानादिभिः संवत्सरेण पतति न तु याजनादिभिः किंतु ते सद्य एवेति किंपुनरेषां पतिते द्विजातिकर्मभ्याहानि पतने द्विजातीनां

यनिकर्मण्यध्ययनादीनि शोतानि गृहीतानि स्मृतानि च तेभ्यो हानिस्तदधिकारः तथा परत्र चासिद्धिः यावन् प्रणिजितानि कुशलानि कर्मणिता
न्यथस्य परत्र न सिध्यन्ति फलादानि न भवन्ति तदेतेन पतिशब्दस्य निर्वचनं कृतं कर्तव्येभ्यः कर्मभ्यः पूर्वजितानां सुकर्मणां फलेभ्यश्च पातः प्रत्यवर्तनं प
तित्वमिति तमेकेनरकं शक्यं येन भ्यो हानि र्यापरत्रासिद्धिः तामेवैकेनरकं मन्यन्ते नरकसामानाधिकरण्यात् युल्लिङ्गमेकवचनं च कर्मभ्यो हीन
स्य बंधुमिस्य कस्य दुःखमुत्पद्यते परत्रासिद्धेः सुखलवो न भवति अतो नरक एवायमिति स्वमतं तु विशेषेण देशे कुः खे कतानस्य वा सो नरक इति
त्रीणि प्रथमान्यनिर्देशानि मनुः अनुक्रांतानां पातकानां मध्यप्रथमानि त्रीणि ब्रह्महत्यासुरापानगुरुतत्यागमनान्यनिर्देशान्यनिर्देशय प्रायश्चि
त्तानि तेषां प्रायश्चित्तमनिर्देश्यमिति मनुराह कामतो ब्राह्मणवधो निष्कृतिर्न विधीयत इति ब्रह्मवधसुरापाने मतिपूर्वमनिर्देश्य प्राणतिक्रमिति स्थिति
रिति गुरुतल्ये मृग्यं न स्त्रीषु गुरुतल्ये पततीत्येके एके मन्यन्ते स्त्रीषु प्रहृतो गुरुतल्ये एव पतति नान्ये तिस्र्यं त्वन्यत्रापि पततीत्याह मनुः पितृ
शं डासां त्यस्त्रियोगत्वाभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्राज्ञानत्वाभ्यं तु गुरुतीति अथ स्त्रियाः पतनहेतुमाह भ्रूणहनि हीनवर्णस्य वा याच
स्त्री पतति भ्रूणहेति भावपरं भ्रूणगर्भः आत्मपक्षया गर्भहत्यायां स्त्री पतति योनहर्णाः ब्राह्मण्याक्षत्रियादिः क्षत्रियायाः वैश्यादिः वैश्यायाः
इति तस्यैवायां च स्त्री पतति चकाराद्ब्रह्महत्यादिषु च अपरत्राह भ्रूणहनि हीनवर्णं च यासेव तेन तल्यभार्या भवति सा पतति चकाराद्ब्रह्महत्यादिषु
चिति भ्रूणग्रहणं पतितो यलक्षणं कोटसाक्ष्यराजगामिपेशुने गुरोरेतानि भिक्षं सनं महापातकसमानि कूटसाक्षिणो भवः कोटसाक्ष्यं साक्षिणो

पक्रमाद्ब्रह्मवचननिर्देशाच्च पात्रं चास्य विपर्ययस्युः अस्य त्याज्यस्य पात्रं किंचित्कल्पयित्वा त एव विपर्ययस्युः विपर्यासो धोमुखीकरणं यथात
दनुदकं भवति तत्र प्रकारः दासः कर्मकरो वावकरादमेध्यपात्रमानीय दासी घटा तूरयित्वा दक्षिणा मुखः पदा विपर्ययस्येदमुमुनुदकं करोमीति नाम
ग्राहं दासः प्रसिद्धः कर्मकरो भृतकः तयोरन्यतरो वकारादवस्कात् बर्बत्केवस्करः अमेध्यातस्त्वानादभुत्तिपात्रं किंचिदुपादाय येन दास्युदक
माहरेति तस्माद्दटाद्गृहीतेनोदकेन पूरयित्वा दक्षिणा मुखः भूत्वा पदास्येव विपर्ययस्येदपसव्यमधोमुखं विक्षिपेत् तत्र मंत्रः अमुमुनुदकं करो
मीति नाम ग्राहं अमुमिति स्नाने त्याज्यस्य नाम द्वितीयोत्तं गृहीत्वा नाम्नादिशि ग्रहरेति एतमुत्तरं ग्रहइति पात्रेनाग्राहणं कर्तव्यमित्यर्थः आ
हइति पात्रे रूपसिद्धिश्चिंत्या तं सर्वं चाभ्रान् प्राचीना वीतिनो मुक्तशिरवाः तं विपर्ययस्यं तं सर्वं ज्ञातयः प्राचीना वीतिनो मुक्तशिरवाः संतो न्वा
तभरन् स्पृशेयुः विद्यायुर्वोयोनि संबंधाश्च वीक्षेरन् नतु संस्पृशेयुः अपउपस्पृश्य ग्रामं प्रविशन्ति एवं इदं कर्म कृत्वा आपउपस्पृ
श्य स्नातो ग्रामं प्रविशन्ति प्रविशेयुः अतएव ज्ञायते ग्रामाद्द्विहिरिदं कर्मति अतनुत्तरं तेन संभाष्यतिष्ठेदेकारं जपन्मावित्री मज्ञानपूर्वं अत
स्त्यागाद्ध्वं तेन त्यक्तेन सह संभाषणमज्ञानात्कृत्यैकमहारात्रिष्ठेन भुंजीत न शयीत नासीतेति अज्ञानपूर्वमिति वचनादेकवचनानिर्देशाच्च
ज्ञातिव्यतिरिक्तस्यापीदं भवेतीति ज्ञानपूर्वं च त्रिरात्रं यस्तु तेन ज्ञानपूर्वं संभाषतस्त्रिरात्रमुक्तकमेण तिष्ठेत् कार्याकार्यनिरूपणादाविदं
परिप्रभादौ तु पराशरोक्तं क्षुतेनिष्ठीवनं च वेदतस्पृष्टतथैव च पतितानां च संभाषेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति यस्तु प्रायश्चित्तेन भुध्येत्तस्मिन्
भुभं शातकं भमय पात्रं पुण्यं तमा कृदा तूरयित्वा स्ववंतीभ्यो तत एनमपउपस्पृशेयुः प्रायश्चित्तेनैति वचनाद्वाजदेन भुध्यस्य वक्ष्य

शानासनादेः से वायां प्रागंथव्यात्यरित्य गार्थं । तर्हि संवत्सरेण पचनीति वचनमनर्थकं । न । तादृशस्त्योगोत्रनविवक्षितः । किंतु त्रिगाचार्येतिरमुपादे
यं । अनुपादाने दोष इति अन्यत्र हानात्पतति अन्यत्र अज्ञानाध्यापनादन्यत्र तयोस्त्योगोत्रनकर्तव्यः कुर्वन्पतति तस्य च प्रतिग्रहीतेत्येके तस्य
लिजिमाचार्यमीदृशं त्यजतः प्रतिग्रहीता तं यः प्रतिगृह्णाति तान्य लेन विध्यते न वा क्रुतिगाचार्यो वा सोपि पतनीत्येके मन्यन्ते । एकैयदृणात्सा
त्वाप्रतिग्रहेण तित्यं नान्यत्रेति न केहि चिन्मातापित्रोरवृत्तिः न कस्यां हि दध्यः वस्त्रायां मातापित्रोरवृत्तिरशुश्रूषा कर्तव्या । किंतु कर्तव्ये
ति । पतितयो रपितयो र्नमस्कारादिका शुश्रूषा कर्तव्या । तथा चापस्तं वः । मातापुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारणे तस्यां शुश्रूषानित्यापतिनायामपी
ति दीयंतु न भजेरन् तदीयंतु धनं तदभावेन भजेरन् पुत्रादयः । राजगाभित इवति ब्राह्मणाभिज्ञासने दोषस्तवान् यो ब्राह्मणमभिज्ञास
तितस्य संतदोषं प्रथमं रयापयति तस्य दोषस्तावा भवति यावा कर्तुं शिति । यथा हापस्तं वः । दोषं दृष्ट्वा न पूर्वपरेभ्यः पतितस्य समारव्याने स्यादूर्ज
येत्तेन धर्ममिति द्विरेनसि अनेनमि विषये दोषाभिज्ञासने हि दोषोऽस्य भवति । द्विगुणः । अत्राभिज्ञासनमात्रे दोष उक्तः । मन्वेतु । पतिते प
तिते तस्युक्ता चो रंशो रंति वा पुनः । वचनात्तुल्यदोषस्याभिध्यादि दोषभागभवत् इति । पतित्येवो र्यविषयमभिज्ञासनमुक्तं । वसिष्ठस्तु । ब्राह्मण
मभिज्ञास्य पतनीयेनोपपतनीयेन वामासमभक्षः शुभवतीरावर्तयेत्पूतो भवति इति विज्ञापिते । दुर्बलं हि सायां चाविमोचने शक्तः श्रेत । दु
र्बले प्रबलेन हि स्थगानेयः शक्तः सन्नमोचयति तस्यापितावन्निदोषो यावान् हिंसतुः । अमिह भावगारणे ब्राह्मणस्य वर्षशतमस्वर्ग्यं योमिह

सः सन् ब्राह्मणं प्रहर्तुं हस्तमायुधं वा । वगुरुते उच्चम्य कं पयति तस्य तद्वगोरणं वर्षाणां शतमस्वर्ग्यं भवति स्वर्गप्राप्तिं निरुणद्धित निमित्तानि सुकृता निहं
तीत्यर्थः । अस्वर्ग्यमिति न एकपातो वा लक्ष्यते । सजातीयविषयमिदं । विजातीयविषये तु द्विगुणं त्रिगुणं चैव चतुर्गुणमथावपि वा । क्षत्रविदश्च जातीनां
ब्राह्मणस्य वधे स्मृतमिति । अनेनेव न्यायेन ब्राह्मणेनावगोरणे कृते त्रिपाद्यं द्विपाद्यं पादश्चेति क्षत्रियादिषु द्रष्टव्यं । एवमन्यत्रापि प्रतिज्ञे मो नुतोमा
द्यधरात्तरभावे तारतम्ये कल्प्यं निधाते सहस्रं यस्त्ववर्णने न हंति तस्य वर्षसहस्रमस्वर्ग्यं । उपसमस्तं वर्षपदमेपक्ष्यते । लोहितदृशं नेयावतस्त
त्प्रकं द्यवीपांस्तु संगृहीयात् । यदि तेन निधात न लोहितमुत्पादयेत्ततस्तल्लोहितं प्रकं द्यनिः सृत्य यावतः पांस्तु संगृहीयात् तपिं डी कुर्यात्ताव
ति वर्षाणि तदस्वर्ग्यं भवति । तस्माद्ब्राह्मणाय नापगुरुते न निहन्यान्न लोहितं कुर्यादिति गम्यमानत्वादनुक्तं । इति मिताक्षरायां एकविंशोऽध्यायः २९
एवं प्रायश्चित्तनिमित्तान्युक्तानि । अथ प्रायश्चित्तान्युच्येते प्रायश्चित्तं अधिकारोयं । निश्चित्य तपसा अनुष्ठानं प्रायश्चित्तं । तथा चांगिरः । प्राया
नाम तपः प्राक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतमिति । अग्नौ सक्तिर्ब्रह्मस्त्रिरवच्छातस्य सक्तिः संगाः पतनं ।
अवच्छातो वशीर्णः । षक्त्या गो न रुशीभूतः । ब्रह्मराक्षस्य गो न रुशीभूतो गोविः पते दुःखायाः शाय । इह मस्य प्रायश्चित्तं । अत्र मनवे विशेषः । प्रायस्य
दात्मानमग्नौ वा समिद्धे चिरबो वा कुक्षिरा इति । कावकं कृतिः । अनशन कर्षितो अग्नौ रोहेदिति । नेदं मरणान्तिकं त्रिरिति नियमात् । त्रिः पतने जीवन्मपि
शुध्यतीति रुक्षं वास्याज्जने शस्त्रभृतां तन्यं शुभं । शस्त्रभृतः इष्टासां लक्षमिति वचनात् । युद्धे इष्टासानां इष्टूनस्य नामध्ये लक्षवर्धं भूत्वा तिष्ठेत् ।

नेर्विद्योतीव नृतो वा शुध्यति। याज्ञवल्क्यः। संश्रामे वाहते लक्ष्य भूतः शुद्धमवाप्नुयात्। मृतकल्पः प्रहरात् जीवन्नापि विशुध्यतीति। स्वद्वोग कपालपाणि
 र्वाद्वादशसंत्सरान् स चारी भिक्षुः क्षाय ग्रामं प्रविशेत्कर्मचक्षणः। स्वद्वोगं पशुपतानां प्रसिद्धं। कपालं स्वध्यापदितस्य ब्राह्मणस्य शिरः कपालं। तेषां
 धस्य स्वद्वोगं कपालपाणिः। स्वद्वोगं दक्षिणपाणौ कपालं सन्ये भिक्षार्थं। कानीयपानार्थं भोजनार्थं च। तथैवापस्तम्बः। पुरुषेशिरः प्रतिपानार्थं मा
 दाय स्वद्वोगं दैर्घ्यं शर्ति मनुक्तः। कृत्वा त्रिवशिरो ध्वजं इति। तस्मिन् पक्षे स्वद्वोगस्याये ध्वजः। तन्मूले त्रिवशिः। भिक्षाचरणं तु लोहितेन रवे उच्यते
 रावेण आपस्तम्बीये सूत्रेनात्। एवं भूतो भिक्षाय ग्रामं प्रविशेत्। एतान्नस्य ग्रामे प्रवेशः। अन्यदरं एषैः कर्मचक्षणश्चेत्। ये भूतो द्वारि
 तिष्ठामि भिक्षार्थं ब्रह्मघातक इति पराशरः। द्वादशसंत्सरानेवं चरन् ब्रह्मचारी भवेत्। स्त्रीषु न प्रसज्येत्। भिक्षाचरणे सप्तागाराण्यसं कल्पिता
 नीत्यापस्तम्बः। संवर्तस्तु। भिक्षायै प्रविशेद्ग्रामं वन्ये र्थादि न जीवति। एककालाहार इति चासिष्ठः। यथोपक्रमे त्सं दर्शनादार्यस्य आर्यस्यैव
 त्किं कस्तस्मिन् दृष्टे यथोपक्रमे दपयायात्। तत्र व्याघ्रः। चं शलं पतितं दृष्ट्वा दूरतः परिवर्जयेत्। गोवालव्यजनादवकिं स चेत्संज्ञानमाचरेदिति। शूद्रा
 पि स्पर्शं वर्जयेत्। तथा हा लोकाक्षिः। महापातकं संप्रेक्ष्य वर्णानां स्नानमुच्यते। अस्नात्वा भोजनं च वसस्य रात्रं समाविशेत्। त्रिरात्रं स्याद मत्या चेत्तरेव
 पुन्यी भूतं पयः। एवमर्तं विचंडा लश्चा वानामपि कीर्तितं मिति स्नानासनाभ्यां विहरन् स वनेषु कोपस्पृशेत्। तेषु दहनिरात्रा वासीत यथा
 शक्तिः प्रातर्महने सायमति सवनेषु त्रिसंध्यमुदकोपस्पृशेत्। स्यात्स्नायात्। एवं द्वादशवर्षाणि चरन्नेते शुध्येत्। स्नातविधानादेव तद्गभूतमंत्रादि

३

नृतवचने। ततोऽसतो वा परदोषस्य रयपि नैष्युनं। राजनीतिवक्तव्ये राजगामीति वचनं यत्रोक्तं पारंपर्येण पिराजानां गच्छति तदपि वर्जयितव्यं। पुरोऽपि तु
 राचार्यस्य वा नृतेन सत्येन दोषेणाभिशासनं दुष्टताख्यापनं पुरोऽनृतं भिशासनं एतानि पातकसमानि। साम्यातिदरे प्रायश्चित्तमर्थमिति स्मार्तव्यं।
 अपत्त्यानां प्राग्दुर्वाला दोहंते ब्रह्मास्मृतं तन्मंत्रं रुद्रवकीर्णं पतितसावित्रिकेषूपपातकं स्नेनादयो गीतशीला ता एकपंचाशन्नभोजयितव्या इ
 त्युक्ताः। अष्टप्रकाशे अपत्त्यास्तधामपत्त्यानां मध्यं द्वी उद्याग्या वंतस्त्यक्तात्मपर्वता एकत्रिंशतेषु पतितकूटसाक्षी चानभूतस्तत्र पतितस्य पतित
 त्वं कूटसाक्षिणास्तत्ताम्यमुक्तं याति रक्तेषूपपातकं पापं। नास्तिकोपितेषु पतितः स्वविधिः। यथा दुःपोराणिकाः। नास्तिकास्त्रिविधा ज्ञेया धर्मज्ञे
 स्तत्तद्विभिः। क्रियादुष्टमनोदुष्टावाहुश्चेति तत्र यद्विदुः। अत्र वागुष्ट उपपातं कर्माभ्येतः। इतरथाः पातकरव। गोहंता हननं दंडे काष्ठादिना ताडनं। अ
 भवेदस्तमधीतयः प्रमादुद्विस्तवान्। विस्मृतवान्स ब्रह्मास्मः। बुधिपूर्वमानये। ब्रह्मास्म संवेदनिदाकैटसाध्यमुद्विष्टः। गीर्हता आद्ययोर्जिह्वा
 मुरगपानसमानिषड्विंशति। तन्मंत्रकृत्योर्गोहंते ब्रह्मास्मयोर्जनादिरुत्। यो ब्रह्मचारी स्त्रियमुपयातो वकीर्णः। अस्यापत्तेषु पतितस्य पुनर्वच
 नं कृत्य वकीर्णं प्रायश्चित्तं पृथगुपपातकं प्रायश्चित्तमधिकं त्वमित्येवमर्थं। एतच्चापत्यात्यादनप्यर्थे तन्मने दृष्टव्यं। पतितसावित्रिको यथा काल
 मनुष्यनीतो ब्राह्मणः। एतदुपपातकं पापमिति अज्ञानाध्यापनाद्विगतायां पति नियमे सवायां च हेयो। अज्ञानादनध्यापनादिति। यदि कर्मणि प्र
 वृत्तकं त्विज्जात्रात्मपद्विंशति वानजानाति सत्र। य आठस्यादिना नाध्यापत्याचार्यस्त्वा बुभो हे यो त्याज्यो। पतनी यमेवायां च हेयो। इदं पतितेन सह या ना

आदातुश्चविशुध्यर्थमिष्टिर्वैश्वरी तस्मैतेति अश्वमेधावभृथेवा स्नात्वेतिशेषः। पुरकीयस्याश्वमेधस्यावभृथेस्वयंस्नात्वावाशुध्येत। प्राण
लाभ इत्यादिसूत्रेषु वा शब्दे विकल्पार्थः। अत्र मानवे विशेषः। शिष्टावाभूमिदेवानां नरदेवसमागमे। स्वमेनोवभृथेस्नात्वा हयमेधे विमुच्यत इति।
भूमिदेवा ब्राह्मणाः कृत्विजः। नरदेवो राजा यजमानः। तेषां समवाये स्वमेनः शिष्टाविरव्याय। अन्ययज्ञेयमिष्टुदेतश्चेत् अश्वमेधादन्ययज्ञेयव
भृथेस्नात्वाशुध्येत्। किम्विशेषणं। न। तस्येदत्तर्मध्येमिष्टुन्नामैकोहो भवति। पंचदशरात्रादेर्ग्रहणं। अपर आह। अमिष्टुदेतोमिष्टुत्समाप्तिको
भवतीति। अत्र एषे सर्वमेधोर्ग्रहणं। अत्र च शुभेदिने द्वादशवार्षिकमुपसंहृत्य विधानाद्वाग्रहणाच्च सर्वा एते तानि स्वतंत्राणि वैकल्पिकानि।
प्रयोजकादिविषयाणि वा दृष्टव्यानि। अन्येतु द्वादशवार्षिके प्रवृत्तस्य त्यागः। तथा च श्रौतद्वारादशे वर्षे शुद्धिमाप्नोतीत्यभिधायाह। अंतरात्वेवाब्रा
ह्मणं मोचयित्वा गवांश्च द्वादशानां परित्राणानैदिति। वाश्रुत्कपरस्परापक्षयोर्विकल्पार्थः। सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे हत्वापि सगृह्णताहोनि
श्रयश्च। तद्वा नृष्टः। यदि ब्राह्मणवधे नृष्टो भवति केन चिद्देवाहानिगारितः सो हत्वापि ब्रह्महा भवति। अतस्तस्याप्यनंतरात्तेषु प्रायश्चित्तेषु
यत्तु पुनर्भवति आत्रेयाश्चैवं कृतुस्नानमात्रेयीमादुस्तत्रैदप्यभ्यवर्तनीति वासिष्ठः। तस्यापि ब्राह्मण्याहतायामेव ब्रह्महा भवतीति तदीयमे
व प्रायश्चित्तमिति। क्षत्रियाद्यात्रेयीवधे तत्तत्पुरुषवधानमिति प्रायश्चित्तं। अन्ये तत्रिणोत्रामात्रेयीमादुः गर्भे चाविज्ञाते ब्राह्मणस्य गर्भे स्त्रीपुं
नपुंसकत्वेनाविज्ञाते ब्राह्मण्यामाहिते औषधादिना हते ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं विज्ञाते तु यथात्मनः। क्षत्रियागर्भे पितृदनुत्तुल। राजन्ये वधायोरापिस

वज्रगतयोर्वध एतदेव। यथाह मनुः। हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत्। राजन्ये वेश्यबीजानां चात्रेयीमपि च स्त्रियमिति। अत्र पराशरः। चानुविद्योपपन्न
स्तं विधिबद्धमघातके समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत्। सधैर्तु वंधयथेभिर्क्षाचातुर्वर्ण्यात्समाहरेत्। वर्जयित्वा विकर्मस्नानं कृत्वा पातहर्जितः।
अहं दुष्टकर्मविमहापातककारकः। वेत्तमनो द्विरितिष्ठमिमिष्टुश्च ब्रह्मघातकः। गोकुलेषु च गोषु पुत्रां मे पुनराप्नुव। तेषां वनेषु तीर्थेषु नदिषु
सवणेषु च। एतेषु ख्यापयन्नेन पुण्यं गत्वानुसारं। ब्रह्महाविप्रमुच्येत स्नात्वा तस्मिन्महोदधौ। ततः पूजाग्रहं प्राप्य कृत्वा ब्राह्मणसमाजनं। गवांश्चापि
ज्ञातं दत्वा चतुर्वेद्याय दक्षिणं। एवं विशुद्धिमाप्नोति चतुर्वर्ण्यानुमेदित इति। अत्र सुमंतुः। ब्रह्महासंवेत्सरे कृच्छ्रं चरेदध्यायी त्रिषवणीकमावद
को भिक्षाहारानदीपुलिंगसमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्स्नानवीरासनीसंवेत्सरे पूर्णहिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्प
पिब्राह्मणेभ्यो दद्यात्पूता भवतीति। अत्र वर्णविशेष आश्रमविशेष चांगिराः। पूर्वघातब्राह्मणानां तु सारांशो द्विगुणमता। वैश्यानां त्रिगुणमता।
पषट्च व्रतं स्मृतं। ग्रहस्त्रोक्ता निपापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यद्वि। शौचबोधनं कर्त्तव्यं दर्वीजं हस्तिदंतीनां दिति। एतच्चैव हस्तिनां द्विगुणं ब्रह्मचारि
णां त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणमिति। अत्र भार्गवः। अत्र शीतिर्यस्य ववाणिवालो वायुनोऽंशः। प्रायश्चित्तार्थमर्हति स्त्रियो व्या
धित एव चेति। हारीतः। प्रायश्चित्ते प्रवृत्तस्तु मध्ये यदि विपद्यते। शुभस्तदहरे वासा विहलोकं परत्र चेति। उक्तं ब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तं। अथ राजन्यव
धे राजन्यवधे वा दुर्विकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यमृषभैकसहस्राश्रगादद्यात्। राजन्यस्य वधे कृतं ब्राह्मणवधे यदुक्तं ब्रह्मचर्यं तत्तत्प्राजापतिकर्तव्यं।

गो० सू० वृ०

१८

तदपि प्राकृतं स्वाभाविकं स्वादां गाधिरहितं ब्रह्मरत्या प्रायश्चित्तं वदुर्षाणि कुर्यात्। एकाधिकं सहस्रं कंषभ एक सहस्रो यासां ता कषभैक सहस्रा
गादद्यात्। अत्रोशनाः। सन्नयवधेष दुर्षाणि ब्रह्महवतंतस्यांते कषभैक सहस्र गोदानं चेति। इदमभिषिक्तस्य श्रोत्रियस्य वृत्तवतो बुधिपूर्
वैवधे। तस्यैवाश्रोत्रियस्य वृत्तहीनस्य वधे केवले गोदाने। उभयहीनस्यानेभिषिक्तस्य वधे केवलं दुर्षाणि। अनाभिषिक्तस्य तु भयवतो
वासिष्ठे। ब्राह्मणानां न्यहलो प्रावर्षाव्रतं चरेदिति। एतेषामेवाबुधिपूर्वधे कल्प्ये। जातिमात्रवधे मूढविदुः सन्नवधानास्ति कथं रोपयान
कामित्युक्त एतदेव व्रतं कुर्यात्। रूपपातकिनो द्विजाः। अरवीणिवर्जं भुध्यंतीं दायणमथापिवेति मनुना केन्द्रव्यं। किंचिदुणावतो वधे अम्यु
त्तादिनिरोद्धत्युपपातकेषु चैव मिति वक्ष्यमाणं सावत्सरिकं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं। एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यं। सर्वत्राबुधिपूर्वधे बुधिपूर्वकृतं नाम
ति अथ वैभ्ये वैवर्षिकमृषभैक शताश्रगादद्यात् इदमत्यंतगुणवतो बुधिपूर्ववधे। एतेन परं व्याख्यातं मूढसंवत्सरमृषभैकादशा
श्रगादद्यात् इदमत्यंतगुणवद्विषयं। अत्यंतनिर्गुणमूढस्य वधे श्रोत्रानुसं। मूढहत्वा सप्तकुं इति। अथानुलोमविषये व्याख्या। सर्व
षामनुलोमानां तन्मात्रहनने तु यत्। तदेव नोर्दोदद्वान्स्त्रीणां मध्यंतथैव च। आत्रेयीहनने श्रूयाद्यदुत्तु सपदिश्यते। एतेनैव तथा ज्ञा
तव्या प्रस्यवचनं यथेति। प्रतिलोमवधे लोकाक्षिः। हनने प्रातः लोमानो मूढजानां कथं भवेत्। तान् पूर्वपरा कस्यादज्ञानेनैव दवं स्मृतं। इतर
था चतुर्भागापितुरुक्तं मनीषिभिरिति अनात्रेयोचैवं आत्रेयीयातिरिक्ताया वधे चैव मूढसंवत्सरमृषभैकादशाश्रगादद्यादिति। इदं

१८

ब्रा

प्राप्तिरपि गम्यते। शुचिना कर्तव्या मिति च सर्व कर्मसाधारणं। अतः संध्योपासनमथ स्य भवति। संध्याहीनो भुवि निर्मित्य मनः सर्व कर्मसु। यत्किंचिदुक्त
ते कर्मवतस्य फलभाभवेत् इति ह स्मरणात्। द्विजतिकर्मभ्यो हानिः यतनमित्यनेन ननु प्रायश्चित्तव्रतचर्यानां भूतानां कर्मणां हानिर्न सर्वथा। अत्र
यस्यैव ब्रह्महत्या सचतुर्विंशतिवर्षाणि व्रतं चरेत्। यस्य तिस्रः सषाष्टौ सतृनपुनर्दशकाल कर्तव्याः प्रायश्चित्तस्य तत्रतो। यस्य चतस्रानतस्य हलोके
निष्ठुतिः। एतदेव व्रतमोक्षमादुःखासा चरेत्। तथा च मनुः। विधेः प्राथमिकादस्मादितीयो द्विगुणं चरेत्। तृतीयं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थं नास्ति निष्कृतिः
इति। एतदेव व्रतमोक्षमादुःखासा चरेत्। तथा च मनुः। विधेः प्राथमिकादस्मादितीयो द्विगुणं चरेत्। तृतीयं त्रिगुणं प्रोक्तं चतुर्थं नास्ति निष्कृतिरिति। या
ज्ञवल्क्यः। द्विगुणं सावनस्तेन ब्राह्मणव्रतमादिशेत् इति। प्राणलाभे वा तन्निमित्ते ब्राह्मणस्य यदि चारया प्रादिभिः प्रमायमाणस्य ब्राह्मण
स्य तन्निमित्तः प्राणलाभो भवति तदा भुज्येत्। एकस्य द्विजः प्राणाः अपादताः को न च विशेषः। अनेनैव न्यायेन सर्वेषामेव हनने तज्जालीयस्य त
देतुके प्राणलाभे भुज्येद्विष्टव्या इव्यापचये चैव प्रतिराहः ब्राह्मणस्य तिवर्तते। ब्राह्मणस्य द्व्येवारादिभिरप्यवीथ्यानेऽपि द्वियमाणे तस्य
प्रत्यानयनाय चोरादिस्त्रीपंगतसैः शस्त्रादिभिश्च। वजितः सक्त्युनः पुनश्चैव त्रिवारात् तत्र प्रतिराहः। मनुः। सन्नप्रत्यानीतोपि द्रव्ये भुज्येत्।
प्रत्यानीतोपि सक्त्ययोगेऽपि भुज्येत्। अथैव प्रतिराहो वा सर्वस्वमर्जित्य चेति। मनुः। अनेनैव न्यायेन सर्वद्वयप्रदानेनापि भुज्येत्। तथा च मनुः।
सर्वस्वबावदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत्। धनं वा जीवनायालं ह वा सपरिचरमिति। याज्ञवल्क्यस्तु। प्राणिधनं वापयोस्तदस्याभुष्टिप्रधानं यत्।

राकोवाचां दायणमथापि वेति। क०। पः। गो० हत्वा तच्चर्मणापरिवृतो मांसं गोष्ठे शयंस्तिष्ठिषवणस्त्रायी नित्यं पंचाग्याहार इति। शान्ता नयः।
मांसं पंचाग्याहार इति। शरवश्चेतसो। गो० प्रः पंचाग्याहारः पंचविंशतिरात्रभुषवसेत्स शिरं पवनं कृत्वा गोचर्मणापरिवृतो गाश्रुगुणं
गोष्ठे शयं गोचदद्यादिति। पैवी। नमिः। गो० प्रोमासं यवा गृह्यत ते उ० लुहृतो भुजानो गो० न्यः प्रियं कुर्वन् भुध्यतीति। मनुः। उपपातकं संयु
क्तो गो० भुज्रीतयावकं। कृतत्रापोवसे गोष्ठे चर्मणाई ए संवृतः। चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणमिति। गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं द्वौ मासौ
नियतेन्द्रियः। इत्यारभ्य। अनेन विधिनायस्तु गो० प्रोमासं श्रुगुणं। सगो हत्वा कृतं पापं त्रिभिर्मसिर्व्यपोहति। ऋषभेकादशागाश्रुदद्या
त्सुचरितव्रत इति। सुमेतुः। गो० प्रस्य गोप्रदं गोष्ठे शयने द्वादशारात्रं पंचाग्याहारं गवामनुगमनं चेति। संवर्तः। सक्तुयावकभेदाशी
पयादधिघृतं शकृतं। एतानि क्रमशः श्रीयात्मासाधं सुसमाहितः। ब्राह्मणाभोजयित्वा तु गोदद्यादात्मशुद्ध्यति। द्वादशा
रात्रं पंचाग्याहार इति। वेतेषां बुधिपूर्वा बुधिपूर्वभेदेन ब्राह्मणादपरिग्रहेण यथा हे विषयविभागकृतिव्यः। षड्विंशत्येते विशेषः पा
दउत्पन्नमात्रे तु द्वापदो द्वादशतंगते। पादो न व्रतमादिष्टं हत्वा गोभमचेतनं। अंगे त्वंगसंपूर्णगर्भे चेतः समन्विते। द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादिति
गो० प्रस्य निष्कृतिः। बृहत्सु चेतः। एकवर्षं हते वसेत्कृपावैविधीयते। अबुधे पूर्वपुंसस्याद्विपादस्तद्विहायने। त्रिहायने त्रिपादं
स्यात्प्राजापत्यमतः परमिति। स्मृत्यंतरं। अतिदक्षामतिरुशामतिवाताचे रोगिणी। हत्वा पूर्वविधानेन चरेत् द्वादशव्रतं द्विजैः। ब्राह्मणान्

भोजयेत्तस्यादद्याद्देमनिलांस्तथेति। संवर्तपस्तं बौ। एकाचे द्वादशैकैश्चिदेवादीं द्यापादिना कृत्वा। पादं पादं तु हत्वा याश्चरे युक्ते पृथक् पृथक्।
यापभावं कृत्वा नो वरो धने वंधनं पिवा। मिषांश्च यो पचारे च द्विगुणं गोव्रतं चरेदिति। बहूनामपि व्यापारैर्न द्विगुणमेव वचनबलान्न तु प्राप्तिने
मिसेनैमिक्तिकावर्तिः। व्यासः। औषधं लवणं चैव पुण्यार्थमापि भोजनं। अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं तु दापयेत्। अतिरिक्ते विपत्तिश्च
लुप्तपादो विधीयत इति। आपस्तंबः। पाषाणे लुगुणोर्वा पि शस्त्रे वा न्येन वा बलात्। निघातयंतियोगास्तं तस्मिन् कुर्यात् व्रतं हिते। पादमेकं
चरेद्दोषो दोषादो वंधने चरेत्। योजने पादहीनं स्याच्चरेत्सर्वीजपातन इति। वसिष्ठः। ननालिके रेणनशावाले न चापि भोजनेन वधुष्टं स्व
लेः। एते लुगावान्निबंधनीयावध्यानुतिष्ठेत्प्राप्तं प्रगृह्यति मंडूकनकुलकाकविंबदहरमूषिकश्च हिंसासुच विंबः कामरूपी क
कलासः। दहरः स्वल्पकायो मूषकः। बुद्धंदरीत्येकः। अन्ये प्रसिद्धाः। एतेषां समुदितानां वधे वैश्ववत्प्रायाश्चेत्तं। इदं बुधिपूर्वाभ्यास
विषयं। अन्यत्रापस्तंबीयं। वायसक कवला कर्वाहं एचक्रं वाक हंस भांस मंडूकनकुलसरिकाश्च हिंसायां। शूद्रवत्याश्चैतमिति। म
नुषि। माजोरनकुलो हत्वा राष मंडूकमेव च। श्रोगो धालूककाकांश्च शूद्रहत्वा घृतं चरेदिति। प्रत्येकं वधे तु बुधिपूर्वमाजोरगोधान क
लमंडूकश्च पातत्रिणः। हत्वा अहं पिबेत्। स्त्रीरं कृत्वा वा पादिकं चरेदिति। जवत्क्योक्तं इष्टं। बुधिपूर्वमानेन वा पयः पिबेत्। त्रिरात्रं वा य
नं वा ध्वेना व्रजत इति अस्तु न्येतासहस्रं हत्वा अस्ति मतां ककलासादीनां सहस्रं हत्वा वैश्ववत्प्रायश्चित्तं। अनस्ति मतामनुदुर्गात् ॥

गो० सु० ८०

८०

यस्मिन् वतोन भवन्ति दंशमशकादयस्तु पांयावतोन द्वाभर्तुशक्रोतितावतोह तावेव वत्सायश्चित्तं। इदं द्वयमपि पूर्वाभ्यासविषयं। अन्यत्र यत्
वत्क्योक्तं। अस्मिन् वतोन सहस्रं तु वत्सान् स्मिन् वतोन मने। शूद्रहस्यव्रतं पाणोसिकं प्रकृतं। दशधनुर्वदयोदिति च अपि वारं च वतोन मेके कस्मि
न्किंचित्किंचिदघात अपि चतिर्विकल्पे। अस्मिन् वतोन यावतोहताः सहस्रमूर्ध्वमर्वाग्वातावतः संख्यायप्रत्येकं किंचित्किंचिदघात इदं च
स्मिन् वतोन प्रायश्चित्तपूर्वकं चेति। अष्टमुष्टिभवेत्किंचित्किंचिदघातुपुष्कलं। पुष्कलानितु चत्वारि आठकः परिकीर्तितं चत्वारि आठको भवेद्वाण
इति मानस्य लक्षणमिति स्मृतिः। अनस्मिन् वतोन तावत्कः प्राणायामाः तथा च मनुः। किंचिदेव तु विप्रस्य दघादस्मिन् वतोन वधे। अनस्मिन् च
वहिसायां प्राणायामेन भुध्यतीति। षण्देयलातभारः सीसमाषश्च यं प्रतिदेव रुआह। षट्कोयोऽङ्गहोन स्यात्संस्कारादश्च नेव स इति। तस्मि
न्ते पुरुषवायः पसाभारः सीसमाषश्च मयमिलते देयं बुद्धिपूर्व। इतरत्र ते के क। सीसं लोहविशेषो रजसदृशः पुष्पलद्युतिः। माषप्रमाणं पूर्व
मव्याख्याते। अत्र चन क्वापि स्मृतो जातिविशेषः श्रूयते। षट्ः षट्क इत्येतावदेव श्रूयते तत्र यथा जाति समवायं पित्रा मणादिप्रयुक्तं संस्था
गान भवति तथा तद्वयनिमित्तं प्रायश्चित्तमपि न भवति। यावदुक्तमेव तु न भवति। अन्ये मृगपक्षिविषयं मन्यते। मृगेषु पक्षिषु च यद्येदां स्तेषु हत
मिति वराहेष्टतघटः वराहे हतेष्टत पूर्णघटो देयः सर्पलोहदंडः सर्पहते लोहदंडो देयः। लोहशब्देन काष्ठं यित्युच्यते। अपि च काष्ठं
यसीदघातं। सर्पहत्वादिजोत्तम इति मानेव दर्शनात्। सर्पहत्वाभावे दद्यादित्याद्योत्तमसंबुधिपूर्वविषयं। ब्रह्मवध्वान्चलनायाजीलः

८०

ब्रह्मण्याश्चारिवत्पाः कुटुंबिन्या बुद्धिपूर्ववधे। याज्ञवल्क्यश्च। अप्रदुष्टास्त्रियं हत्वा शूद्रहत्या व्रतं चरेदिति। षण्मासान् शूद्रहाये वदेत्तुर्दद्याद्देवा
द्येवत्येतदुर्ध्वं ब्रह्मविदः शूद्रयोषाः प्रमाथयतु। दधिधनुर्वस्तमविक्रमादघादिभुक्षय इति। यत्तु हरिते नोक्तं षट् वर्षाणि राजन्ये प्राकृतं ब्रह्मचर्यं
वेभ्योऽग्नीषाधर्मं शूद्रे क्षत्रियद्व्याक्षणीषु वेभ्यो वत् क्षत्रियायां शूद्रवदेभ्यायां। शूद्रानूतनवमासानीति। तदंत्ये तो। लुष्टावायीदिविष
यं गांश्च वेभ्यो वत् गांश्च हत्वा वेभ्यो वधेयत्वायश्चित्तं। वेभ्यो वधे त्रेवार्षिकमृषभेक इति श्रगादघादिति तत्र चरेत्। इदं वत्तस्माध्यायवतो
दुर्गतस्य बडुकुटुंबस्य योगे बडुक्षीरातरुणी तस्या बुद्धिपूर्ववधे। तादृश्या एकफलायागाभिष्याकर्मणि भूताया वधेयमित्यं। गोसहस्रं
तवापि दघातुं चरितव्रतः। अविद्यमाने सर्वस्वं। वेदविद्धोऽनेवेदयेदिति। द्वे मासिकं व्रतमवप्रकृतं। अत्रेव बुद्धिपूर्वकात्यायनीये। गोदा
नरहितं त्रेवार्षिकं। गोप्लस्तश्चर्मसंवीतो वसेद्गोष्ठे यवापुनः। गाश्चानुगच्छेत्सततं मौजं चीराजिनादिभिः। वर्षे शीतातपक्वशवद्विपेकमया
दिताः। मोक्षयेत्सर्वयज्ञेन पूयते वत्सरे हिमिरिति। वासिष्ठः। गांश्च हत्वा तस्याश्चर्मणा र्दणपरिवेष्टितः पाणमासान् व्रतं कृत्वातिष्ठेद्ब्र
ह्मभवे हतो च दघातामिति। वेदद्वयमोषाता गोः। दघातामिति कमेणिकर्तृप्रत्ययः। याज्ञवल्क्यः। पंचगव्यपिबनोऽप्रासासमासीत संयतः। गो
ष्ठे शयागोनुगामी गोप्रदानेन भुध्यति। लुक् चैवातिष्ठं च चरेद्वापि समाहितः। दघात्रिरात्रं चोपायद्वयमेकादशास्तगारिति। जाबालः। प्रा
जायत्येवरेन्मासे गोहते च दकमनः। गोहितो गोबुगामी स्याद्गोप्रदानेन भुध्यतीति। विष्णुः। गोप्लस्य पशव्याभ्येन प्रासमेकं पलत्रयं। प्रत्यहं स्वात्प

द्वामयेत प्रतिविद्धमंत्रसंयोगे महावाक्ये मंत्रयोगे प्रतिविधाः पतितादयः सैः सह मंत्रयोगे अध्ययनाध्यापनयान्ययानेन लक्षणो संवत्सरं प्राकृतब्रह्मचर्यं सचेन मंत्रयोगः सहस्रवाक्ये भवति। वक्तृतिवाचकः पदं सहस्रपदश्चेत् बुद्धिपूर्व इदं। बुद्धिपूर्वतु पतितत्वे स्यादिति। उपपातके तु वासिष्ठं। एते तच्चंडासशब्रह्मवशावणे तु त्रिरात्रं। वाग्यता आसीत् सहस्रवरं वातदभ्यस्यंतः पूता भवन्तीति विज्ञायते। एतेनैव गार्हिताध्यापकायाजका व्याख्याता दक्षिणात्यागाश्च पूता भवन्तीति विज्ञायत इति। अन्ये तु महाध्ययनं सहस्रजनैश्च मंत्रयोगे व्याचक्षते। अग्न्युत्सादिनिरोक्त्युपपातकेषु चैवं अग्निमुत्सादाय तु शीतमस्यति बुद्धिपूर्वमग्न्युत्सादी। निरोक्तः शक्तेरसत्यो अवध्येता। उपपातकानि अपनयानां प्रादुर्भावाद्वाहन्तु ब्रह्मसंन्यादीनि व्याख्यातानि। एष्वग्निमुत्सादादिष्वेवं संवत्सरं ब्रह्मचर्यमिति। यो नास्ति कथा द्वेषोपपुवादिना वाग्मीनप विध्यति पुनस्तौ वातावापि बहुकालं नाधत्तेतद्विषयमिदं। तत्रैवात्म्यकाले वासिष्ठं। याग्मीनप विध्यात्तु ब्रह्मद्वारा चरित्वा पुनरादधीत। आलस्येन त्यजतो मानसं। अग्निहोत्रपविध्याग्नीनूत्राग्न्याः कामकारतः। चोदायणे चरेन्मासवीरहत्या समहित इति। मासमपीव ध्येत्युच्यते। अग्निहोत्रपविध्याग्नीनूत्रमासादूर्ध्वं तु कामतः कृत्वा चोदायणे चरेत्कुर्याद्वा विचारयन्नेति। मासादूर्वाणि चोदायणमिदं। स्मार्ते तु यो यानि न्यततिनास्ति कथात्याजापत्ये चरेद्विजः। अन्यत्र पुनराधानं दानमवतथेव चेति। मानवतुषाष्टान्नकालं तावत्संस्मृतं जप एव च। होमश्च शाकलेनैव मपत्स्यानां विशेषनमिति स्त्रीचामिचारिणीयुक्तापि उतुलभेत यास्वीर्भेत्तोरमतिचरतिव्याभिचरतिपुरुषांतरणसंगच्छतेसाचेतदेव प्राय

श्चित्तं कुर्यात्संवत्सरं ब्रह्मचर्यं। सा नयावत्समाप्यते प्रायश्चित्तं तावद्मासती पिंडमात्रं लभते। बुद्धिपूर्वसकृदमनविषयमिदं। अन्यत्र यत्पुंसः परादोषं तच्चैव नोचारयेत्तमित्येतत्। सजातीयविषये चैवं ब्राह्मण्याः क्षत्रियविषये वासिष्ठं। व्यपतये संवत्सरं घृतपटं धारयेद्दामय कर्दं सकृदपुनस्तरे वा पुनानाथः शाविनोर्ध्वं संवत्सरादपुनमग्रायाः सावित्र्यसहस्रेण शिशभिर्जुयात्। इति वैश्यविषये त्योशनसे। व्यभिचारिणी कृत्वा पुनरेति। अत्र ह प्रचेताः। विप्रहृदं स एका न चेतस्मात्प्रसूयते। शयश्चित्तं स्मृतं तस्याः कृत्वा चोदायणत्रयं। चोदायणे द्वे कृत्वा च विप्रयाविष्य संगमे। कृत्वा चोदायणे स्यातां तस्याः क्षत्रियसंगमे। क्षत्रियाश्चूडसंपर्कं कृत्वा चोदायणद्वयं। चोदायणे स कृत्वा च चरेद्वैश्यसंगतो। शूद्रगत्वचरेद्वैश्या कृत्वा चोदायणान्नरं। आनुतोम्येन कुर्यात् कृत्वा पादावरोपिते मिति। प्रजाताया ब्राह्मण्याश्चतुर्धरेति मते विशेषः। विप्रगर्भपराकः स्यात् क्षत्रियस्य तथैव। तद्वचपराकश्चैवैश्यस्य कामकारतः। शूद्रगर्भभवेत्यागध्वं जालायतेयतः। गर्भस्त्रावेधानुदोषे चरेच्चोदायणत्रयं इति। कामकारपुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्यात्। वासिष्ठस्तु। ब्राह्मणक्षत्रियविज्ञाभार्याः शूद्रापस्यताः। अप्रजाता विप्रधृति प्रायश्चित्तं ननेता इति। आहितपीति गभीयास्तु पश्चाच्चूडादिसंगमे। अंतर्वर्ती तु या नारी समेता कथ्यकामिनो प्रायश्चित्तं नसा कुर्यात्वावद्भेदेन निस्तृतः। जाते गर्भे वतं पश्चात् कुर्यात्मास्तु यावत्। नागर्भो वस्तुनस्ति संस्कारः स यथाविधीति स्मृत्यंतोक्तं इष्टये। यातु रैः शिलायायाश्चित्तं न करोति तदा। प्राति सोम्येव धः पुंसः स्त्रीणां नासादकर्तव्यमिति। एतद्भवति। हीनवर्णं भुक्तायामां कथावध्यायवा भवेत्तु इति। पराशरः। अकर्मपुल्लिगेन आमातुषीषु गोवर्ज

गो.सू.६०

८२

स्त्रीकृते कृष्णं धृतं होमः गोवर्जितात्त्वमावुषीषु स्त्रीकृते मधुने आचरिते कृष्णं धृतं होमः कर्तव्यः। गोवर्जमिति वनं विस्पष्टार्थं। वक्ष्यति गोवि
 चयुक्तं तत्त्वमिति। ततश्च तदेव गोगमने भविष्यति। स ह्युक्तमनइदं। अथोसं संखोक्तं पशुवेभ्यो भिगमने प्राजापत्यमिति। अत्र कर्त्तव्यः। प्रसूतो य
 स्तु वेभ्यो भेक्षभुक् संयतो द्वयः। तस्मात्समभ्यस्य सावित्री मेति शुभतामिति। द्विरुक्तं कृत्वा इती श्रीमिताक्षरायां द्वाविंशोऽध्यायः २२
 क्रमप्राप्तं सुरापानं प्रायश्चित्तमाह। सुरापत्यं प्रांक्षणायाश्चाप्राप्तिं च यः सुरामास्य मृतः भुध्येत् त्रिविधा सुरा। यथाह मनुः। गोरीमाध्वी च
 पेष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा। यथैवैकानपातव्या तथा सर्वा द्विजोक्तं मेरिति। द्विजोक्तमात्राक्षणाः। क्षत्रिये वेभ्यो स्तपे स्येव। यथा स एवाह। सु
 रावे मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते। तस्माद्वाक्षणात्तन्यो वेभ्यश्च न सुरापि वेदिति। अन्ना नो मलं सुरापेष्टी। अत्र ब्राह्मणग्रहणा द्विजात्पुपलक्षणा
 यम्यया सुरी प्रतिषिद्धा सुरा तस्याः पाता सुरापः तस्य द्विजो ते रास्यतामवसुरामुच्छामासिं च यः उपदेष्टुस्त्वयमासे च नो रोपः। आसिं चेत्यवाह तस्म
 रासास्येन सुरापेया सुराणां पात्रव्यावस्येन निष्कृतिरित्युपदिशतीति स्वयमेव तात्त्वं च न स्य कर्त्ता। तथा चापस्तबः। सुरापेऽपि स्पर्शसुरापे बोदिति
 आसिं चेत्यतिवक्तुं यवनं उपदेष्टुणां वक्तुं सूचयति। मन्त्ररथाह। तेषां वेदविदे ब्रह्मस्येति न स्मृतिरिति। सातेषां यावनायस्यात्पवित्रं विद
 णो हि वा गति। मृतः भुध्येदिति वचनात्तथा सुरावापयित्वा यथापत्तुर्भरणं भवति। आर्द्रवासाः पिबेदिति पौनसिः। आयसेन ताघ्रणवापयति तत्र
 च तः। अत्र यासवत्त्वः। सुरां बुधृतं गोमूत्रपयसामग्निसन्निभं। सुरापान्यतमं पीत्वा मरणं बुद्धिमृच्छति। बालवासाजरी वापि ब्रह्महत्याव्रतचरेत्।

८२

ले

जातिमात्रात्मणी ब्रह्मबंधुः। चलनव्यभिचारिणी। तस्यां हतायां जीलो देयः। जीलो रत्तिः। मनुस्तवर्णानुपूर्व्यमाह। जीलकार्मुकवत्तावीः पृथक्
 दद्याद्विभुधये चतुर्णां मपि वर्णानां नारीर्हत्वा न वसिष्ठा इति। वैशिकेन किंचित् अभिगच्छति यानारी पुरुषैर्बहुभिर्मिथः। व्यभिचारिणिसातेया
 प्रत्यक्षं गणिकति चेति प्रजापतिः। वैशिकेन वेभ्यः कर्मणा जीवंत्यां ब्रह्मबद्धां हतायां किंचिद्देयं। अष्टमुष्टिभेवास्तं चिरित्येतत्। तत्पान्नधनताभ
 वधेषु पृथग्दर्शानि। तत्पशवेन शयवो नेचिनां भार्या लक्ष्यते। अन्नं कृतान्नो धनं सुवर्णादि। एतेषां लाभस्य वधे विघ्नं पुलभ्यमानं पुदोषाय
 न्यासादिना यो हंतिस पृथक् प्रतिनिमित्तं भेदेन संवत्सरं प्राकृतं ब्रह्मचर्यं चरेत्। कन्यान्धनविघ्नं प्राजापत्यमित्योशनसमबुद्धिपूर्वविषय। ब्रा
 ह्मणलाभविषयमिदं क्षत्रियोदधधर्मधं द्वे परदारं परदारगमने द्वे वर्षे प्राकृतं ब्रह्मचर्यं। ऋतुकालगमने बुद्धिपूर्वइदं। अकामिनः पुनरेतदेव
 धर्मा कृष्यापोज्यं त्रीणि श्रोत्रियस्य पूर्वोक्त एव विषये श्रोत्रियस्य ब्राह्मणस्य दारानां च तस्त्रीणि वकीणि ब्रह्मचर्यं। अत्र शरवः। वेभ्यो यामवकी
 र्णः संवत्सरं ब्रह्मचर्यं विषयं चानुतिष्ठेत्। क्षत्रियायो द्वे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वेभ्यो वज्रशूद्रायां ब्रह्मणपरिणीतायामिति। संवत्सरः। शूद्रा तु ब्राह्मणा
 मासं तथा मासाधमेव वा। गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत्त्यापमाक्षके वृत्ति। कामनो मासमेक। ततो धर्मासमिति विकल्पः। अष्टतुकां तु ब्राह्मण्या
 दिद्विजानि स्त्रीषु मानवनिषेधमस्तिकद्वैमासिकचोदायणानि क्षत्रियादीनां च क्षत्रियादिषु ब्राह्मणवत्प्रायश्चित्ते। अत्र शनोः। गमनं तु व्रतयत्तया
 द्भर्तृद्विगुणं चरेदिति। इत्यलाभचोत्सर्गः। यदि च परस्त्रीतोषा किंचिद्द्वयं लब्धं तस्यात्सर्गः कार्यः। यथा स्नानं वागमयेत् यत्र स्नानं लब्धं त

भुक्तानोऽन्यतमस्या नममन्त्याक्षयतां न्यहं । मत्वाभुक्ताचरेत्सुखं तेतोविष्णुमवच । अज्ञानात्प्रविष्टमृत्सुरासंमृष्टमेव च पुनः संस्कारमर्हति त्रयो
वर्णादिजातय इति च । कएवमवस्थमाह । रेतो मृत्रपुषिषाणां प्राशनेमनिपूर्वके । नाश्रीमात्रहममत्यातमरुचिचरेद्विजति । आपदेष्टुखराणां च
गस्य व्याघ्रादयो वनवातः आपदाः । उष्टुखरो प्रमिदो । तेषां मंगमास च मादितस्य प्राशनेते स रुचः । पुनः संस्कारश्च बुधिपूर्वाभ्यास उक्तय
निलितं । सकृद्बुधिपूर्ववा बुधिपूर्वाभ्यासेव वस रुचः । सकृदप्रतिपूर्वसंस्कार एव भवति । ग्राम्यकुक्कुटसूकरयोश्च ग्राम्यकुक्कुटसूकरयो
श्रांगस्य प्राशनेते देवप्रायश्चित्तं । विषयव्यवस्था च पूर्ववत् । गंधोप्राणसुरापस्य प्राणायामाद्युत प्राशने च यस्तु सुरापस्य गंतं सुरागंध
माजिप्रतिन पुनः शरीरगंधं नापि भांडुस्तथाः सुरागंधं तस्य प्राणायामाद्युत प्राशने च प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य मितं । सत्रियस्य प्राणायामाः
वेभ्यस्य घृतप्राशने इति । सोमपस्य विशेषो मनुजो दर्शितः ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गंधमाप्रायसोमपाः । प्राणान्ते कं पुत्रिरायस्य घृतं प्रायश्चित्तमुध्य
तीति । ब्राह्मणस्य रुजा रुत्यं प्रातिरप्रयमययोः । नेहं पुंसि च मेधुन्यजातिधंशकरं स्मृतं इति । जातिधंशकरं कमेक (वा न्यतममिच्छया) चरेत्तं
पनं रुचं प्राजापत्यमनिष्ठयति मानवं । भांडुस्तथाः सुराया गंधोप्राणे पूर्वैश्च दष्टस्य पूर्वैश्चापदादिभिर्दष्टस्य च प्राणायामाद्युत प्राशने च
प्रायश्चित्तं । मनुस्तु । श्वशृगालधंखरे दष्टोऽग्राम्यैः कृष्णाद्वरे च । नराश्चोष्टुराहश्च प्राणायामेन मुध्यतीति । ब्राह्मणविषये वासिष्ठो विशेषः ।
ब्राह्मणस्तु भुनादष्टो नदीगत्वा समुद्रगं । प्राणायामशतं कृत्वा घृतप्रथ्यविध्यतीति । जावुकर्णः । ब्राह्मणी सत्रिया वेभ्यो भुनाच आपदे रपि दष्टा

सचेलमापुत्यमुध्यतीति न संशय इति । तस्य लोहशयने गुरुतः त्यागः शयीत गुरुत्रयिता । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि । संभावयति
चात्रेन सविप्रो गुरुतः यत इति मनुः । विप्रग्रहणं वर्णोपलक्षणं । तस्य शयने शयनवाचिनाभार्या लक्ष्यते । तत्रापि ज्ञानी तत्सपत्नीत द्वा मी गुरुत
त्यागः लोहशयने रुष्टाय स्त्रीनेमिते तमे यथा मरणक्षणं भवति तथा तमे शयीत । स्मरं चान्तिश्चेत्तलं नैतीं । ओहमयी स्त्री प्रकृतः स्म
मश । तां च लंती मग्निवर्णा तप्तमाग्निश्चेदा प्राणवियोगात् । सिंगाया सवृषणमुत्कृत्य जलावाधाय दक्षिणाप्रतीची प्रजेद जिह्मा नारी रपा
तात् । सवीजं लिङ्गमुत्पाद्य सुरादिना निरुत्य स्वत्यां जलोत्स्थापयित्वा नैर्कृतीं दिश्यामा शरीरपातादा प्रजेद जिह्मा । कृपा घपरिद्वान्यत्रैवैवै
हत्तस्तत्रैव तिष्ठेदप्रलयादिति वासिष्ठः । मृतः शुध्येत् सर्वशेषाय । पूर्वोक्तेषु प्रकारे न्युज्येत मेन मृत एव गुरुतः त्यागः शुध्येत् नान्यथेति । वि
तयमथेत ज्ञानी गमने च भार्या दिबुधिया । बुधिपूर्वतः सपत्न्यां च सवर्गायां बुधिपूर्वगमने । पितृभार्यां तु विज्ञाय सवर्णीयेभिर्गच्छति । न
ननी वाथ विज्ञायना मृतः सविशुध्यति इति षड्विंशते दर्शनात् । जनन्या तु कामरुते वासिष्ठे । निष्कालकोपृतक्यक्तो गोमया त्रिनापाद
प्रभृत्या त्वाप्तमवदाहयोदिति । अकामतोभ्यासेथेवमेव । अकामतस्तमानुः पत्न्याः सवर्णाया उत्कृष्टाया श्रगमनाभ्यासे शंखोक्तं । अधःशा
वीजताधारी पणमूलफलाशनः । एककालं समभ्रं न्येवैतु द्वादशे गते । पुरुषमस्तेषां सुरापश्च ब्रह्मण्युक्तं त्यागः । अनेनेनेन शुध्येति महापात
किनस्तिम इति । सकृद्भजनं भयोरिवातः प्रवृत्तो मानवं । खद्वागीची रवासावाश्मकलो विजनेवने प्राजापत्यं चरेत्सुखं मष्टमेकसमाहित इति ।

तथाप्रोक्ताहितस्यस्वेनवाप्रोक्ताहितायाभोशनसंयाप्रायश्चित्तद्वयक्रमेणदृष्टव्यं। गुरुतत्प्राप्तिं संवत्सरं ज्ञेयं चारित्र्यं तं वा एमासांस्तत्संस्तुतेति।
एवमुक्तेरेषापिप्रायश्चित्तेषुयद्गुरुतदात्मनाप्रोक्ताहितायांयल्लघुयातेत्रेप्रोक्ताहितस्यमध्यमंतुभयोरिहानःप्रकृतावितिष्टेदेव्ये। तत्रव्याघ्रःनकुं
चिवातिहं चतथाह चारितेहं कुं। चरेन्मासत्रयंविप्रःशत्रियागमनेगुरोरिति। इदं स ह्यद्रमनेअबुधिपूर्वबुधिपूर्वाभ्यासएकवर्षमत्यागत्वापु
नर्भार्यगुरोःक्षत्रसुतोद्विजः। दण्डावर्जितं किं मुत्तुत्यसमुत्तुचिरिति। कएवः। चांद्रायणंतत्सह बुधमितिहं कुंतथेवच। सहद्रुत्वागुरोर्भार्यम
शानात्कात्रियाद्विजइति। जातवर्ग्यः। गुरोःक्षत्रसुतोभार्यपुनर्गत्वाचकामतः। दण्डावर्जितं मुत्तुत्यमुत्तुच्येजीवमृतोपिवेति। कएवः। स ह्यद्रुप
राकंचतथासांतपनंगुरोः। भार्योवेभ्योसहद्रुत्वाबुध्यामासेचरेद्विजइति। लोकाभिः। गुरोर्वेभ्योपुनर्गत्वागत्वावापिपुनःपुनः। किं गायं डे दयित्या
तुततःमुत्तुत्येत्सकिल्बिषादिति। प्रजल्पतिः। पंचरात्रंतुनाश्रीयात्समाशेवातथेवच। वेभ्योभार्यगुरोर्गत्वासहद्रुत्वागतोद्विजइति। हारीतःअ
भ्येत्यविप्रोवेभ्योवागुरोरज्ञानमोहितः। वडं गंभ्यस्यसचरेधावदायुषमिति। जाबालिः। अतिहं प्रतसहं पराकंचतथेवच। गुरोःश्रुद्रोसह
द्रुत्वाबुध्याविप्रश्चरेत्तइति। उपमन्युः। पुनःश्रुद्रोगत्वाबुध्याविप्रःसमाहितः। अमिचयमदृष्टात्मादृष्टात्मासमाचरेदिति। दीर्घतपाः। प्रा
जापत्यंसांतपनंसत्तरात्रोपवासनं। गुरोःश्रुद्रोसहद्रुत्वाचरेदज्ञानतेजनइति। तत्रैवाभ्यासेमानवदृष्टव्यं। चांद्रायणंवात्रीमासानभ्यसन्नियते
दियः। हविष्येणयवाग्वाशीगुरुतत्प्राप्तिं पुनःपुनःइति। अत्रव्याघ्रः। जात्युर्नपारदार्यंचगुरुतत्प्राप्तिं मेवच। साधारणस्त्रियानास्तिकन्याइषणमेवचेति॥

पिण्याकंबाणोन्वापिभक्षयेत्रिसमानिशीति। तत्रमरणान्तिकप्रायश्चित्तं बुधिपूर्वाभ्यासविषयं। तेनेवसहत्यानविषयं। अह्नहत्याव्रतं द्वादशाबाध
कं। अत्रीस्त्रियोधिहृत्यशंखः। सुरालभुनपलां डगृंजनमोसादीन्यभक्ष्याणि। वनेयेदाहारमयंशरीरमिति। वसिष्ठेपि। पतत्यर्धंशरीरस्यसुरांघ्रिबेत्।
पतितार्धंशरीरस्यविष्णुनिर्नविधीयतइति। अत्रस्त्रीणामपिप्रतिषिद्धासुरा। प्रायश्चित्तंचभवति। तत्रस्त्रीणामर्धप्रायश्चित्तमितिहं कुंपुरस्तात्। त
त्रमरणान्तिकेधं कुंसेरक्ष्यात्वा बुधिपूर्वसहत्यानद्वादशाबाधकस्यार्धं। अम्यासेतस्येवाभ्यासः। अमत्यापानेपयोद्युतमुदकंवायुप्रतिचरत
मानिसहस्रस्ततास्यसंस्कारः। यस्त्यमत्याबुधिपूर्वयवाग्वादिबुध्यासुरांपिबतिसपयआदीनिचत्वारिद्व्याणितप्तान्युह्यानि। द्वितीयादि
श्राप्यवेतिताम्यने। प्रीतिचहंप्रथमेचरपयः। द्वितीयेद्युतंतृतीयेउदकंचतुर्थेवायुः। वायोरुह्यात्वंसातपेप्रदेत्। सहस्रं स एव भूतस्तसहस्रं
स्यघ्रायश्चित्तं। ततःह्युह्यानेतरंपुनःसंस्कारः। पुनरुपनयनमस्यकर्तव्यं। तत्रमनेवाविशेषः। वपनंमेवउदं डोभेक्ष्यचयंब्रतानिच। एतानिच
निवर्ततेपुनःसंस्कारकर्मणीति। इदमीषदभ्यासविषयं। अज्ञानाद्वाकणीपीत्वा संस्कारेणैवमुत्तुच्यतीतिमानवंसहत्यानविषयं। यत्तु। पिण्या
कंबाकणान्वापिभक्षयेत्रिसमानिशीतियाजवल्क्यवचनंयज्ञापस्तवीयंस्तेयं ह्युह्यासुरांपीत्वेत्यादितुभयमपिबुद्धुह्योभ्यासएव। कणा
न्वाभक्षयेदहं पिण्याकंबासहस्रिनि। सुरापानापनुत्यर्थं वाहवासाज्जटीश्चत्रीत्यादीनिमानवादीनिअबुधिपूर्वविषयएव। भ्यासतारतम्या
पक्षयावस्थापानि मूत्रपुरीषेतसांचप्राशनं मूत्रादीनोचप्राशनंतसहस्रं स ह्युह्यानेतरंपुनःसंस्कारः। प्रायश्चित्तमिदंबुधिपूर्वविषय।

अवस्थितिमिति। अत्र प्रथमं चित्तमवर्तमानं स्त्रीणां दंडमाह। अत्राभिवादे यद्वा ज्ञानिहीनवर्णगमोऽस्त्रियं प्रकाशं निहीनवर्णसहयोमैथुनमाचरति तां प्रकाशं सर्वेषां नेव पर्यतावच्छान्तिगता राजाश्च अभिरादेये तस्वादयेत्। अत्र मनुः। भर्तारं लंघयेथा तु जातिस्त्रीपुण्यवर्ति। तां अभिरादेये ज्ञाता संस्थाने बहुभिः स्तित इति। वसिष्ठस्तु जातिवशेषणा विशेषमाह। शूद्रश्चैव द्राक्षणीमभिगच्छेत् तौ वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्। ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सार्पिषाभ्यज्य नम्रां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् सूता भवतीति विज्ञायते। वैश्यश्चैव द्राक्षणीमभिगच्छेत् तौ वैष्टयित्वा शूद्रमग्नौ प्रास्येत्। ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सार्पिषाभ्यज्य नम्रां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् सूता भवतीति विज्ञायते। राजन्यश्चैव द्राक्षणीमभिगच्छेत् शरपत्रे वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येत्। ब्राह्मण्याः शिरसि वपनं कारयित्वा सार्पिषाभ्यज्य नम्रां खरमारोप्य महापथमनुसंवाजयेत् सूता भवतीति विज्ञायते। एयं वैश्ययो राजन्यं शूद्रश्चैव राजन्यवैश्ययोरिति। अनुलोमेषु प्रति लोमं गच्छत्स्वया प्रश्नाह। तेषां नामनुलोमानां परस्परसमागमे। व्युक्रमेण तनो राजा रवादेये दानरं स्त्रियं। सृगालेर्बुद्धिपूर्वं च त्पुरुषो वधमर्हति। अयमेवानुलोमानां स्वजातियुक्रमेणिति। पुमां संघातयेत् अनंतरोक्तं विषयं गता पुमान् राजा घातयितव्यः। वधः प्रकारश्चानंतरमेव वसिष्ठवचनेन दर्शितः। यथा कृतं। तं यो धारयत्यादियथोक्तं वा दंडप्रणयनं कर्तव्यं। सप्रत्यया प्रत्ययाभ्यासानभ्यासीपेक्षोयं विकल्पः। गर्दभेनावकीर्णं निरुक्तिं चतुष्पथेयं जेत। अवकीर्णं भवेत्तु त्वं ब्रह्मचारी तु योषितमिति याज्ञवल्क्यः। मनुष्येण गर्दभेन पशुना निरुक्तिं यजेत। अत्र मानवो विशेषः। अवकीर्णी

बुक्कालेन गर्दभेन चतुष्पथे। पाकयज्ञविधानेन यजेत निरुक्तिं निशीति। वसिष्ठस्तु। ब्रह्मचारी चेष्ट्रियमुपेया दत्ते चतुष्पथे लौकिके प्रोक्तो देवतंगदं संपशुमालभेत्तं नैतं चतुर्निर्वपेन्न स्य नु दुयात्कामाय स्वाहा। नैर्कृत्ये स्वाहा। रक्षो देवतेभ्यः स्वाहेति तस्याजिनमूर्ध्वा लंपरिधाय लोहितपात्रं सप्तगृहानुसंक्षं चैव वाक्मन्त्रं क्षाणः। एवं गर्दभेन हतस्येव गर्दभस्याजिनमूर्ध्वा लंपरिधाय लोहितपात्रं पाकेन लोहिते मृन्मयपात्रे हस्तगृहीत्वा कर्मचक्षाणः। अवकीर्णिने भिक्षो देहीति ब्रुवाणः सप्तगृहानुसंक्षं चैव तस्य गृहेषु यावत्तु चतुर्वा वदेवाशनं अलाभ उपवासः संवत्सरेण भुज्येत संवत्सरेण न दूतं चरन् भुज्येतीति। इदं च वार्षिकं श्रोत्रियस्य विप्रस्य वैश्यपत्या इष्टव्यं। आहतुः शरवलिरिव तौ। पुत्राया वैश्याया मवकीर्णः संवत्सरे त्रिषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वे वर्षे ब्राह्मण्यां त्रिणिषवणीति। पुत्रायां श्रोत्रियपत्नीत्वादियुगलां लिन्यां। अंगिराः। अवकीर्णिनिमित्तं तु ब्रह्महत्या त्रित्वं चरेत्। चौरवासास्तपसा संस्तथा मुच्येत किल्बिषादिति। तदकामतो गौ नृमीये क विषयं। पुनः शरवलिरिव तौ। स्त्रीरण्यावृषत्या मवकीर्णः संवत्सरे त्रित्वं चरेत्। चौरवासास्तपसा संस्तथा मुच्येत किल्बिषादिति। तदकामतो गौ नृमीये क वसंभावे च गोभ्यो दद्यात् गोष्ठवकीर्णः। प्राजापत्यं चरेत्। खंटाया मवकीर्णः। पुत्रालंभारं सीममासं च दद्यादिति। इदं च अवकीर्णिप्रायश्चित्ते स वैषामेव त्रैवर्णिक ब्रह्मचारिणो समाने। तथा च वार्हगिरिः। अवकीर्णी द्विजो राजकैश्यश्चापि रवरेण तु। इष्टुर्भेक्षाजिनो नित्यं भुज्येत द्वात्समाहिता इति। रेतः स्कंदेन भयरोगे त्वमे प्रीथन भैक्षचरणानि सप्तरात्रमकृत्वा न्यहोमः समिधोर्वा रेतः स्याभ्यो भयरोगे स्वप्ने रायादि ब्रह्मचारिणो रेतः

स्तुतेतत्तेतः स्याभ्यांमंशभ्यां आज्यहोमः कर्तव्यः। समिधोर्वाहोम इत्युपसमस्तमपेक्ष्यते। एतदुभयोरग इत्यादिब्रह्मचारीत्यतिरिक्तस्यापि। तथा ग्रीध
नंसीमदाधानंसेक्षचरणं चसप्तरात्रमुहृत्वापूर्ववधोमः। रतेत्यक्रचौपुनर्मासैर्विद्विद्यमिति पुनर्मनः पुनरात्मास आगादित्येके। आश्वलायनेनतु
पुनर्मासैर्विद्विद्यमिति। इमेयोधिष्ठ्यासोअग्रयइति। अयेरोगतथास्वमे सिक्ताभुक्रमकामिनः। आदित्यमर्चयित्वातुपुनर्मासिन्यचंजपोदिति
आजापत्यंसकृत्सकविषयं। गौतमीयमभ्यासविषयं। हारीतः। यत्कुर्यादुपवृत्तं वासतोवासतोपिवा। तदेवद्विगुणं कुर्याद्ब्रह्मचारीतु नैष्ठिकइति। अ
त्रवसिष्ठः। एतदेवरेतसः प्रयत्नोत्सर्गदिवास्वमेचवृत्तांतरेषु चैवमिति। गर्दभपशुमालभेतेने कृतं वाचरं निर्वपेदिति प्रकृतं। रात्रप्रक्षोयतिश्चैव
स्वउनेसतिकामनः। पराकत्रयसंयुक्तमवकीर्तिव्रतंचरदिति शांडिल्यः। पुंसिमेथुनमासव्ययलोत्सर्गंचरेततः। ब्रह्मचारीयथाभ्यासं स्नात्वाथ
हविषममेतु। पुंसिमेथुनमासाद्य वानप्रस्थोयति स्नाना। कुरुवांदायणं चैव कृत्वा शुध्यतिकेत्स्विषादिति। कएवः। सूर्यस्यत्रीन्मकारास्वमेसि
होमहीचरेत्। यतिश्चैववनच्छत्रिः कुर्यादधर्मफलमिति। काश्यपः। मेथुनेतुसमासाद्य पुंसियेषितरापुनः। गोयानेस्तुदिवाचैव स्वापेचस्नान
गोचरेदिति। मानवंशहस्तस्य। क्रतोतुगर्गं किंवा स्नानं मेथुनिनः स्मृतं। अतुतुयदागच्छे चैव चूत्रपुरीषवादिति। अगिराः। पृथ्वसिष्ठः। यत्क
पलितहीतायामास्यकुर्वीतमेथुनं। तस्येतीसितं मासं पतरस्तस्येते इति। सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारीतिष्ठेदहरभुजानोभ्यस्तमितश्चरात्रिनं प
सवित्री यस्तसूर्यउदयतेत्यपितिसमूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारी सर्वमहरहं भुजानस्तिष्ठेत्। अभ्यस्तमितश्चरात्रिसर्वाहसीत। तिष्ठेदहनिरात्रा

सखीसयोनिसगोत्राश्रिथभार्यासुसुषायांगविचयुरुतल्पसमः सखीमित्रभूता। सयोनिर्भगिनी। सगोत्राएकगोत्रा। सुषायात्रभार्या। एतासु
त्रिथिभार्यायांगविचमिथुनीभावेयवान्गुरुतल्पदोषस्तावानत्येति। यात्रवल्क्यः। सखीभार्याकुमारीषुसुषयोनिश्चैत्यजामुच। सगोत्रासुसु
नस्त्रीषुगुरुतल्पसमंस्मृतं। पितुःस्वसारं मातुश्च मातुलानी सुषामपि। मातुःसपत्नीर्भगिनी आचार्यतनयांतथा। आचार्यपत्नीस्वसुतांगवैस्त
गुरुतल्पाः। लिंगं छित्तावधस्तस्यसकामायाः स्त्रिया अपीति। नारदः। मातामातृश्वसाश्च मातुलानी पितृश्वसा। पितृव्यसखिश्चिथस्त्री भ
गिनीतत्सखीसुषा। दुहितोचार्यभार्याचसगोत्राशरणगता। रात्रीप्रव्रजिताधात्री साध्वी वरेणैतमाचया। आसामन्यतमांगत्वागुरुतल्पाग
इत्येते। शिष्टोक्तं नानात्वेनान्योदंशेविधीयतइति। कात्यायनः। जनन्याश्चभगिन्याश्चस्वसुतायास्तथैवच। सुषायागमनेचैव विज्ञेयमतिपा
तकं। अतिपातकिनस्त्वेतेप्रविशेयुर्दुतज्ञानमिति। बृहस्पतिः। रतः सिक्ताकुमारीषुसुषयोनिश्चैत्यजामुच। सखिउत्सव्यदीरेषु प्राणयोगे वि
धीयतइति। सूएव। चांजालीपुल्कसी स्तेष्ठी सुषाचभगिनीसखी। मातापित्रोःस्वसारंचनिक्षिप्ताशरणगता। मातुलानीप्रव्रजितांस्वगोत्रां
नृपथेषितं। शिथभार्यागुरोर्भायांगत्वाचांदायणंचरेदिति। अवकरत्रयेके एकेमन्यतेसख्यादिगमने अवकरोदोषः। प्रायश्चित्तमथय
कीर्तिव्रतं नगुरुतल्पव्रतमिति। याच्येतांसख्यादिगमने नुक्रांतानि प्रायश्चित्तानि तेषु मरणान्तिकानि सप्रत्ययानुबन्धात्यंताभ्यासविषयाणि।
यात्रिपुनरत्यंतलघूनितानि स्वप्नार्या बुधाप्रदत्तस्य मध्ये ज्ञात्वा रतःसेकादवीउत्पन्नविषयाणि। मध्येमध्यानिकल्पनिनितातुब्राह्मणहत्यात्सर्वकायः

ब्रह्मचारिणः। आत्म्यप्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने। सौम्यं। अन्यथोत्साहं पावमानाश्च शक्तिरिति। मानवं नैष्टिकादीनां। अशुचिदर्श
ने द्विजः प्रणवं जपेदिति। जाबालिगृह्यचर्चनं गृहसूत्रविषयं। अशुचिदर्शने आदित्यदर्शने ब्राह्मणदर्शने गवामग्नेर्वैद्यो ज्ञानं संनियमकाला
दन्यत्। जाबालिगृह्ये द्विग्रहणात्तु इत्यनविधिने प्रतिषेधः। असौम्यभोजने मेध्यप्राज्ञाने वा निष्परीषी भाः। नित्यमभोज्यं केशकीटापम
मित्याख्याभोज्यानुक्तानि। तानि च बहुप्रकाराणि। जातिदुष्टानि लभुनादीनि। कालदुष्टानि चरुवितादीनि। परिग्रहदुष्टानि सुस्त्रिष्टादी
नामनानि। संसर्गदुष्टानि केशकीटाद्युपहतानि। क्रियादुष्टानि च मनोधातुव्यपेतादीनि। तेषामभोज्यानां भोजने च मेध्यं विवर्तं। अ
मेध्यमपरिशुद्धं स्नानशय्याकस्यर्चाप्रदात्रादिना तेषामभेद्यानां प्राज्ञाने च निःस्परीषीभावः कार्यः यथा निःस्परीषमुदरं भवति तथा का
र्यतत्त्वर्थः। त्रिरात्रो वरमभोजनं। तिस्रो रात्रौ न किं विदुं जीतं। न किं चित्त्वरवादेत्। न किं चित्त्वेने। एवं निःस्परीषी भावो वायते। अवरग्रहणा
च्च त्रिरात्रो देरीषी भावः परमेण सप्तरात्रं तथा चापस्तब्धः। अभोज्यं सुक्ता नैस्परीष्यतस्तप्तरात्रेण वायते इति। सप्तरात्रं वा स्वयं शीर्णान्युपयुं
जानः फलान्यनतिक्रमन्। अथ्यतीति शेषः। अथ शानोपवसे किं तु स्वयं शीर्णानि स्वयंपतितानि फलानि भुंजानः। अनेतिक्रमनः स्वादु
फलो फलं भेततदतिक्रमणे स्वादु फलानंतरग्रहणार्थमगच्छन्। सप्तरात्रमेव कर्त्तव्यमिति। प्राक्पंचनखेभ्यः कूर्दत घृतप्राशनं च। तत्रैवा
भोज्यप्रकरणं पंचनखाश्चाशुल्यक्यादिभिरष्टभिः सूत्रैरन्यभोज्यानि उक्तानि तेभ्यः प्राक्यान्यभोज्यानि नित्यमभोज्यमित्यादिभि

रसीत्यासूत्रैरुक्तानि तेषु भुंक्तेषु चंदयिता घृतं प्राप्य भुध्यति। एवं च पूर्वकं प्रायश्चित्तद्वयं भावदुष्टेषु पंचनखादिष्वेवावतिष्ठते। अत्र विष्णुः।
मलानामज्ज्ञानां अन्यतरस्य प्राज्ञाने च दायणं कुर्यात्तुलभुनपात्रं। दुष्टं जनतद्गविदुराहयामकुकुटनरमासभक्षणे च सर्वेष्वेतेषां जातीनां
प्रायश्चित्तं पुनः संस्कारः। बृहस्पतिः। अलेघानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे। रेतोमूत्रपुरीषाणां भुक्षिष्वं दायणं स्मृतं। अंगिराः। अले
घानामपेयानामभक्ष्याणां च भक्षणे। रेतोमूत्रपुरीषाणां भुक्षिष्वं विज्ञो धनं। पद्मादंबरविल्वानां कुरापलपत्रशयोः। एतेषामुदकं पी
त्वा तस्मै नैव विभुध्यति। काश्यपः। लभुनफलादुक्तं जनकुकुटभक्षणे मेदःशुक्रपाने अयान्ययाजनेऽभोज्यभोजने अभक्ष्यभक्षणे अगम्या
गमने चैव प्रायश्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो नैषधः। षड्रात्रोपविष्टश्चीर्णं तेषां चामुदीत्यादिशिशुलायत्रप्रप्राप्य पशूनां शयनश्रूयनतस्मिन् दे
शे। शिष्टं प्रज्वाल्य ब्रह्मासनमासीद्यवत्प्रणीतं न विधिनाः पुनः संस्कारमर्हति। सुमंतुः। लभुनपलादुक्तं जनभक्षणे वीरश्चाद्वै सृजिकासा
न्यानुमधुमांससूत्रे तोमेध्याभक्ष्यभक्षणे सावित्र्याष्टसहस्रेणामूर्ध्वं संपातानवनयेत्। एतो न्यरातुरस्य भिक्षुं कुर्यात्क्रियायामप्रति
षिध्नां भवति यानि चान्यान्वैव प्रकाराणि तेष्वप्येव। पलादुक्तं लभुनं चैव कुं जनककं तथा। चत्वार्यज्ञानतो जग्धातिष्ठत्तु चरेद्विजः।
मनुस्मृतः। ब्राह्मकं विदुराहं च लभुनयामकुकुटं। पलादुक्तं जनं चैव सत्याभुक्तापतो द्विजः। अमन्येतानि षट्जग्ध्वा कुर्यात्सोतपनचरत्। य
तिर्ब्राह्मणवापि वैशोके पवसेदहः सवत्सरस्यैकमपि चरेत्। छुद्विजोत्तमः। अतो तमुक्तं भुध्ययं ज्ञातस्य तु विशेषतः ज्ञाता तपः।

गो० सू० २०

भ

185

अशुनपलां जुगंजनकुसुंभशरकवकामेध्यन्नंक्षणेनसकृदुः। विष्णुः। वृंताककवकाशनेसांतपने। पेठीनसिः। लशुनपलां जुगंजनभ
 क्षणेप्राजापत्यं। देवतः। अभक्ष्यभक्षेतसकृदुः। संवर्तः। अभोज्यभोजनेरुत्वाब्रह्मक्षत्रविश्रीगणः। गोमूत्रयाकहारः सप्तरात्रणमुध्याति।
 बृहस्पतिः। पीत्वाशुक्लकयणि। शुक्लाचान्विगर्हितं। भवेदप्रयतोविप्रः कर्मणात्सदधामतिः। विष्णुः। दधिर्वर्जितानि सर्वभूतानि चान्नप्रा
 ष्योपवसेदिति प्रकृतं। शंखः। लोहितनृक्षनियसायश्चनप्रभवास्तथा। भुक्त्वा कृचीसपक्वं च त्रिरात्रं व्रती भवेत्। शंखलिखितो। सर्वासा
 द्विस्तनीनां क्षीरप्राशने। जावेजमेतदेव। अत्रषडात्रमभोजनं चाद्रायणं वेति प्रकृतं। अनिर्देशविगोक्षीरप्राशनेतदहारभोजनं सवेलस्त्रानच
 ज्ञातातपः। उष्ट्रीक्षीरभवीक्षीरमन्नं चमृतिस्तत्के। चोरस्मान्ननवश्रापं भुक्त्वा चाद्रायणं चरेत्। पेठीनसिः। अविस्वराष्ट्रमानुषदुग्धप्राशनेपु
 न्नरुपनयनं प्राजापत्यं च। बोधायनः। आवेः पयः पाने कृद्धोन्यत्रगयात्। जवित्रिरात्रोपवसः। शंखः। अनिर्देशायगोक्षीरमाजमाहिपमेव च।
 गोश्चक्षीरविवत्सायाः स्यंदिन्याश्चतथापयः संधिन्यमेध्यमक्षयाः पीत्वापक्षव्रतं चरेत्। क्षीराणि यान्यपेयानि तद्विकाराशने बुधः। सप्तरा
 त्रव्रतं कुर्याद्वदेतत्परिकीर्तितं। सुमंतुः। एकशोफोष्टस्यं धिन्यविस्त्रीक्षीरप्राशने त्रिरात्रं यावकस्त्रिषवणं च। विष्णुः। गोक्षाविमाहिपीवर्जं
 सर्वपेयासि च तान्यथानिर्देशाहानि स्यंदिनी संधिनी विवत्साक्षीरं चामेध्यं पुंजश्चक्षीरेप्राश्यापवसदिति प्रकृतं। हारीतः। अनुक्तानां सत्वानां
 भक्षणेति कृद्धो ग्रावो चाद्रायणं। यमः। वरोहैकशकानां चकाकाकुं कुट्टयास्तथा। क्रव्यादानो च सर्वेषां भक्ष्याय च कीर्तितः। मोसमूत्रपु

वासीतेतिर्देशनात्। x कृद्धे x जपसावित्रीमित्युभयत्रसमाने। ब्रह्मचारी ग्रहणाद्बृहत्सादीनामन्यत्र प्रायश्चित्तं। आतमितोः प्राणमायच्छेदित्येक
 इत्यापस्तंबीयं गृहस्थस्य। आहवसिष्ठः। वनस्थश्चयतिश्चैवसूर्येणभ्युदितोयदि। ब्रह्मकृचीत्रिनोभूत्वा जपेतांडुपदां च हरिनि। अभ्यस्त
 मितयोरपीति मेव। आहप्राजापतिः। पालात्रापअपत्रं वाता घृवाथहरणमयं। गृहीत्वासादयित्वा चतमः कूर्चं समारभेत्। गायत्र्यादाय
 गोमूत्रं गंधद्वारेति गोमये। आप्यायस्वति चक्षीरं दधि क्रावणेति वेदधि। शुक्रमसि ज्योतिरित्याज्यं देवस्य त्वार्कशोदकं। चतुर्दशीमुपो
 ष्याथणोर्लमास्यासमाचरेत्। गोमयाद्विगुणं मूत्रं सपिर्दध्यत्रगुणं। क्षीरमष्टगुणं देयं दधिपंचगुणं तथा। स्थापयित्वाथदर्शेषु पाला
 त्रोः पत्रकेस्तथा। तत्समुधृत्यहोतव्यं देवाताभ्यायथाक्रमं। अग्नये चैव सोमाय सावित्र्या चैव मंत्रः। प्रणवेन तथा द्रुत्वा त्विष्टकं च ए
 व नतु। एतद्वसकृतं कूर्चं - - - तथैव च। एवं दुत्वा ततः शोषं पापंध्यात्वा समाहितः। आलो ज्यप्रणवेनैव निमथ्य प्रणवेन तु। एत
 द्ब्रह्मकृतं कूर्चं मोसिमोसि चोद्विजः। सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोकं सगच्छति। यत्नगतिगंतपापं देहेति प्रुतिदेहिना। ब्रह्मकृचीर्दहेत्सर्वप्र
 दीपान्निरेवधनं इति। बुद्धिपूर्वं अबुद्धिपूर्वसाधारणमिदं। तथा च मनुः। तं वेदभ्युदयात्सूर्यः। ज्ञानं कामकारतः। निष्लो वेदाध्यविज्ञानाज्ज
 पन्नुपवसदिति। दिनमित्युपलक्षणं। निष्लोचने रात्रिमुपवसदिति। अभयरागस्तुति जाबालिवचनाद्भयरागे च प्रायश्चित्तं न भवति
 अशुचिदहृदित्यमीक्षेत प्राणायामं कृत्वा अशुचिश्चंडालादिः तदहृद्रा प्राणायामं कृत्वा मेकं x सूर्यमीक्षेत। जपदिनियमकालमदं

ब्रह्मचर्यकर्तव्यं परमहृणादेकत्रात्रादेरपिलाभः। तत्र ब्राह्मणश्रोत्रोत्रिरात्रश्चात्रिये द्विरात्रं वैश्ये एकत्रात्रं। शूरे हरितिव्यवस्था। अनृतयेवं फलाफ
साद्येषस्या ब्राह्मणारिस्थामिकेषु वृत्तादिषु हिंसाया मयेवं। अत्र प्रजापतिः। अनृतसामयः कुर्याच्चिरात्रं परमेतपः। पूर्णाहुतिं वा शुद्धयात्मसते अम
इत्युचेति। अनृतकोटौष्टीवने च दंतस्पर्शन एव चे। यतितानां च संभाषेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति। इदं परिहासादिनिमित्तानृतविषयं। हारीतः प्रत्या
क्रत्या नृतं ब्रूयान्मिथ्या सत्यमथापि वा। सतस्तु ब्रूसहितंचरेच्चा। आयणं व्रतमिति। प्रजापतिः। मांसं भुक्वा ब्रह्मचारी पुनः संस्कारमर्हति। आभ्यास
एदंवंचैव नैष्ठिको द्विगुणंचरेत्। वानस्त्रात्रिगुणं कुर्याद्यतिकुर्याच्चतुर्गुणः। मांसहारे नृतोक्तौ च शवनिर्हरणे तथेति। आक्रोशविशेषः। सत्यवाक्य
वारुणीमानवीभिहोमः। आक्रोशसध्यवाक्यसति वारुणीभिर्मनीवीभिश्चाज्यहोमः कर्तव्यः। त्रिरात्रपरममित्ययमेव। यत्किंचेदमिमं मेवरुणतया
यामि अचते हे इति वारुण्यः। अग्नि रुक्थपुराहित इत्यारभ्या ध्यायपरिसमाप्ते मानव्यं ऋच एकोनषष्टिर्मनुदष्टिः। तास्वेत्याश्वतप्तो मधू देव वत इत्या
द्यास्तेतिरीयके सोमारौ ध्यामिष्ठा धाय्यात्वेन विनियुक्तः असानीदित्य इत्यस्मिन्ननुवाके मानवी ऋचौ धाय्ये कुर्यादिति। सूत्रकारोप्याह। मानवी ऋचौ
धाय्ये नमः शूदेव वत इत्येतासांदे इति। तत्रांत्यामिराशिश्च तस्मिंहेमि इत्येके। अन्ये तद्देवपविताभिः सर्वाभिर्ऋग्भि रिति विवाहमेथुननर्मीर्तसंयो
गश्च दोषमेकं नृतं। विवाहकाले कन्यावरयोरस्त्वपि गुणेषुकथितेषु इदं ते दास्यामीति प्रतिश्रुत्याप्रदाने च न दोषः। ततो मेथुनसंयोगे इदं ते दास्यामी

त्युक्तो मे धुने कृते तस्यादाने च न दोषः । नर्मपरिहासः । तत्संयोगेन तव चनेन दोषः । तद्यथा । भोक्तुं कामं गृहमागतं श्यामादिकं प्रत्युच्यते । एहि मन्ये आदत्तं
कोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तः सोतिथिरित्येवं प्राप्तं । अर्तिसंयोगे अर्तस्य दुःस्वोपशमायानृतवचनेन दोषः । तेनैतेषु निमित्तेषु नृतवचनेषु प्रायश्चित्तं
मिति । न तु खलु गुर्वथेषु । गुरुप्रयोजनेषु विवाहादिषु अथ नृतनवक्तव्यं । कस्मात् । यतः । सप्तपुरुषानितश्च परतश्च हतिमनसापि गुरोर्नृतवद
नलोप्यथेषु । इत इत्यात्मानं निर्दिशेति । आत्मानमारभ्य सप्तपुरुषान्युन्नपौत्रादीनि परतश्च सप्तपुरुषान्पितृपितामहादीन् हतिपीड
यति । पापेन योजयेतीति । मनसापि गुरोर्नृतं चिंतयन्नलोप्यपि प्रयोजनेषु किं गमहत्सुवाचावहन्निति । अन्तावसायिनी गमने कृत्वा । अन्ताव
सायिनीनां गमने मे धुना चरतो कृत्वा । प्रायश्चित्तं संवत्सरं प्राजापत्यविधानावस्थानं । बुद्धिपूर्व इदं । अमत्याद्वादशरात्रः । कृच्छ्रे प्रकृतद्वादशरा
त्रश्च हाणं परीकोपसंग्रहार्थं । तथाच । अन्यजानां तु गमने भोजनं च प्रभाषणं । पराकेण विभुद्धिः स्याद्गवानां गिरो ब्रवीति । इदमपि रतः सकाशात्
वा परतस्य । ऊर्ध्वं तु यासिष्ठं । द्वादशरात्रमपक्षो द्वादशरात्रमुपवसेदध्वमेधावष्टयं वा गच्छेदेतेन चं गलीत्यवायो व्याख्यात इति । उदक्या गम
उदक्या गमने त्रिरात्रः । उदक्या गमने सति ब्रह्मचर्यमज्ञानादिना प्रायश्चित्तेन त्रिरात्रे गमयितव्यः । बुद्धिपूर्वसकृद्गमन इदं । अस्यासमानव
अमानुषीषु गोवर्जने उदक्या गमयो निषुतेतः । सैकाजले चैव कृच्छ्रं सातपथं चरेदिति । अबुद्धिपूर्वसकृद्गमने शस्त्रितपोक्तं । अनुदकमूचपुरीषकरणे

अथाकस्मिन्ने सत्त्वस्त्राने महाव्याहृतिमिहोमश्च । अथ जेलागमने चैवमिति । अथ्यासेवा सिद्धं । राजश्व उगमने शुक्रमुषभंद्यात्सुलिंगमिति ॥ ॥१॥
इतिमिताक्षरायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ॥ रहस्यं प्रायश्चित्तं वक्ष्यते ॥ रहस्यं प्रायश्चित्तं कस्य विख्यातं दोषस्य ॥ यस्य पापस्य दोषः परैर्न विख्यात
स्वस्य प्रायश्चित्तं रहस्यं भवति । यथा ॥ परैर्न विज्ञायते तथा कर्तव्यमिति । यावत् । ये विनायात्पानकं कर्तुं न शक्यते तद्वागिरिक्तं ज्ञानं निषिध्यते । तेन
पारदार्येण तत्संवासे च ते ज्ञातत्वेपि वक्ष्यमाणं भवत्येव । चतुर्कं चंतरत्समं दीन्यप्सु जपेदप्रतिग्राह्यं प्रतिजिघृक्षत्प्रतिगृह्यवा । जाद्विदुष्टस्य वा कर्म
दुष्टस्य वा पुरुषस्य च भूतं स्वयंदुष्टं च कृच्छ्राजिनाद्यप्रतिग्राह्यं गत्यभावात्प्रतिजिघृक्षन् प्रतिगृहीतुमिच्छत्तरत्समं दीधोवतीति चतुर्कं चतुर्कं चतुर्कं
प्सु जपेत् । नाभिदं प्रजले स्थित इत्येके । निमग्न इत्यन्ये । प्रतिगृह्यवा प्रतिगृह्यवा । अत्राज्ञातपश्चाद्वा जपेदेवं । तुल्यवद्विकल्पः । अन्ये प्रतिगृह्यवा पूर्वमेवाप्रतिग्रा
ह्यमिति ज्ञाते प्रागजपः । पश्चाज्ज्ञाते पश्चाज्जप इति । अत्रमनुः । प्रतिग्राह्या प्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगृहीतं । जपस्तरत्समं दीयं मुच्यते मानवस्य हे । दि
ति । ज्ञापतिः । जपादिपूरणं कुर्यात् । विख्यातं दोषो द्विजोत्तमः । रहः कृतस्य दोषस्य तत्र देवाभ्यसेन येति ॥ इदमभ्यासविषयः ॥ अभाष्यं बुभुक्षाणाः पृथि
वीभावयेत् । नित्यमभ्यास्येकैशकीटावपन्नमित्युक्तं । यदि गत्यभावेन देवमांसेन भुज्यते तदा पृथिवीभावपेत्सुदं प्रतिक्षिपेत्ततोऽपि जीते । क्रुत्वंतरारमण
उदकोपस्य शिनां बुद्धिमेके । क्रुत्तुमध्यश्चरमतो उदक्यागमने उदकोपस्य शिनां बुद्धिमेके । उदक्यागमने त्रिरात्र इति प्रकाराविषयं

॥१०॥

रीषाणि प्राभ्यगोमांसमेव च । आगोमायु कपीनां च तप्तं कृत्वा विशोधनं ॥ उपोष्यद्वा दशाह वा कृष्णं जैर्जुड्यादृतं । वसिष्ठः श्वकुकुटप्रण्यस्तकरका
कटुध्रमासवायसपारावतमानुषकाकोलूकानां सासादन्नमस्ररात्रमुपवासो निष्पुरीषीभावो घृतप्राशनं पुनः संस्कारश्च कार्यः ॥ विडाताकाकास्व
लिष्टं जग्धाश्च नकुलस्य वा केशकीटावपन्नं च विवेदुः स सुवर्चलां ॥ विष्णुः केशकीटावपन्नं च स्त्रीभिः स्वादंस्तथेव च ॥ श्वोदक्याभ्यां च संस्पृष्टप
चयेन न भुध्यति ॥ यमः ॥ मांसिकं फाणिकं तं शाकं गोमसं लवणं घृतं ॥ एतानि हस्तदत्तानि भुक्त्वा शांतपनं चरेत् ॥ एकपंक्त्युपविष्टानां विप्रमंयः
प्रयच्छति ॥ यश्चैवाश्रान्त्ययं सर्वं कुर्याद्भूषणं व्रतं ॥ यमः ॥ ब्राह्मणश्च त्रियं विशां शूद्राणां सहस्रं जनं ॥ प्राजापत्यं तं स्रुजं अतिरुजं तथेव च ॥
चांद्रायणमिति प्राक्तं प्रायश्चित्तं क्रमेण तु ॥ शांतातपः ॥ योग्यं गृहीत्वा विभावांश्च गृहस्थमिति मन्यते ॥ अत्र तस्य न सोक्तं यद्वा पाको हि संस्मृतः ॥
मिथ्यापाकस्य भुक्त्वा न प्रायश्चित्तं चरेद्विज्ञः ॥ प्राणायामत्रिरभ्यस्य घृतं प्रायश्चित्तं विमुध्यतीति ॥ अंगिराः ॥ ब्रह्मक्षत्रविशामुक्तानां दोषास्त्य
होत्रिणां ॥ सूतकेशावशौचे अस्ति संवसनात्परं ॥ चंडालः श्वपचः क्षत्रासूतो वैदेहकस्तथा ॥ मागधयोगवैवसमेतव्यावसायिनः ॥ अन्य
वसायिनामन्नं अश्लीयाद्यस्तु कामतः ॥ स तु चांद्रायणं कुर्यात्तत्तच्छुद्धं मथापि वा ॥ यमः ॥ ब्राह्मणान्नं ददच्छूद्रः शूद्रान्नं ब्राह्मणे ददत् ॥ उभावे
तावभोज्यान्नो भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ आक्रान्ता नृता हंससुत्रिरात्रं च परंतपः ॥ महापातकोपपातकयुक्तादन्यत्राक्रान्ता ॥ सन्नावा दोषेण
तिवादे साध्यादिविषयादन्यत्रानृता ॥ तत्रोक्तत्वात् ॥ प्राणिभ्यो न्यत्राहंसायां प्राणिषूक्तत्वात् ॥ एतेषु निमित्तेषु परमंतपः परमं त्रिरात्रमनशनं

गो.सू.०८०

॥०२॥

115

कर्तृकत्वाद्दण्डेदेयादिति श्रवणं। विशेषादेर्विशेषेण सर्वेषामुपपातकिनामिदं प्रायश्चित्तमित्येव कथं मत्तं। अनार्जवपैश्चनप्रसिधात्तान्ना
न्नाद्यप्राज्ञानेषुभूरा। दायोचरेतः सित्काऽयोनोचरोषवतिचकर्मण्यभिसंधिपूर्वयत्किं गाभिरपनयस्पृशेद्यरुणीभिरन्यैर्वापवित्रैः। अनार्जवंशा
यंपेधुनंपरदोषसूचनं। प्रतिषिद्धाचारोनिषिद्धानुष्ठानं। अनाद्यमसंक्षयंतस्यप्राज्ञानएतेषुभूरायांरेतः सित्काऽयोनोवास्यादिबुद्धलेषुवा
रेतः सित्कादोषवतिकर्मणिपरपीडात्मकस्तेयात्मकोचाभिसंधिपूर्वबुद्धिपूर्व। आपेक्षाद्वाद्युद्धिपूर्वविहतेऽकिं गाभिरपयोहिष्णामयोभुव
इतितिष्ठभिर्हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाइतिचतसृभिर्वारुणीभिर्यत्किं विदमिमंवरुणतत्तायामिअवतेहेउइत्येताभिरन्यैर्वापवित्रैः पवमानः
सुवर्जनइत्योर्वाभिरपनयस्पृशेत्पूर्वस्नात्वापश्चादंजलिनामूर्ध्निमंत्रैरेतैःपःक्षिपेत्। यद्यद्यनाद्यप्रासीनमपिप्रतिषिद्धाचारस्तथापिपृथगु
पादानेषुबहुभिर्मार्जनमन्नाद्यप्राज्ञानेयथासंभवदृष्ट्यं। प्रतिषिद्धाङ्गनसाचारव्याहतयः पंच। प्रतिषिद्धविषययोर्वाङ्गनसपारपचारः कृ
त्तिताप्रवृत्तिस्तत्रव्याहतयः पंचजथाः। भूरादयः सत्यांतः। प्रथमध्यायउक्ताः। वाङ्गनसोरितियोगेस्मभ्यनरोचते। अचतुरसमासांतविधिप्रसं
गात्। प्रतिषिद्धग्रहणस्यचदुरन्वयात्। सर्वस्वयोवाचामेदहश्चमादित्यश्वपुनात्वितिप्रातः। रात्रिश्चमावरुणश्चपुनात्वितिसायं। सर्वसुपापक्रि
यासुअनार्जवादिस्वाभ्यामंत्राभ्यामयोभिमंत्रराचामेदहश्चप्रातः। पिबेद्वात्रिश्चेतिसायंपिबेत्। अष्टौवासमिधमादध्यादेवकृतस्येतिहुत्वेवस
र्वस्मादेनसामुच्यते। अथवादेवकृतस्येत्यादिमिमंत्रैरष्टौसति मिधमादध्याङ्गुडुयात्। हुत्वेवसर्वस्मादेनसानकेववमनार्जवादिभ्यः किं स्या

॥०२॥

एकेग्रहणंपरत्रापिसंबध्यते। एकस्त्रीषुएकमन्यंतेस्वस्त्रीषुउदकोपस्पृशनिमन्यत्रत्रिरात्रमन्यंते। अपराह। अस्त्रीषुवडवाद्यास्वपिगोवर्जमैथुनअच
रितंउदकोपस्पृशनाच्छिमन्यतइत्येके। अथब्राह्मणविधेरहस्यं। पयोव्रतोवाद्गारात्रघृतेनद्वितीयमाद्विस्तृतीयंदिवादिह्नेकभक्तिंकोजलकिञ्चवासा
लोमा। ननिखानित्यचमांसंशोणितंस्त्राश्चस्त्रिमज्जानमितिहोमाआत्मनोमुखेमृत्योरास्यजहोमीत्यंतक्तः सर्वेषांप्रायश्चित्तानांभूणहत्यामाः।
भूणहत्याप्रमहत्यातस्याः प्रायश्चित्तमिदमुच्यते। आदितएकंदेवरात्रपयोव्रतः क्षीराहारस्यात्तद्वितीयंदशरात्रघृतेनवर्तयत्। तृतीयमाहुः योशरा
धविध्यभोजनोवा। शक्तितोविकल्पः। एतेषुदिवसेष्वेकभक्तिकुःपयःप्रभृतिकमपिपूर्वोक्तिसंस्तुदेवोपयुजोत। कदादिवादिषुप्रातःकाण्डेषुनसायन
मध्याह्ने। जलकिञ्चवासाएषुदिवसेष्वेवास्वस्यात्। तथाहोमाश्चाष्टौप्रत्यहमाज्यनकर्तव्याः। तत्रमंत्राः। लोमानिखानित्यचमांसंशोणितंस्त्रा
श्चस्त्रिमज्जानमितिनेषांसर्वेषामात्मनोमुखेमृत्योरास्यजहोमिस्वाहानखान्यात्मनोमुखेमृत्योरास्यजहोमिस्वाहेत्येवंप्रकाराहोमाः। अथान्यत्। अथभूणहत्यायाएवा
न्यत्प्रायश्चित्तमुच्यते। उक्तेनियमः। पयोव्रतोवेत्यादिर्बक्ष्यमाणोपिबेदितव्यः। अग्रेत्वंपारयेतिमहाव्याहृतिस्मिन्मन्त्रेहुत्वात्कूष्मांडेश्चाज्यं। अ
ग्रेत्वंपारयेतात्तमहाव्याहृतिभिः भूरादिभिः कूष्मांडेश्चदेवादवहेउनमित्यादिभिश्चबुक्कमणसकृदाज्यंहुत्वात्। तद्वत्तएववाब्रह्महत्यासुरापा
नस्तयगुरुतंभेषुप्राणयास्तोतधमर्षांजपत्सिममश्चमेधावभ्येन। इदंचप्रायश्चित्तं। तद्वत्तएववा। तनेवपयोव्रतत्यादिनाव्रतनोपतश्च

116

वसिष्ठेन प्रकारांतरमपि दर्शितं। अहः प्रातरहर्नक्तमहरेकमयाचितं। अहश्चोपवसे देवमेवं चतुरहो परौ। ऋतुग्रहार्थं विष्णोः अनुर्धर्मभृतां वरुः। बाल
वृधातुराणां च शुशिरं कुक्षुनुवाच हति। भरद्वाजः प्राजापत्यं चरन् विप्रो यद्यशक्तो दिने दिने। विप्रान् पंचवराश्च शुभान् भोजयेत्सम्यगर्चितान्।
अस्मिन् दिने अशक्तिस्तत्रेवं दिनांतरेषु पूर्ववत्। तत्राथ शक्तो ब्राह्मणभोजनमुपवासदिनेषु शक्तो ब्राह्मणभोजनं देवाहविष्णोः सम्यक् भुंजीते।
अथ रुद्रस्य गुणविधिः। तिष्ठेदहनिरात्रावासीत क्षिप्रकामः। यः कामयेत क्षिप्रं धेयमिति सतिष्ठेन्नैवाहर्नयेत भोजनाद्यविरोधेन। रात्रावासीत
स्वापोऽथासीनस्येवावासिष्ठस्त। क्षिप्रकामस्य प्रकारांतरमाह। अथ चेत्वरते कर्तुं दिवसं मारुतात्मानः। रात्रौ सत्यां जले तिष्ठेत् प्राजापत्यं न तत्समं।
सावित्र्यष्टसहस्रं तु जप्यं रुद्रो भित्ते रवौ। मुच्यते पातकैः सर्वैर्यदि न भूणाह भवेदिति। सत्यं वदेत्। सत्यं यथा दृष्टं विवाहादिविषयेऽपि सत्यमेव व
देत्। अनार्ये न संभाषेत। द्विजातिव्यतिरिक्ते लिंगस्था विवक्षितत्वात् स्त्रीभिरपि न संभाषेत। रोरवयो धाजयेत् नित्यं प्रयुंजीव। रोरवयो धाजयेत् सा
मनीषु नानः सामधारयेत् स्यात् नृचिगीते नित्यं प्रत्यहं प्रयुंजीत गायेत्। अपर आह। नित्यं पुनः पुनः प्रयुंजीतेति। अनुसवनमुदकोपस्यर्जनं
आपो हि ष्टेति तिसृभिः पवित्रवतीभिर्मार्जनीयैः हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्यष्टाभिः उदकोपस्यर्जनं स्नानं। तदनुसवनं त्रिषु सवनेषु
कर्तव्यं तदनंतरं च मार्जनमापो हि ष्टेत्यादिभिः पवमानः सुवर्जन इत्यनुवाके याक्चस्ताः पवित्रवत्यो लिंगसमवायात्। तामिच्छते तरीयके पंचम

कां चैषेष्टे प्रश्ने हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याक्चः पठ्यंते ताः द्वाभवंति। तत्राष्टाभिः यदि तु शारवांतरे क्वचिदष्टावेव पठ्यंते। ततस्ता एव आद्याः। अ
थोदकतर्पणं। अथ मार्जनानंतरं मुदकेन तर्पणं कर्तव्यं। तत्र मंत्राः। नमो हमाय मोहमाय मंहमाय धून्वते। तापमाय पुनर्वसवे नमः। नमो मोक्षाय यो व्यायव
सुविंदा सर्वविंदाय नमः। नमः पाराय सुपाराय महापाराय पारयि च्छवे नमः। नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय चंद्रकायै चरायाधिपतये हरये शर्वीये श
नाये। आयवर्जिणेष्टिणेनेकपादेने नमः। नमः सूर्याय दित्याय नमः। नमो नीलश्रीवाय त्रिकंठाय ते नमः। नमः रुद्राय पिंगलाय ते नमः। नमो ज्येष्ठाय
श्रेष्ठाय रुद्राय दशहरिकेशायोर्ध्वरेतसे नमः। नमः सत्याय पावकाय पवित्रवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः। नमो दीप्ताय दीप्त रूपिणे नमः। नमः स्त्रीक्षणे
यतीक्षणे पिणे नमः। नमः सोम्याय सुपुरुषाय महापुरुषाय मध्यमपुरुषाय तमपुरुषाय ब्रह्मचारिणे नमः। नमः अद्रुलाटाय रुद्रिवासे नमः। नित्य
मकामं च। एता एवाज्याहुतय इति बहुवचननिर्देशात्। किं ता हि त्रयोदशेते मंत्रा नमस्कारादयो नमस्कारांताश्च सर्वे तत्र प्रथमं चतुर्थं तानि षट् देव
त्यनामानि। द्वितीयं चत्वारि। तथा तृतीयं चतुर्थं त्रयोदश। महते देवाय तिमहादेव पदमेव यत्तु भुक्तं पंचमादृष्टुं त्रिषु द्वे द्वे। अष्टमं षट् नवमं पंचादृष्टुं त्रिषु
द्वे। तथैकादशे द्वादशे षट्। त्रयोदशे द्वे इति षट् पंचादृष्टुं वस्य नामानि। एते मंत्रे स्तर्पणमनुसवनं। एतदेवामादित्योपस्नानं। आदित्योपस्नानं यत्तेन
तदादित्योपस्नानं। एतेन रुद्रेन नमः त्रेणादित्यमुपस्तेय इत्युक्तं भवति। एतदप्यनुसवनं। प्रत्यहं सकृदित्यन्येष्टययोगकरणान्। अन्यथा यो दकत
र्पणमादित्योपस्नानं चेत्येकमेव योगमकरिष्यत्। एता एवाज्याहुतयः। मंत्रमपि पराभूतं एतत्तु इत्याहुतिसामानाधिकरण्यात् स्त्रीलिंगता। एते

गो० सू० ८०

९४॥

रवत्रयोदशभिर्मन्त्रैराज्यमपि होतव्यमित्युक्तं भवति । तत्र जुहोति चोदनाः स्वाहाकारप्रदाना इति । स्वाहाकारं तर्होमः प्रत्यहं सकलकर्तव्यः । द्वादशरात्र
 स्यात्ते चरुं चपयित्वेताभ्यां देवताभ्यां जुहुयात् ॥ एवमुक्तेन प्रकारेण द्वादशरात्रं नीत्वा तदंते च योऽदशो हविर्गृह्योक्तेन मार्गेण चरुं चपयित्वे
 ताभ्यां वक्ष्यमाणेभ्यो देवताभ्यां जुहुयात् ॥ तत्राह ॥ अग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहा ग्रीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राय विश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे
 प्रजापतये ॥ मये सिष्टं कृतं इति । सिष्टं कृता सह न वा दुःतयः ॥ द्विः स्वाहाकारपाठो नुपेक्ष्य प्रकारप्रदर्शनार्थः । सर्व एव स्वाहाकारं ताः । ततो ब्राह्म
 णतर्पणं । ततो होमानंतरं ब्राह्मणाः स्तपयितव्याः । भोजनादिभिः शुचीन्मंत्रवतः सर्वकृत्येषु भोजयेदित्यापस्तंबः ॥ एतेनैवातिष्ठकैश्चाख्यातः
 स्पष्टः । यस्तस्य विप्रोषस्तमाह ॥ यावत्सकृदादरीततावदश्रीयताम् ॥ एकं नृपाणिना यावत्सकृदादत्तुं वा कुर्यात् । हविष्यं दिवान् कर्मयाचि
 तमुपवासइति विशेषः कृता एव । अत्र मनुः एकं कुर्यात्समश्रीयतादहानि त्रीणि पूर्ववत् । अहं चोपवसेदंत्यमिति कृच्छ्रः स न्यतइति । अभक्षाः स्त
 नीयः सकृच्छ्रुति कृच्छ्रः पूर्वोक्तेष्वभोजनकालेषु केवलमुदकमेवापेयेत्स एष तृतीयः कृच्छ्र इति कृच्छ्रानामवदितव्यः । अत्रोपवासदिनेषां च म
 न्यतिरेकेणादकपानमपि न भवति । त एते कृच्छ्र उक्ताः । तेषु प्रथमं चरित्वा च चिभूतकर्मण्या भवति । प्रथमं प्राजापत्यं चरित्वा च चिः । सध्या
 हीनः शुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मस्वित्यादिना विहिताकरणनिमित्तदोषोहीनः पूतः प्रतिषिद्धाचरणजन्येनाधर्मणरहितः । कर्मण्यः क
 र्मसुयोग्यश्च भवति । कर्मण्यइति वचनादप्रज्ञातदोषस्यापि कृच्छ्रानुष्ठानादेवानादिषु कर्मसु योग्यतैर्ज्ञायते । द्वितीयं चरित्वा यत्किंचिदन्यत्

॥ ९४ ॥

जयाजनादेन सेमुच्यते । अस्य होमस्य मुख्यत्वप्रदर्शनार्थ एवकारः । दुर्लैवान्यदहं त्वेति ॥ ततश्च सति संभवद्वदमेव ज्यायः । देवकृतस्येन सो वयं जनमसि
 स्वाहेत्यादयोष्टौ मन्त्राः ॥ इति मिताक्षरायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ कृच्छ्र इति कृच्छ्रोचोदायणमित्युक्तं तत्र कर्मण कृच्छ्रादिस्वरूपमाह ॥ अथातः कृ
 श्चान्वयस्यास्यामः ॥ अथ त्राष्ट्रधिकारार्थः । अतः श्राष्ट्रं होतौ । यतः एते अभ्याख्यातान् श्राव्यंते कर्तुं अतः कृच्छ्रान्वयस्यास्याम इति । हविष्यान् प्रातरश्वान्
 शुक्लातिस्वराचीर्नाश्रीयताम् । यज्ञियैर्वराकादिव्यतिरिक्तैर्निष्ठादितावृद्धतादिसंयुक्ताः श्रालेरेव तावज्जितान् प्रातरश्वान् अश्वान् इत्याशायासाः दिवा
 ज्ञान् प्रासां नुक्ताः अथापरं अहमिति वक्ष्यमाणत्वादत्रापि अहमिति गम्यते । तिस्रो रात्रीर्नाश्रीयदिति तस्मिंश्च हराव्यशान् प्रतिषेधः । अत्यनुसा
 रणादतः पुनरयं वक्तव्यः । कथं । सायं प्रातर्द्विजातीनामश्वान् श्रुतिचोदितमिति परिसंख्यानाद्विरेव भोजनं प्राप्तं तत्र प्रातरश्वान् शुक्ले यत्परिसंख्याना
 त्तिद्वारात्रावज्जननिर्वाच्योत्तरत्र दिवा भोजननिर्वाच्यः । अथापरं अहं नक्तं भुजीत । एवं दिवा हविष्यं भोजनेन अहनीत्वा नंतरं अहं नक्तं मेव भुजीत हवि
 ष्यानित्येव । अथापरं अहं नक्तं च नयाचि त । अथ नक्तं भोजनं अहानंतरं परं अहं नक्तं च नयाचि त । याश्चाप्रतिषेधाय मखद्वयसाचायाचित
 लब्धस्याप्रतिषेधः । एवमुक्ते हविष्यं नियमेन प्राप्नोतिकालविशेषाश्च वृत्तादिभ्यः को जनेन प्राप्नोति नयाचेतत्यत्रापि हविष्यानित्येवानुवर्तते । अ
 थाचितलब्धेऽपि सकृदेवासेधं कृतः अथापरमिति वचनस्य पूर्वासादित्यर्थत्वात् । तत्तु दिवान् नक्तं वाप्येकं । अथेव अहमयाचितं तत्र इत्यापस्तंबीयदर्शनात् ।
 अथाचितलब्धेनैव अहं नक्तं स्वद्वयेण नापि याचितलब्धेनैति वर्णयति । अनुष्ठानमथेवमेव । अथापरं अहमुपवसेत् । स्पष्टं । एवमयं द्वादशाहसाध्यः कृच्छ्रः

मुपस्थानं च समुच्चयेन। कृत्र विध्यति देशादौ इत्यय उदकतर्पणादयः प्राप्तास्तेषां च समुच्चय इत्येके। उपदेशेति दिष्टानां बाध इत्यन्ये। यदेवादेव हेतुन
 मिति चतसृषु नैर्दुयात्। यदेवादेव हेतुनमित्यनुवाके आदितश्चतसृषु नैर्गिरनादेशादाज्यं दुजेयात्। पूर्वा भित्तिस्तृप्तिश्चतसृषु नैर्दुयात्।
 देवकृतस्येति चतसृषु नैर्दुयात्। आन्यहोमाते देवकृतस्येत्यादिभिः पूर्वोक्तैरष्टाभिर्मन्त्रैः कर्तव्यः। उपदेशाक्रमेण देवसिधेयं ग्रहणं प्राप्तानुवादाः। अन्येतु
 पुनश्चांदायणात् इति। व्याचक्षते। तेषां चराद्यनुसंग्यते। ॐ चर्चुवः स्वमहः स्तपः सत्ययज्ञः श्रीगणेशाय नमः। धर्मः पुरुषो धर्मश्चैव इत्येत
 ग्रसितुमंत्राणां प्रतिमंत्रमनसाः। प्रणवादयः पंचदशमंत्रास्तेषामेकैकं नमंत्रेणैकैकस्य ग्रामस्थमनसानुमंत्रणं कर्तव्यं। अनुमंत्रणक्रमेण सो
 जनं। यदानुन्यूनायासास्तदायावद्भूमिमादितोमंत्राया ह्यं अततो लुप्यते। भोजनमंत्राः ततश्च प्राणादुत्तिमंत्राणामनुवृत्तिः। यदा च त्वारायासा
 स्तदा ह्यंया पूर्व यदा त्रयो ह्यंया ह्यंया पूर्व यदा द्वा ह्यंया पूर्व मुत्तरं त्रिभिः सर्वैरेकैकविषयानुमंत्रणमिति पूर्वोक्तमिह तु ग्रामानुमंत्रणमिति प्रा
 णादुत्तिमंत्राश्च स्मिताः। तत्र प्रयोगः सर्वभोजन्यात्र निधायार्थाय स्वेत्यादिभिरनुमंत्र्यासान् कृत्वा प्रणवादिभिः क्रमेणानुमंत्र्याणां दुती कृत्वा
 प्रश्नीयादिति। नमः स्वाहेति वा सर्वान्। अथ वा सर्वानेव यासानुनमः स्वाहेत्यनुमंत्रयेत्। नमः स्वाहेत्यनयोर्विकल्पः। समुतोमंत्र इत्यन्ये। ग्रामप्रमा
 णमास्त्याविकारेण। यावत्प्रमाणं यासेयस्यमाने आस्यमविरुत्तं भवति। तावत्स्य प्रमाणं। चरुमेक्ष्य सक्तु कणयावकं शाकपयोदधिघृतमूलफला
 रकानि हवींश्चुत्तरांतरं प्रशस्तानि। हविष्ये रूपकल्पितो नवस्त्रावितो विशदसिद्धश्चोदनश्चरुः। सैक्षं ब्रह्मचारिणा शिष्यादिना स्वयं मानीतं। ग्रहस्तस्य

भिक्षाचरणनिषेधात्। चरणरुताः लाजाः सस्तक्तुः। कणाः फलीकरणाभि। यावकः पूर्वमुक्तः। अन्यानि प्रसिद्धानि ह्यदशोतानि हवींषां तेषु च पूर्व
 स्मात्पूर्वस्मादुत्तरमुत्तरं प्रशस्तं। तत्र द्रव्याणां पत्रपुरादिनायासकल्पना। एषु चैव सियुरुणिलघुनिष्ठानि। पौर्णमास्यां पंचदश्यासानुमंत्रणं कैका
 पचयेनापरपक्षमश्रीयात्। एवं च दुर्ध्यामुपोथापरैद्युः पंचदश्यापंचदश्यासान् शित्वा ततः परमेकापचयेन। द्विर्वचने सत्यर्थः स्पष्टं भवति। प्र
 त्यहमेकैकापचयेनैकैकहान्या सर्वमेवापरपक्षमश्रीयान्। तिथियासक्रमेण वमी भोजने यदा प्रातः पंचरात्रेनाज्येन वमी अपरैद्युश्च दश
 मीनास्ति तदा पूर्वधुराताया मेवनवस्यां नवयासानुमंत्रणं। अपरैद्युः कादशी प्रातः नैकादशीयासां नुमंत्रणं। दशमी प्रातः नैकादशीयासानां लोफ। एवमेति
 ध्रुवभावेकादशीयासि प्रातः यदा षड्दशतिनादिका दशमी चतस्रैकादशी अपरैद्युः रात्रां वीप किं यत्तु कादशी वदा पूर्वधुरेकादश्याप्रविष्टा
 मा एकादश्यासानुमंत्रणं। अपरैद्युः रात्रिपतौ नैकादशमुजीत तस्यापरैद्युर्द्वादशेति प्रयोगः। यथा कथं चित्पिंडानां तिथिः श्रुतिः समाहितः प्राप्तेनाश्रनुहवि
 धास्य च द्रव्येति सत्कृतामिति। मानवे चांदायणांतरं विधीयते। न पुनरुपचयापचय रूपेण चैवांदायणां पिंडसंख्या नियमः। तथा च याज्ञवल्क्ये
 न स्पष्टमुक्तं। यथा कथं चित्पिंडानां चत्वारिंशत्तद्वयं प्राप्तेनैकेन भुञ्जीत चांदायणमथापरं। मरमिति। अमावास्यायां मुपोथ्यैकोचयेन पूर्वपक्षे। एवं
 मेकापचयेन ग्रहमानेषु च नुर्ध्यामैकायासो भवति। अमावास्यायां मुपवासः। अमावास्यायां मुपोथ्यै पूर्वपक्षे प्रतिपद्येकया समसित्का एकैका चयेन

एकैकयासदध्याह्नमेवपूर्वपक्षमश्रीयात्तौर्णमास्यांपंचदशभवन्ति। तदेतत्तन्मध्यत्वात्पिपीलिकामध्यं चंद्रायणं। विपरीतमेकेषां। एकषामाचा
र्याणां मतं नेदमेवविधानंविपरीतंभवति। अमावास्यामुपपद्यते। तदेतत्तन्मध्यत्वात्तयवमध्यं चंद्रायणं। एषचंद्रायणमासः। एवमाससाध्यं चंद्रायणंतद्योगादेवमा
सश्चांद्रायणः। यद्ययुक्तेप्रकारेपिपीलिकामध्येहोत्रादहानियवमध्येचैकविंशत्तथापिनवाएकेनाक्षरे। तानिन्यायेनेषमासइत्युक्ते। एनमात्वाविप
योविषामासर्वमेनोहंति। एनमेवंविधं चंद्रायणमासमात्माससाध्यमेतद्रुतं कृत्वाविषापोभवति॥ विहिताकरणजन्यपापहीनः॥ विषापानिषिधा
चरणभवपापहीनः सर्वमेनोहंति। यत्रान्यजन्मांतरार्जितंमूक्षममेनस्तदपि सर्वहंति। द्वितीयमात्वादशपूर्वमुदशापरानात्मानेचैकविंशतिं पीकं पु
नान्ति। ह्वास्तेतिवक्तव्येद्वितीयमिति वचनं नेरंतरार्थं। द्वितीयमासंनिरंतरमास्ति। कथं पुनर्नेरंतरमस्यसंभवः। यावतापिपीलिकामध्येचोभूता
योर्णमासीमुपवसेदित्युक्ते। योर्णमास्यांपंचदशयासांभुक्तेतिच॥ तथा अमावास्यामुपपद्यते। तदेतत्तन्मध्यत्वात्पिपीलिकामध्यं चंद्रायणं। ततश्चद्वितीययोर्णमास्यव
प्रयोगः तदनंतरं द्वितीयस्यारभेचतुर्दश्यामुपवासः पंचदश्यांपंचदशयासानितिचनोपपद्यते। तस्मादेवमत्रवक्तव्यं॥ नात्रद्वयोश्चांद्रायणविधानं किं
तर्हमासद्वयसाध्यमेकंचंद्रायणतस्थेवफलविधिः। तस्यादेचतुर्दश्यामुपवासः तृतीययोर्णमास्यतश्चप्रयोगः। मध्येयथोक्ते। द्वितीयाचयोर्णमासी
तत्रेणप्रथमस्यान्याद्वितीयस्याद्याः। एवंयवमध्येद्वितीयामावास्या॥ एवेसंवत्सरंत्वास्तेतिव्याख्यातं। संवत्सरंत्वास्वाचंद्रमसःसंलोकतामाप्नोति॥ २॥

षहापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते। द्वितीयमतिरुद्धचरित्वा महापातकव्यतिरेकेः पापमुच्यते। तृतीयं चरित्वा सर्वस्मादेन सोमुच्यते। तृती
यं रुद्धातिरुद्धचरित्वा सर्वस्मात् महापातकादथेन सो न भि संधिरुतान्मुच्यते। एवंयस्तानां फलं उक्तासमस्तानां हेमौ। अथेतोस्त्रीरुद्धाश्चरित्वा सर्व
षुदेवेषु स्नातो भवति सर्वदेवैर्ज्ञातो भवति। यः एतां रुद्धां नयवधानेनानुतिष्ठति। तस्यसर्वान्देवानधीत्यस्नातस्ययत्फलं तत्तु अंशं लभ्यते।
सर्वेषां देवानां लोकजितास्तेन। अथविदुषः प्रज्ञासा। यश्चेववेद। यश्चेतान् रुद्धां क्यरूपेणेतिकर्तयतया फलेन च ज्ञानाति सोपेसर्वेषु देवेषु स्नातो
भवति। एवंनामज्ञानेप्रज्ञास्तेनित्यर्थः॥ ॥इतिमिताक्षरायांषड्विंशोऽध्यायः॥ ॥२६॥ ॥ अथातश्चांद्रायणं॥ पूर्ववद्। स्थेयं। चंद्राप्रतिनिमित्त
भूतकर्मचंद्रायणं। तथा चोतेवक्ष्यति। चंद्रमसः संलोकतामाप्नोतीति॥ तस्यांतेविधिः कुरुते। तेषु द्वादशानिन्यादिकोयोविधिः कुरुते। सचंद्रायण
स्यपिदृष्टव्यः॥ यस्तु विशेषः स उच्यते। वपुर्नवर्ततेवेत्। अतमिति प्रायश्चित्तमह एतेर्दृजातयः त्रयोधावनेराविष्टतेर्न स इत्यादौ दर्शनात्। यदि प्रायश्चित्
तार्थंचंद्रायणक्रियते तदावपुर्नमिति कर्तव्यं। अविशेषेतिपुरुषाणामेव। तदेवस्त्रियाः केशवर्णवपुर्नवर्तमितिबोधायनस्मरणं। चंद्रायणेवप
नंविधानात्तुल्येप्रायश्चित्तार्थेननवति। अतचेदतिवचनादहृष्टार्थकर्म एव तार्थंचंद्रायणेन वपुर्न। श्वोभूतोयोर्णमासीमुपवसेत्। श्वोयोर्णमासी
भवितेत्यवगम्यपूर्वेषु चतुर्दश्यामुपवसेत्। उपवासोभोजनलोपः। आयायस्वसंतेपयांसिनेवानवइतिचेताभिस्तर्पणमाज्यहोमाहविषश्चानुसं
णामुपस्नानंचंद्रमसः। आयायस्वत्याभिर्मंत्रैस्तर्पणादिनिकर्माणि कर्तव्यानि। वेषम्याघृष्टासंख्यनभवति। तत्रतर्पणहोमोप्रतिमंत्रं तथेति। अनुमंत्र

पुत्रवद्भजेत्। विभागे तु धर्मद्विः। बुद्ध्याः पर्यावर्त्यतेति। नैते देवं ज्येष्ठ एव विभ्र्यादिति युक्तं। विभागवज्यायान्। यतस्तत्र धर्मद्विः। यथा
 हृहृहस्यतिः। एकपाकेन वसतं पितृदेवद्विजार्चनं। एकं सर्वद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे॥ अनापितु रूच्यं जीवति वतस्मिन्विभागप्रकारमाह। वि
 श्रुतिभागे ज्येष्ठस्य मिथुनमुभयतो दद्युः। कोरथो गोवृषः। सर्वस्मात्पितृधनद्विभक्तितमो। धु भागे मिथुनं गवादिषु स्त्रीपुंसयोर्युग्मी उभय
 तो देताः। अश्वश्चतुर्गदं मास्तेषामन्यतमाभ्यां युक्तारथः। गोवृषः पुंगवः। अयमुधारो ज्येष्ठस्य॥ काण र्वोरकूटवटापुंजमध्यमस्थाने वाश्चेत्॥ का
 ण एकनेत्रः विकलंग इति यमत्। शौ र्वो रधः र्वोट इति पाठे विकलपादः। कूटः शृंगहीनः। वणोटो विकलबालाधिः। गर्वाश्वादिषु पुरवत्पुः। मध्यम
 स्याधारः। सचकाणदियद्यनेको भवति। इतरैर्मथस्ति चेदिति। अविधान्यायसी गृहमनोयुक्तं चतुष्पादं चैकैकं यवीयसः। अविष्णुः। ज्ञाता
 वेकवचनं। यावतो वय एकस्य चतुष्पादं चैकैकं मित्येव सिध्नात्। अपर आह। यद्यपि पितुरेक एवाविस्तथासयवीयसः। चतुष्पादं चैकमिति तु
 बहुविषयमिति। अन्यत्रादिधान्यमयश्चेति धान्यायसी। एतदुभयं यावत्किंचिद्गृहे। गृह्यत्रास्यते। अनः शकटं युक्तं ग्राहाभ्यां। चतुष्पा
 दाचगवादीनामेकमिष्टं गृहीयात्। अयं कनीयस उधारः। अयं च सर्वकनीयसः। इतरस्यानुधारो बोमध्यमस्य। समध्येतरत्सर्वे इतरमुध्वंशि
 छे सर्वसर्वसमधा गृहीयुः। सममित्यर्थः। द्विधा बहुधा दोषो दष्टो धाप्रत्ययः प्रयुक्तः। प्रकारांतरमाह। द्यंशी वा पूर्वजस्यादेकैका मितरेषां॥

एकैकं वा धनरूपं काम्यं पूर्वपूर्वो लभते। अत्यांतरेषु बहुषु ज्ञादिषु एकैकं धनरूपं ज्येष्ठानुपूर्व्या गृहीयुः। काम्यं यस्य यदिष्टं स तद्गृहीयादिति॥
 सर्वेष्टं ज्येष्ठः। तद्गृहीतेष्विष्टमनंतरः। तद्गृहीतेष्विष्टमनंतर इति॥ अयमुधारः सर्वेषां। अत्रैव पशुषु विशेषः। दशातपशूनां। दशावयवा अस्य दशा
 तः। पशूनां गवादीनामध्यं दशातं पूर्वो लभते। नैकमिति। अस्यापवादः। नैकशफद्विपदानां। एकशफानामश्वादीनां द्विपदानां दास्यादीनां च
 दशातं दशातन गृहीयुः। किंतु पूर्वात्तमेकैकमेवेति। द्विपदानामिति पाठे पादशब्देन समानार्थः पदशब्दः। एवमेकमात्रकाणां साधारो विभा
 ग उक्तः। अथानेकमात्रकाणामाह। ऋषभोधिको ज्येष्ठस्य॥ उत्तरस्तूत्रे ज्येष्ठिनेयस्येति वचनादयं ज्येष्ठः कानिष्ठिनेयः यदि कनीयस्याः पुत्रो
 भवति तदा तस्य ऋषभ उधारः सममन्यत। ऋषभोऽज्ञा ज्येष्ठिनेयस्य। ज्येष्ठस्येति वर्तते। ज्येष्ठायाः पुत्रः अभवति यो ज्येष्ठश्च भवति। तस्य
 पंचदशागावः। ऋषभश्चैक उधारः। सममन्यत। अयं ऋषभोऽधिको ज्येष्ठस्येत्यस्यापवादः। समधावा ज्येष्ठिनेयं नयवीयसां। ज्येष्ठस्येति वर्त
 ते। तत्र अज्येष्ठिनेयं नयवीयसां न समानाधिकार्यात् तृतीयांते संपद्यते। अज्येष्ठिनेयं कानिष्ठायां जातेन ज्येष्ठेन सह यवीयसं ज्येष्ठिनेयानां
 समो वा विभागः। एकस्य जन्मतो ज्येष्ठमन्यवो मातृ त इति। प्रतिमातृ वा स्वर्गो भागविशेषः। विंशतिभागे ज्येष्ठस्येत्यादिर्युक्तो भागविशेषः
 स प्रतिमातृ वा स्वर्गो भागविशेषः कर्तव्यः एतदुक्तं भवति। यावत्तामातरं पुत्रवत्यः तावत्ताविभक्ते धने एकस्यायावत् पुत्रस्तेषां भागानेकी

हृत्य तत्र तत्र वर्गे यो ज्येष्ठः तस्य विंशति भागो ज्येष्ठस्येत्यादि भागविशेष इति। एवं पुत्रवतो विभाग उक्तः। अथा पुत्रस्याह॥ पिता तस्य ज्येष्ठपुत्रिकामनप
न्यति प्रजापतिं ज्येष्ठस्मदर्थमपत्यमि संवाद्यं॥ पिता नाम नाउत्सृजेत्तदद्यात्॥ भाविसंज्ञानिर्देशो यं। यथायुपेक्षितं त्रीति। पुत्रिकां श्रीविंश
ती दुहितरमनपत्याम पुत्रो भ्राजातिपचेष्टवा अग्रये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा प्रजापतये स्वाहात्या ज्येष्ठागानं ते रमोपासने आ ज्येष्ठं कुत्वा स्म
दर्थमपत्यमिति संवाद्य यस्मै ददाति तेन संवा दं कारयित्वा॥ तत्र प्रकारे वसिष्ठेन दर्शितः। अत्रातृका प्रदा स्यामि तु भ्यं कन्यामलं कृतां॥ यो स्याज
निश्चते पुत्रः समे पुत्रो भवोदिति। ये वदन्तासा पुत्रिका तस्यां ज्ञातो मातामहस्ये रपुत्रो नोत्पादयितुः। अतएव मनुः। मातुः प्रथमतः पिं डं निर्वपेत्पु
त्रिका सुतः। द्वितीयं तु पितुस्तस्या स्तृतीयं तु पितुः चतुरिति। एवं सर्वे गणाः पुत्रिका येषां पितुः पुत्रप्रतिनिधिः। इवे प्रति कृतौ संज्ञायाम् कनि
ति। सैव चारक्यग्राहिणी। तथा च मनुः। पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो नुजायते। समस्तत्र विभागस्या ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रिया इति। गोत्रम
पितृस्यः पितुरेव गोत्रं। न तु क्तकेवलं धर्मेषु सहचारिणी। रिति फलदा पुत्रार्थं तु विवाहोत्तरं कर्तव्यं। स्वकुलसंतानार्थं अन्यथा दोषः। अभिसंधि
मात्रा तु त्रिकेत्येकेषां। एकमन्यते प्रदानसमये पितुर्गोत्रं संधारयमे पुत्रिका स्त्विति ज्ञात्वा मात्रा देवडो हता पुत्रिका भवति न होमसंवादाद्वा
पक्षेति। ततश्च॥ तत्संज्ञायां नोपयते दद्यात्तृकां। तत्संज्ञायादभिसंधि संज्ञाया तु त्रिका संज्ञाया द्वा। मनु रप्याह॥ यस्य स्तिन भवे भ्रातानि च ज्ञायेत

यस्तु संवत्सरमभ्यवधानेन वांदायणव्रतं करोति स चंद्रमसः साठो व्यतामाप्नोति॥ द्विरुक्तेर्वार्याता॥ अत्र मनुः। अष्टावष्टौ समश्रीयात्पिंडान्म
ध्यं दिने स्तिने। निष्तात्मा हविष्यस्ययाति चंद्रायणं चरेत्। चतुरः प्रातरश्रीयात्तद्विजः पिंडान् समहितः। चतुरो स्तमिते स्तुर्यैश्चि श्रुवांदायणं चरेत्।
इति। यथा कथंचित्पिंडानामिति च॥ ॥ इति मिताक्षरायां सप्तविंशोऽध्यायः॥ २९॥ ॥ अथ दायविभागः॥ ऊर्ध्वं पितुः पुत्रारिव्यं भ० जे पुत्र
ऊर्ध्वं पितुः पितरिभृततदीयं रिष्यं स्वं ग्रहभेददासगवाश्वसुवर्णादिकं पुत्राः भजेत्। पुत्रास्तत्र भागिनः। पुत्राणां तत्त्वा मित्वमित्युक्ते भव
ति॥ ऊर्ध्वं पितुश्चितिवचनात्। जीवति तस्मिन् तत्र पुत्राणां स्वाभ्यां तथा च मनुः। ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य धातरः सह॥ भजेत्तत्त्वं कं रिष्यं म
वाशास्तोहि जीवतीरिति। पितृशब्दस्य संबंधि शब्दत्वादेव सिद्धे पुत्रग्रहणं नियमार्थं। तेन पितुर्ऊर्ध्वं विभजन्ता। प्राताथानां समं हरेदित्यादि
वचनज्ञातमाचार्यस्याभिमतं न भवति। पुत्रा एव सर्वधनादिकं गृहीत्वा भातारयथा वड्भेयुरिति मन्यते। श्रूयते च। तस्मात्स्त्रिया निरदिष्टा
अदायादीरिति। मनु रप्याह॥ पितारक्षति कोमारक्षती रक्षतियो वने॥ पुत्रास्तु स्त्विवरे तावे न स्त्री स्वातं च महेति॥ निवृत्ते रजसि मातुर्जीवति च
कृति। अथोथ जीवत्यपितरि पुत्रारिव्यं भजेत्तत्त्वं। इति मिति तदनु ज्ञेयं न्यर्थः। तस्य कालः निवृत्ते रजसि मातुः उपरतरा रक्षाया निवृत्तप्र
सवायामित्युक्ते भवति। सर्वे वा पूर्वतमेतरान् विभृयात्पितृवत्। ज्येष्ठ एव सर्वधनं स्वीकृत्य गृहीत्वा इतरान् कनिष्ठकान् विभृयात्। ते पितस्मिन्

हणमुक्तं। तत्र सर्वमेव धनं संपिंडाद्या गृहीत्वा ह्येयो याव जीवं रक्षेयुरिति मुख्यः कथ्यः। तदसंभवे अज्ञानवसनयोः पर्याप्तं धनक्षत्रादिकर्मश
 लनव्यपोहशेषगृहीतुं न तथा च बृहस्पतिना पत्नीदायं प्रतिविधातमुक्तं। वसनस्याज्ञानस्यैव तथैव रजतस्य च। त्रयं व्यपोह्यतां द्विषं दद्या
 दानां प्रकल्पयेत्। नृमावसारिकं दुव्यं सहायास्तानतः पुरा। तथैवाज्ञानवासं सियिगणयं धने मृतेति। बीजवालिमेत। अथवा स्त्रीसपिं
 डादिभ्यो बीजं लिप्सेत। अपत्यमुत्पादयेदित्युक्तं भवति। अस्मिन्पक्षे न सपिंदादो धनं न गृहीतुं यत्नो घन्यस्थार्या यरक्षेयुः। अस्मिन्
 पक्षे विशेषः। देवरवत्यामन्यजातमजागं। देवरे विद्यमाने धयेन्यतो बीजं लिप्सेत तस्यां जातमपत्यं अभागं भागरहिं न तस्य ग्रहणमस्ति नस्त
 य असीतनुदेवरे। न्यतो जातमपत्यं सभागमेव। स्त्रीधनं दुहितृणामप्रतानां प्रतीतिष्ठितानां च। पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यम्युपागतं। अधि
 वेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं पारकीर्तितमिति याज्ञवल्क्यः। ततस्त्रीधनं तस्यामृतायां दुहितृणामप्रतानां भवति। यदि सर्वा अपि प्रताप्रतीतिष्ठि
 तानां भवति प्रताः सुप्रतीतिष्ठिताः काश्चित् काश्चिदप्रतीतिष्ठिताः प्रता अप्रता समवयेऽप्रता गृह्णाति। प्रतीतिष्ठिताः प्रतीतिष्ठिता समवाये प्रती
 तिष्ठितान गृह्णाति। यदा प्रसूतानि धनं तदा सर्वासां भवति। एषामातुरुर्ध्वं जीवंत्यां पितृकुलध्वस्य स्त्रीधनस्य मतिः। तथा च मनुः। मातुस्त
 योक्तं यस्याः कुमारी भाग एव सा। वसिष्ठश्च। मातुः परिसु स्त्रीविभजे रश्मिति। यत्तु शंखलिखितायां मुक्तं समं सर्वतो दयो मातृकं दुव्य

महास्त्रीकुमार्यश्चेति। तदुक्तं कुलध्वेऽप्रतासु दुहितृषुः। तत्र प्रताविषये प्रभूततमे मानवं। जनन्यां संस्मितायां तु समं सर्वमहोदराः भजेरन्। मा
 तृकरिक्थभागेन्यश्च सनाभयः। यास्तासां स्यु दुहितरः तासां पियथा हतः। मातामहो धना किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति। तत्रैवाल्पधने वा ह
 स्यत्या। स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहितृणां तदपि जनी। अप्रता चेत्समूहा तु लभेत स तमातृकमिति। जगिनी शुल्कं सो दद्यात्तामूर्ध्वमातुः। भगिनि प्रदो
 न निमित्तं पित्राय गृह्णेद्दुहीतं दुव्यमासुरार्घविवाहयोस्तस्मिन् मृतस्य भागिन्या एव सो दद्यात्भ्रातरस्तेषां भवति। तत्र मातुरुर्ध्वं जीवंत्यां तु
 मातरितस्या एव। ननु मृतस्य पितुरेतत्त्वमिति। तत्र ये भागिनो भिन्नो दरा भ्रातरौ मातृसपत्नी चेति ते सर्वे न गृह्णीयुरिति। तत्र विवाहस
 मये भर्त्रादिकुलेन सागिन्या धेतुं दमाभरणक्षेत्रादिकं तत्तस्मादेव। मृतायां च तस्यामप्रजसियो ज्ञवल्क्योक्तं। बंधुदत्तं तथा शुल्कं अन्वा
 धेहिकमेव च। अप्रजायामतीतायां बांधवास्तदवाप्नुयुः। येन दत्तं स तदवाप्नुयादिति। सत्यां तु प्रजायां सेवगृहीयादिति। पूर्वचैके। प्राग
 पि मातुर्भरणा दुगिनी शुल्कं सो दद्यात्तां भवतीत्येके मन्यंते तस्यां वृत्तापेक्षो विकल्पः। असंस्पृष्टविभागः प्रेतानां न्येषस्य। संस्पृष्टिनो विभ
 क्तचातरः विभक्तेभ्यो विभागः असंस्पृष्टिनो विभागः संस्पृष्टि विभागः। प्रेतानामित्येतदुपसर्जनी भूतानामप्यसंस्पृष्टिनो विशेषणं। अन
 पत्यस्य चेति वर्तते। असंस्पृष्टिनो विभक्तानामप्यनपत्यानां भ्रातृणां प्रेतायां नो विभागः विभक्तयो धनादिः स ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भवति नेतेरपि भ्रातृ

लानापियल्याः । नचपित्योरित्याचार्यस्यपक्षः । तथाचरांखलित्वितपैवीनासयः । अपुत्रस्यस्वर्थातस्यभ्रातृगामिद्वयंतदभावेमा
तापितरोहरेता । पुत्रीवाज्येष्टासगोत्रादिष्यसद्वृत्तचारिणश्चेति । मनुस्तु । पिताहरेदपुत्रस्यरिक्थंभ्रातरएवचेति । देवलश्चातेतो
रायमपुत्रस्यमभजेरनुसहोदराः । सकुल्यादुहितोवापिधियमाणाः पितापिचेति । संसृष्टिनिघेतेसंसृष्टीरिक्थभाक् । धात्रादि
भिः संसृष्टंधनयः संसृष्टीसाधारणधनः । विभक्तेविभज्यसंसृष्टश्च । विभक्तोयः पुनः पित्राभ्रात्रावैकत्रसंचयेत् । पितृव्येण
यवाप्रीत्यासतसंसृष्टुच्यतइतिबार्हस्पत्येदर्शनात् । अनपत्यस्यतिवर्तते । संसृष्टिन्यनपत्येतेतस्यरिक्थंसंसृष्टीभजेत् ।
तत्रापिसोदर्येणसोदर्येष्टावसंसृष्टेसोदर्योभजेत् सोदरस्यतु सोदरइतियाज्ञवल्कीयेदर्शनात् । तदेवंविभक्तेः भ्रातर्यनपत्येष्ट
तधनंज्येष्ठस्यअसतिष्ठेज्येष्ठइतरेषांभ्रातृणां । अविभक्तेतुष्टतेतदंशः सर्वेषांभ्रातृणामिति । विभक्तजः पितृमेव । यस्तुविभागा
दूर्ध्वजातः पुत्रः तस्यामन्यस्यांवाभार्यायांसपितृमेवगृहीयात्विभागादूर्ध्वपित्रायदर्जितंविभागकालेवागृहीतंतदेवभजेदयंप्रभू
तंवा । अत्रवृहस्पतिः । पुत्रैः सहविभक्तेनपित्रायत्ययमर्जितं । विभक्तजस्यतत्सर्वमभीशाः पूर्वजाः स्मृताः । यदनुपितुर्नकिंचिदस्तिन
दोषेष्टवं । पितृविभक्ताविभागो तरोत्यन्नस्यभागदधुरिति । याज्ञवल्क्येयाह । विभक्तेषुसुतो जातः सर्वणायविभागोपाक । दृष्ट्याह

वापिता । नोपयच्छे ततां प्राज्ञा पुत्रिका धर्मशंकरेति । पित्रगोत्रार्थसंबंधारिक्थंभजेरनुस्त्रीवानपत्यस्य । यस्यपुत्रिकारूपमपत्यंनास्ति सो
नपत्यः तस्यरिक्थंपिंडादिसंबंधावजेरनु । स्त्रीवपिंडसंबंधाः सापिंडाः । गोत्रसंबंधाः सगोत्राः । हरीतस्यहरीतइतिवत् । क्रुविसंबंधाः समान
प्रवराः । हरितकुसपिशो गशावदभहेमागवाः परस्परं । एवमन्यत्रापि । तत्रसापिंडाद्याः प्रत्यासत्तिक्रमेणगृहीयुः । तथाचपितृवः । पुत्राभा
वेयः प्रत्यासन्नः सपिंडइति । तद्यथापिताभ्रातावसोदर्यः तसुत्रभिन्नोदराभ्रातस्तपुत्राः पितृव्यइत्यादि । सापिंडाभावेसगोत्राः । तदभा
वसमानप्रवराः । स्त्रीतुसर्वेसगोत्रादिभिः समुच्चीयते । यदासापिंडादयो गृह्णन्ति तदातैः सहपत्येकमंशहरत् । यथापितुर्दूर्ध्ववि
भजतामाताप्यंशमेहरइति । अतएवस्त्रीपृथक्क्रानिर्दिष्टसापिंडादयः समासेन । पुत्रीदायत्वाचार्यस्यपक्षेनभवति । मनुरापि । निरि
द्वियाअदायादाः द्विषो नित्यमिति । निरिति । अत्रसापिंडाद्यभावेवृहस्पतिः । अन्यत्रवृहस्पतिः । किंतुयज्ञाधर्मपरायणः । तत्स्त्रीणांजी
वनंदघादेषदायविधिः स्मृतः । अन्नायंतंरुद्रप्रश्नमपराहेतुसंधनो वसनंविपणक्रीतं देयमेकंविमासतः । एतादेवसाध्वीयैर्नाचो
दितविधवाशनमिति । तदेवमनुवृहस्पतिभ्यांपुत्रीदायस्योत्पत्ताभावउक्तः । याज्ञवल्क्येनतुपुत्रीदायः सद्यउक्तः । पुत्रीदुहितश्च
त्यादि । अत्रव्यासः । द्विसहस्रपणादायः पत्येदेयो नत्यनु । यत्रभर्त्राधनं दत्तंसायथाकाममाप्नुयात्इति । आचार्येणतुसापिंडादिसमांशाय

हणमुक्तं। तत्र सर्वमेव धनं सपिंडाद्या गृहीत्वा स्त्रियोयाव जीवं रक्षेयुरिति मुख्यः कथ्यः। तदसंभवे अज्ञानवसनयोः पर्याप्तं धनं स्वार्थकर्मश
 त्वनव्यपोष्यं गृहीयुः। तथा च बृहस्पतिना पत्नीदायं प्रतिविधातमुक्तं। वसनस्याज्ञानस्यैव तथैव रजतस्य च। त्रयं व्यपेक्षितं द्विषं दया
 रानां प्रकल्पयेत्। नृमावसारिकं द्रव्यं सहायास्तानतः पुरा। तथैवाज्ञानवासं सविगाणय धने मृतेति। बीजवालिमेत। अथवा स्त्रीसापि
 डादिभ्यो बीजं लिप्सेत। अपत्यमुत्पादयेदित्युक्तं भवति। अस्मिन्पक्षे न सपिंडादो धनं न गृहीयुरेयतो घन्यस्यार्थावरक्षेयुः। अस्मिन्
 पक्षे विशेषः। देवरवत्यामन्यजातमजागं। देवरे विद्यमाने धनं न्यतो बीजं लिप्सेत तैस्यां जातमपत्यं अभागं भागरहिं न तस्य ग्रहणमिति
 य असीतनुदेवरे। न्यतो जातमपत्यं सभागमेव। स्त्रीधनं दुहितृणां प्रतानां प्रतीतिष्ठितानां च। पितृमातृसुतभ्रातृदत्तमध्यश्रुयागतं। अधि
 वेदनिकाद्यं च स्त्रीधनं परिकीर्तितमिति याज्ञवल्क्यः। तत्तस्त्रीधनं तस्यामृतायां दुहितृणां प्रतानां भवति। यदि सर्वा अपि प्रता अप्रतीति
 तानां भवति प्रताः सुप्रतीतिष्ठिताः काश्चित् काश्चिदप्रतीतिष्ठिताः प्रता अप्रता समवयः प्रता गृह्णाति। प्रतीतिष्ठिताः प्रतीतिष्ठिता समवाये प्रति
 तिष्ठितान गृह्णाति। यदा प्रसूतानि धनं तदा सर्वासां भवति। एषामातुरुर्ध्वं जीवंत्यां पितृकुलध्वंस्य स्त्रीधनस्य मतिः। तथा च मनुः। मातुस्त
 योक्तं यस्याः कुमारीभाग एव सा। वसिष्ठश्च। मातुः पितुः स्त्रीविभजे रश्निति। यच्चुवं खलिखिता आमुक्तं समं सर्वतो दयामातृकं द्रव्य

नस्त

॥११॥

महास्त्रीकुमार्यश्चेति। तदुर्ध्वं कुलध्वं प्रतासु दुहितृषुः। तत्र प्रताविषये प्रभूततमे मानवं। जनन्यां संस्तितायां तु समं सर्वं स होदराः भजेरन्। मा
 तृकं रिक्थं भागेन्यश्च सनाभयः। यास्तासां स्युर्दुहितरः तासां पियथा हतः। मातामहो धनात्किंचित्प्रदेयं प्रीतिपूर्वकमिति। तत्रैवाल्पधने बाह
 स्पत्यां स्त्रीधनं तदपत्यानां दुहितृणां तदाज्ञेनी। अप्रता चेत्समूहानुलभेत स तमातृकमिति। जगिनी शुल्कं सोदयाणां मूर्ध्वमातुः। भगिनि प्रदा
 नानिमित्तं पित्राय गृह्णीतं द्रव्यमासुरार्थं विवाहयोस्तस्मिन् मृतस्य भागिन्या एव सोदयाभ्रातरस्तेषां भवति। तत्र मातुरुर्ध्वं जीवंत्यां तु
 मातरितस्या एव। ननु मृतस्य पितुरे तत्त्वमिति। तत्र ये भागिनो भिन्नो दराभ्रातरौ मातृसपत्नीचेति ते सर्वे न गृहीयुरिति। तत्र विवाहस
 मये भर्त्रादिकुलेन सागिन्या धेर्तदभाभरणक्षेत्रादिकं तत्तस्मादेवा मृतायां च तस्यामप्रजसियो जवल्क्योक्तं। बंधुदत्तं तथा शुल्कं अन्वा
 धहितं मेव च। अप्रजायामतीतायां बांधवास्तदवाप्नुयुः। येन दत्तं स तदवाप्नुयादिति। सत्यां तु प्रतायां सेव गृहीयादिति। पूर्वचैके। प्राग
 पिमातुर्मरणादगिनी शुल्कं सोदयाणां भवतीत्येके मन्यंते तस्यां वृत्तापेक्षा विकल्पः। असंसृष्टिविभागः प्रतानां ज्येष्ठस्य। संसृष्टिनो विभ
 क्तचातरः विभक्तेभ्यो विभागः असंसृष्टिनां विभागः संसृष्टिविभागः। प्रतानामित्येतत्पुंसर्जनीभूतानामप्यसंसृष्टिनां विशेषणं। अन
 पत्यस्य चेति वर्तते। असंसृष्टिनां विभक्तानामप्यनपत्यानां भ्रातृणां प्रतायां नो विभागः विभक्त्यो धनादिः स ज्येष्ठस्य भ्रातुर्भवति नेतरेषां भ्रातृ

स्तस्य स्थायस्य तत्पुत्रः। मातापितृभ्यामुत्पृष्टस्तयोरन्यतरेण वा। यं पुत्रं प्रीतिगृहीयादपविष्टस्तस्मै तदिति। (खंडे तीरिक्थभाजः पुत्राः। का
नीनसहोदयो नर्भवः पुत्रिकाः पुत्रस्यैव दत्तकीतो गोत्रभाजः। पितृविश्रानिकन्यतु यं पुत्रं जनयेदिह। तं कानीनं वदेन्नान्निवादे कन्यसमु
द्रवमिति। अत्र वसिष्ठः। अत्र तादृहितायत्यपुत्रं विदेत तुल्यतः। पोत्रीमातामहस्तनदद्यात्पिंडं हरेधनमिति। याज्ञवल्क्यः। कानीनः कन्यका
जातो मातामहसुतो मतइति। तत्राप्रमत्तायामेव मृतायां मातामहस्य पुत्रः पोत्री वा। ऊढायां वोढुः। अत्र मनुः। याज्ञभिर्णी संस्क्रियते ज्ञाताः
ज्ञातापि वासती। वोढुः सगर्भो भवति सहोदर इति वाच्यते। यापत्यायापरित्यक्ता विधवा वा स्त्वये कुर्यात्। नृत्पादयेत्पुनर्भूत्वा संपानं नैव उच्य
ते। पुत्रिका पुत्रः पूर्वमेवोक्तः। मनुः। मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै स्वयं वत्तु संस्मृतः। त्रीणीयाद्य
त्स्वपत्यार्थं मातापित्रोर्यमंतिकात्। सत्कीतकसु तस्तस्य स दृशो स दृशो विचेति। एते पुणोत्रभाजो गोत्रमेव केवलं भजते नीरिक्थं। पूर्वतुरिक्थ
भाजो गोत्रभाजश्चाश्विनसहोदयानात्। सर्वे चैतस जातीयाः। स्वजातीयस्वयंप्रोक्तस्तनयेषु मया विधिरिति यावत्कथ्यवचनात्। च
तुर्थीशेन आरसाद्यभावे। अथ वानेते कानीनादयो रिक्थभाजः किंतु चतुर्थीशिनः पितृधनस्य चतुर्थ्यं मंशं भजेरन्। न च पूर्वोक्तानां य
एषामारसादीनामभावे तु त एव भजेरन्। चतुर्थीशव्यतिरिक्तं च सोपिंडो गृहीयुः। यदेव पुत्रिका पुत्रस्यारसाद्यभावे चतुर्थीशमाक

तमुक्तं तदपुरुषपुत्रिकापुत्रविषयं। यो हीनवर्णया भार्याया इति तं पुत्रिकां करोति तत्राथ प्रसंधिमात्रेण तत्पुत्रविषयमित्यर्थः। अत्र मनुः।
पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो न जायते। समस्तत्रविभागस्याज्येष्वनानास्ति हि स्त्रिया इति। पिष्टतुक्षेत्रस्योत्पदद्यात्पेतकादूनत्। आर
साविभजनुदायं पित्र्यपंचममेव वा। आरसक्षेत्रेण पुत्रो पितृरिक्थस्य भागिनो। दशावरे तु मंशं गोत्ररिक्थस्य भागिन इति। अत्र दत्तपुत्रप्र
हणानंतरं वसिष्ठः। तस्मिंश्चेत्यतिगृहीते आरसपुत्र उत्पद्यते चतुर्थभागभागी स्यादिति। अत्र कात्यायनः। उत्पन्ने आरसे पुत्रे तृतीयांशह
रा सुताः। सवर्णा असवर्णस्तु ग्रासाच्छादनभागिन इति। अत्र बृहस्पतिः। एक एव आरसः पृथगे धने स्वामी प्रकीर्तितः। तत्तुल्यः पुत्रिका पुत्रो भवे
याः स्वपरे स्मृताः। क्षेत्रजायाः सुतास्तु न्यपंचषट्सप्तभागिन इति। हारीतः। विभजेत्प्रमाणे एकविंशका नीनाय दद्यात्। विंशपो नर्भवाय ए
कोनविंशद्वा। मुद्यायणयाष्टादशक्षेत्रं जयसप्तदशं पुत्रिका पुत्रायेतरानोरसायति। याज्ञवल्क्ये द्वादशपुत्राननुकस्याह। पिंडोषहरे स्वेष्टा
पूर्वभावपरः पर इति। मनुरीपि। अथ सः अथ सोभावयवीयानूरिक्थमर्हतीति। नारदापि। क्रमादेते प्रवर्तते मृते पितरितद्वेन। ज्यायसो ज्यायसो भा
वजघन्यस्तदवाह्यादिति विसिष्टोपि। यस्य तु पूर्वेषां षण्णानकश्चिदेत्याहः स्यादेते तस्य दायं हरेयुरिति। आरसः पुत्रिका पुत्रः क्षेत्रजः कानी
ना गृहोत्पन्नापि विद्वः। सहोदः पौनर्भवो दत्तः स्वयमुपागतः कृतकः कोत इति क्रमेण पुत्रानभिधाह्यो देवतः। एते द्वादशपुत्रास्तु संतत्यर्थमुदा

हताः आत्मजाः परजाः श्वैव उवाच । इति कास्तथा । तेषां षट् बंधुदायादाः पूर्ववन्पितुरेव षट् । किञ्चिदपि पुत्राणां मानुष्यादि शिथिले । सर्वथैव रसस्ये
तपुत्रादाय हरेः स्मृतः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठ्यंतर्गता । तेषां सवर्णेषु पुत्रो स्तुतीयोऽसंभगिनः । हीनास्वमुपाजीवेत् । आसाह्लादनसंभृता इति ।
बंधुदायादोऽतिबंधूनां सापेक्षानामथेतदायं हरेः पुनर्केवलं पितुरेवेति । एष एव स्मृत्यन्तरेऽपि बंधुदायादः । अत्र स्यात्तदेवं औरसः पुत्रिका वी
जक्षेत्रिणोऽपुत्रिका स्तुतः । पौनर्भवश्च कानीनः सहादोगृहसंभवः । तदकीतस्य यदन्ताः । अत्रिमशोपविधकः । यत्र द्वे चोत्पादितश्च पुत्रास्यादश
पंचव । अननवक्रमेणोषां पूर्वाभावे परः परः । पिउदोऽश्वहरेऽति युक्ता गुणवशात् स्तुतिरिति । उक्तः सवर्णा पुत्राणां विभागः । अथ क्रमविवाहश्च सव
र्णपुत्रेषु विज्ञापमाह । ब्राह्मणस्य राजन्या पुत्रो ज्येष्ठगुणसंपन्नस्तज्यसाक । ब्राह्मणस्य राजन्यायां जातः पुत्रो यदि गुणसंपन्नो ज्येष्ठश्च भवति
तदा ब्राह्मणी पुत्रेण यवीयतां तुल्यभाक् एकस्य वयसा ज्येष्ठ्यमपरस्य जात्येति । ज्येष्ठं ब्राह्मणमन्यत । विंशतिभागो ज्येष्ठस्य त्यादिर्यवधारः ।
पूर्वमुक्तस्तद्धातिरिक्तमन्याद्विभजेतति प्रकरणं द्रम्यते । गुणहीनज्येष्ठच राजन्या पुत्रमानव । सर्ववारिक्थं जातं तद्दशधा त्रिविधं न्यतु । धर्म्य ॥१०२॥
विभागं कुर्वीत विधानेन च धर्मावित् । चतुरांशान् हरेद्विप्रस्त्रीने शतं क्षत्रियां सुतः । वैश्यापुत्रो हरेद्विंशं शमेकं शूद्राहरेदिति । राजन्या वैश्यापु
त्रसमवाययथा स ब्राह्मणी पुत्रेण । ब्राह्मणी पुत्रस्तनात्थेव तदारान्या पुत्रो ब्राह्मणी पुत्रेण समवाययथा तुल्यभाक् । क्षत्रियां चैत । चतुर्द

रथ

तद्विभागः स्यादायव्ययविशोधितात् । अत्र मनुनारदौ । ऊर्ध्वविभागं ज्ञातस्तु पितृमेव हरेद्वनं । संसृष्टायैतेन वा येस्य विभजेत सतेः सहेति । स्वय
मर्जिते मेवेद्येभ्यो वैद्यः कामनदद्यात् । विद्यामधीतइति वैद्यः सत्यमर्जितं विद्यारहितेभ्यो भ्रातृभ्यः कामनदद्यात् । अदानेपि न प्रत्ययवायुः ।
दाने त्वभ्युदय इति । अवेद्याः समं विभजेत् । यदा तु सर्वभ्रातरां भूखाः कृथादिनो याजयेयुः । तदा समं विभजेत् । वैद्येनपि कृथादिनायदिति
तं न विद्यया लब्धं यदि पितृद्वया विरोधितत्र साम्यमेव । तत्र सूत्रद्वयमपि चेत् । तत्र विषयमेव । पितरितु जीवति विदुषा विदुषा वा । विभक्तेना
र्जितं पितुरेव । भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः । मन्त्रे समधिगच्छेति स्येते तस्य तद्वनमिति मनुः । आचार्येण पुत्रारिक्थं भजेत् । नित्यु
क्तं न त्रैसा एव पुत्रा इति संप्रत्ययो मा । इति व्याह । पुत्रा औरसश्चैत्रज इति त्रिमगूढोत्पन्नाय विधायिक्थं भाजः । औरसो धर्मपत्नीजः । अत्र
यास्तवल्क्यः । अपुत्रेण परस्त्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयौ रिक्थौ पिउदात्ता च धर्मत इति । अयमेवोत्पादयितु न बीजिनश्च भर्तुं तद्विषय
न वसिष्ठः । ज्येष्ठे पुत्रं दद्यात् । त्रिगुह्या द्वा सहस्रं तानां यपूर्वेषां । नस्त्री पुत्रं दद्यात् । त्रिगुह्या द्वा न्यत्रानुज्ञानाङ्गुः पुत्रं प्रतिगृहीयन्
बंधूनां हयराजनिचावेद्यनिवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्दुत्वाहरे वा धवसन्निहृष्टमेव प्रतिगृह्यादिति स्मृतः । अत्रिमविषयमनुः । सद
रांतु प्रकुर्यातां गुणदोषविबर्जितां । पुत्रं पुत्रगुणैर्बुक्तं सविज्ञेयस्तु त्रिमः । उत्पद्यते गृहे यस्य न च जायत कस्याचित् । स गृहे गृह उत्पन्न

श्रृंगशब्दस्यार्थे। क्षत्रियाच्चेत्यन्त्रयोः पुत्रयोः समवाये वैश्यापुत्रे ज्येष्ठगुणसंपन्नः क्षत्रियापुत्रेण यवीयसा तुल्यभाक्। एवं वैश्याडुत्पन्नस्य श्रृ-
 ङापुत्रस्याप्येके मन्यंते दृष्टव्यमिति। नेत्यन्यश्चनुक्तत्वात्। श्रृङ्गापुत्राय नपत्यस्य श्रृश्रुषुश्च लभेत वृत्तिमूलं ते वासि विधिना। ब्राह्मणस्य
 तिवर्तते। अनपत्यस्याविद्यमानद्विजातिपुत्रस्य ब्राह्मणस्य श्रृङ्गापुत्रोऽपि वृत्तिमूलं लभेत यावता कृथादिकर्म समर्थो भवति तावत्तु फलं
 सयद्यंते वासि विधिना श्रृश्रुषुर्भवति यथा शिष्य आचार्यं श्रृश्रुषते तथा श्रृश्रुषश्चेदिति। एवं क्षत्रियवैश्ययोऽपि श्रृङ्गापुत्रो वृत्तिमूलं लभे-
 त। सवर्णापुत्राय न्यायवृत्तौ न लभेतैकेषां। यस्त्वन्यायवृत्तः अधर्मेण इव्याणि प्रतिपादयति वैश्यादिभ्यः प्रयच्छति सवर्णापुत्रोऽपि। अ-
 पि शब्दाज्येष्ठोऽपि दायं न लभेतैकेषां प्रतं। तथा चापस्तवः। यस्त्वधर्मेण इव्याणि प्रतिपादयति ज्येष्ठोऽपि तमभागां कुर्वतेति। श्रृत्रिया
 ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेत्। अपत्यग्रहणं पिंडगोत्रर्षिसंबंधादेरुपलक्षणं। अनपत्यस्याविद्यमानधनसा जो ब्राह्मणस्य श्रृ-
 ङियारिक्थं भजेत्। स जेतरेषां। इतरेषां क्षत्रियादीनां रिक्थमनपत्यानां राजा भजेत्। जडकुली बौ भर्तव्यौ। जडानष्टचित्तः। कुली बस्तुती-
 या प्रकृतिः। एतावशना बादनादनेन भर्तव्यौ। मनुक्तः। अनंशौ कुली बपति तौ जात्यंधबधिरोत्तथा। उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरी-

१०८०८०

॥१०३॥

दिया इति। अपत्यं जडस्य भागो हे। यदि तु श्रुतं जडस्यापत्यं भवति तदा तद्भागो हे भवति तस्मै स भागो देयो यस्तत्पितुः। अत्र मनुः। यद्यर्थितानुसारं
स्यात्कीवादीनां कथंचन। तेषां पुत्र्यन्तं तूनां अपत्यं दायमर्हतीति। श्रुदापुत्रवत्प्रतिष्ठामासु। प्रातिजोम्यनजातानां स्मृतदीनामपि गुणात्क
ष्टानां श्रुदापुत्रवत्प्रतिष्ठामूलं दातव्यमिति। उदकयोगक्षेमकृतान्नेषु विभागः। उदकं कूपादि। योगक्षेमाविष्टापूर्तं। तथा च लोकाक्षिः। योगः।
पूर्वक्षेमदृष्टमित्याहुस्तत्तद्वर्तिनः। अविभाज्यतु तेषां केशयनंचान्नमेव वेति। कृतान्नेऽस्य वादिषु कल्पिते प्रभूतेऽपि एतेषु विभागानकर्तव्यः।
यथा। वसितेऽवसोदयानुरूपेण भोगः। स्त्रीषु च संयुक्तासु। याश्च स्त्रियोदास्योऽन्नादिषु केनचित् संयुक्ता अपभोगाय पगिगृहीतास्तास्तस्यै
व यद्यन्याः संत्यन्यत्रान्येषां भोगः। यदि न संतितदा द्रव्येण सम्यग्भाषादनीयं। यदा पुनरेकैव दासी असंयुक्ता च तदा पर्यायेण कर्म करोतु। अ
नाज्ञाते दशावैः शिष्टैरुहवद्विरलुब्धैः प्रशस्तं कार्यं। ज्ञातमेवाज्ञातं न द्विपरीतमज्ञातं यो र्थायथा वदति ज्ञातः संदिग्धो वा तत्रानाज्ञे दशाव
रे दशाभ्यामन्यैः शिष्टैः धर्मणाधिगतो ये स्तु वेदः सपरिवृंहणः ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतव इति मनुना क्तेः। कुहवद्विरुहाणो
हकुशलेः अलुब्धैरुक्तो चादिषु निस्पृहैः। एवं भूते ब्राह्मणैर्यत्र प्रशस्तं स्तुतमिदमत्र युक्तमिति तत्कार्यं कर्तुं युक्तं। के पुनस्तदशावरस्तानाह। च

॥१०३॥

गो० सू० द०

॥१०४॥

गृह्यति च । तस्मादस्य वचनमनुष्ठेयमिति सांप्रतं । ये केवलं धर्ममनुष्ठेयं तं तृप्तिं तेभ्यो ज्ञात्वा नुतिष्ठन् विशिष्ट इत्याह । धर्मिणो वि-
शेषेण स्वर्गलोकं धर्मविदा नोति ज्ञानाभिनिवेशाभ्यां । धर्मिणो धर्मवन्तो धार्मिकाः तेषां मध्यमो धर्मवित् धर्मशास्त्रं पाठ्यते । तस्य
धीत्य धर्मतत्त्वतो वेत्ति स ज्ञानाभिनिवेशाभ्यां ज्ञानं समर्थं विगतिः ॥ अभिनिवेशस्तत्पर्येणानुष्ठानं ज्ञानेनाभिनिवेशेन के-
वलानुष्ठानमभ्यो विशेषेण स्वर्गलोकं माप्नोति ॥ ॥ इति धर्मो धर्मः ॥ सोयमादितो वेदो धर्ममूलमित्याश्चैवमन्तो धर्म-
उक्तेः ॥ द्विरुक्तिः शास्त्रपरिसमाप्यार्था ॥ गौतमोक्ते धर्मशास्त्रे हरदत्तवृताविह ॥ अष्टाविंशोऽयमध्यायो वृत्तौ दायः समा-
पितः ॥ ॥ २८ ॥ ॥ इति हरदत्तमिश्रकृतस्य गौतमीयधर्मशास्त्रविरचितौ मितोक्षरायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ १०४ ॥

अध्यायानुक्रमः

१	६	७	२५	१५	६०	२२	८२
२	११	८	३७	१६	६३	२७	८०
३	१४	९	३३	१७	६७	२४	८७
४	१७	१०	३८	१८	६८	२५	८४
५	२१	११	४३	१९	७२	३०	८७
६	२३	१३	४७	२०	७३	३१	८४
		१४	५६	२१	७६	३६	१०४

धर्मशास्त्र०

श्रीः
॥१०४॥

साधनं

धर्मप्रमाणसपरिकरोपनयननिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ उपनीतधर्मनिरूपणं द्वितीयः ॥ २ ॥ नैष्ठिकब्रह्मचरिभिक्षवान्
प्रस्थाश्रमधर्मकथनं तृतीयः ॥ ३ ॥ गृहस्थाश्रमधर्मरूपविवाहभेदकथनं चतुर्थः ॥ ४ ॥ पंचमहायज्ञकथनं पंचमः ॥ ५ ॥ पूज्यनिर्णय
व्यवस्थाकथनं षष्ठः ॥ ६ ॥ उपजीविकावृत्तिकथनं सप्तमः ॥ ७ ॥ आपकल्पपरावृत्तिचक्षुःशिरःसंस्काराष्टात्मगुणकथनं अष्टमः ॥ ८ ॥
स्नातकधर्मकथनं नवमः ॥ ९ ॥ वणधर्मकथनं दशमः ॥ १० ॥ राजधर्मकथनं ११ ॥ अपराधिदंडानिरूपणं १२ ॥ साक्षिनिर्णयस्योद्देशः १३
आशौचनिरूपणं १४ ॥ श्राद्धनिरूपणं १५ ॥ अध्ययनधर्मनिरूपणं १६ ॥ भक्ष्याभक्ष्यानिरूपणं १७ ॥ स्त्रीधर्मनिरूपणं १८ ॥ प्राय-
श्चित्तनिरूपणं १९ ॥ पतितयोगविधिः २० ॥ पातकनिरूपणं २१ ॥ प्रातिस्विकप्रायश्चित्तनिरूपकमध्यायद्वयं ॥ २२ ॥ २३ ॥
महापातकरहस्यप्रायश्चित्तकथनं ॥ २४ ॥ उपपातकरहस्यप्रायश्चित्तनिरूपणं ॥ २५ ॥ कुलनिरूपणं ॥ २६ ॥ चांद्राय-
णनिरूपणं सप्तविंशः ॥ २७ ॥ दायविभागकथनं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ पूज्यग्रंथः ॥

॥

त्वाश्चतुर्णां पाण्डुनां प्रागुक्तमात्रय आक्रमणः पृथग्धर्मविदस्त्रय एतानुदशावरान् परिषदित्याचक्षते। चतुर्णां विदनां पा
णाः संपादनामध्ये तारोर्थज्ञाश्च। एवं भूताश्च तारः न चतुर्वेध एकः। अश्रमिणस्तृतीये ध्याय उक्ता ब्रह्मचारी गृहस्थे भिक्षुर्वैखानसे
इति। ते पूतमोद्वैखानसास्तूर्वेत्रय आश्रमिणः पृथग्धर्मज्ञास्त्रिविदस्त्रयः। पृथक् ग्रहणमेकमेव धर्मज्ञा विदुषोत्रयाणां ग्रहणमा
भूदिति। तानेतानुदशावरान् परिषदित्याचक्षते धर्मज्ञाः। असंभवेत्येतेषां श्रोत्रियो वेदविच्छिष्टो विप्रतिपत्तौ यदाह। एतेषां व्यस्त
वस्तानां समस्तानां च बहूनामसंभवे श्रोत्रियः संगस्य वेदस्याध्येता वेदवित्तदर्थं ज्ञः शिष्टः स्वधर्मनिरतः तथा च मनुः। एकोपि
वेदविधर्मं यं व्यवस्येत्समाहितः। स धर्मः परमो ज्ञेयो नाज्ञानामुदितो युतेरिति। कस्मात्पुनरेकस्यापि श्रोत्रियस्य वेदविदः। शि
ष्टस्य वचनं कर्तव्यमित्यत आह। एतोयमप्रभवो भूतानां हि सानुग्रहयोगेषु। प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं तन्निविद्यते यस्य
सा प्रभवः यस्मादयं भूतानां हि सानुग्रहयोगेषु। दंडप्रायश्चित्तादिष्वगृह्यमाणकारणः केवलं शास्त्रनेत्रः तस्मादेकस्यापि वचन
मनुष्ठेयमिति। अपर आह। प्रभवेन प्रभवः प्रभुत्वं तदस्य नास्ति सो प्रभवः। न ह्यसौ शास्त्रनिरपेक्षः स्वतंत्रः किंचिदनुष्ठेयमिति नि